

ISSN 2010-5517

587

1

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Mart – 2019

221051 don

Зинаида Серебрякова. "Катя"

Зинаида Серебрякова. "Нонушита"

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

313
№ 1

Жамоатчилик кенгаши:

Сирожиддин САЙИД
Наим КАРИМОВ
Иброҳим ҒАҒУРОВ
Эркин АЪЗАМОВ
Муҳаммадҷон ХОЛБЕКОВ
Хуршид ДЎСТМУҲАММАД
Абдураҳим МАННОНОВ
Шухрат РИЗАЕВ
Комилҷон АЛЛАМЖОНОВ
Алишер ҚОДИРОВ
Баҳодир КАРИМОВ
Зухриддин ИСОМИДДИНОВ
Муҳиддин ОМОН

МУАССИСЛАР:

РЕСПУБЛИКА МАЪНАВИЯТ
ВА МАЪРИФАТ КЕНГАШИ
ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

Журнал

1997 йил июндан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир: Аҳмадҷон МЕЛИБОЕВ

Таҳрир ҳайъати:

Амир ФАЙЗУЛЛА
Муҳиддин РАҲИМ
Назира ЖЎРАЕВА
Алимурод ТОЖИЕВ
Алишер ОТАБОЕВ
Даврон РАЖАБОВ
Жамила АСҚАРОВА
Мафтуна
МУҲАММАДАМИНОВА

НАВОИЙ САБОҚЛАРИ

Алишер НАВОИЙ. Синса кўнглумда ўқунг... (Рус ва инглиз тилларига А.Наумов, Қ.Маъмуров тарж.).	3
---	---

МУҲАРРИР МИНБАРИ

А.МЕЛИБОЕВ. Сувда оқиб келаётган “пўстин”.	9
--	---

ҚЎШНИМ – ҚАРДОШИМ

Э.РАВШАНОВ. Ўшанда кўклам эди. Қисса. (Қозоқ тилидан М. Исламқул тарж.).	15
--	----

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

И.ФРАНКО. Шеърлар (Украин тилидан С.Рауф тарж.).	31
А.АЛИМБЕКОВ. Халқ дардида ёнган адиб.	36

ШАРҚ ТАФАККУРИ ДУРДОНАЛАРИ

А. НАСАФИЙ. Комил инсон китоби. Рисола. (Форс тилидан Н.Комилов, О.Давлатов тарж.).	40
---	----

АДАБИЁТШУНОСЛИК. ФАЛСАФА

О.МАДАЕВ. Чўлпонни англаган олим.	63
Р.ҚЎЧҚОР. Озод Шарафиддинов феномени.	71
Н.ДОБРОЛЮБОВ. Ост-Индиянинг тарихи ва ҳозирги ҳолатига назар. (Рус тилидан Ҳ.Болтабоев тарж.).	123

НАСР

Б.НУШИЧ. Ўн уч ойдан сўнг. Роман. (Рус тилидан Б.М.Шариф тарж.).	75
--	----

ҚИЁС ВА ТАЛҚИН

Р. УММАТОВ. Бобур ва Наполеон. Эсседан боблар.	131
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Ҳ.Ф.ЛАВКРАФТ, О.ДЕРЛЕТТ. Остонада пинхона. Роман. (Рус тилидан Р.Обид тарж.).	158
Жаҳон хандаси.	198
Муковамизда.	201
Қомус.	204
Журналнинг русча ва инглизча мухтасар мазмуни.	206

NAVOIY SABOQLARI

Алишер НАВОИЙ

(1441–1501)

СИНСА КЎНГЛУМДА ЎҚУНГ...

*Синса кўнглумда ўқунг, суртуб исиг қондин анга,
Пай масаллик чирмагаймен риштайи жондин анга.*

*Бодайи лаълинг мизожси руҳпарвардур баса,
Гўйиё мамзуж этибсен оби ҳайвондин анга.*

*Ўқи кўнглум шуъласин гаҳ сокин этти, гоҳ тез,
Гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урди пайкондин анга.*

*Дарду гам бўстонининг товусидур кўнглум қуши,
Гул бўлуб жисмимда кескан наъл ҳар ёндин анга.*

*Не кабутар ета олур ул қуёшқа, не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълom айла афгондин анга.*

*Кўзга то кирмиш хаёлинг, совуғ оҳим ваҳмидин,
Боғламишмен кўрё ҳар сори мужгондин анга.*

*Эй Навоий, йигламоқ оҳимга таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсир тўфондин анга.*

(“Ғаройиб ус-сизар”, 10-газал)

ЛУҒАТ:

Исиг – иссиқ

Пай – томир

Масаллик – каби

Ришта – ип

Бода – май

Лаъл – қимматбаҳо кизил тош; бу ўринда: лаб

Баса – жуда

Мамзуж – аралаш

Оби ҳайвон – тириклик суви

Пайкон – ўк

Наъл – отнинг тақаси

Эълom айламоқ – билдирмоқ, маълум қилмоқ

Қўрë – чодир, қапа

Байтларнинг насрий баёни

Дилнавоз ЮСУПОВА шарҳи

1. Агар ўқнинг кўнглимда синиб қолгудек бўлса, унга иссиқ қонимдан суртиб, жонимнинг риштасини томир қаби чирмаб қўяман.

2. Лаъли лабингдан чиққан сўзлар руҳга қувват бағишловчи майдир, гўё унга тириклик сувидан ҳам аралаштирганга ўхшайсан.

3. Унинг отган ўқи кўнглимдаги шавқ оловини гоҳ сокин этди, гоҳ тезлаштирди. Унинг пайкон (ўк)и баъзида ўтин бўлди, гоҳида сув сепди.

4. Кўнглим куши дарду ғам бўстониининг товусига айланган, ҳар томонидан кесган тақанинги изи унга товус патларининг нақшидек зеб бериб турибди.

5. Ул қуёш (ёрим)га мактуб ташувчи кабутар ҳам, хабар етказувчи шамол ҳам ета олмайди. Эй кўнгил, энди унга аҳволингни нолаю фиғон билан маълум эт.

6. Кўзимга хаёлинг киргач, совук оҳим бу хаёлга зарар етказмасин деб, қўрққанимдан ҳар томонидан киприкларимни тўсик қилиб, атрофини чодир билан тўсдим.

7. Эй Навоий, кўз ёшларим оҳимни тўхтатолмади. Бу қандай олов бўлдики, ҳатто тўфон ҳам унга таъсир қилмаса?!

Ғазалнинг умумий мазмун-моҳияти

Алишер Навоийнинг ушбу ғазали ишқий мавзуда бўлиб, ошиқ кўнглининг шарҳи ҳоли бўлиб янграйди. Ғазалнинг деярли ҳар бир байтида турли шакл ва жилваланишларда қўлланилган кўнгил тасвири шеър давомида поэтик тимсол даражасига кўтарила олган. Матлаъдаёқ шоир кўнгил воситасида бетакрор поэтик лавҳа яратишга эришади: ёр ошиққа бир нигоҳ ташлаб, унинг кўнглини жароҳатлаган (бунда ёрнинг киприклари ўққа ўхшатиляпти), бу жароҳатдан ошиқнинг қалби қонамоқда. Энди бу ўқни суғуриб олиш керак. Лекин агар бу ўқ суғуриб олиш жараёнида синадиган бўлса, ошиқнинг жони хавф остида қолиши мумкин. “Агар шундай бўлса, – дейди ошиқ шоир, – хавотирга ўрин йўқ, ушбу ўқнинг устига жароҳатимдан оқаётган иссиқ қондан суртиб, жонимнинг риштасини томир қаби чирмаб, боғлаб қўяман, шунда хавф бартараф бўлади”. Ғазални шундай тақаллуф ва фидокорлик кайфияти билан бошлаган шоир илк байтнинг хусни матлаъ даражасига кўтарилишига муваффақ бўлган:

*Синса кўнглумда ўқунг, суртуб исиг қондин анга,
Пай масаллик чирмагаймен риштайи жондин анга.*

Ёрнинг ёқут лабидан чиққан сўзлар ошиқнинг руҳига қувват бағишловчи майга ўхшайди, бундан ошиқ ҳайрон: ёри бу сўзларга оби ҳаёт (тириклик суви)дан ҳам кўшганмикан?

*Бодайи лаълинг мизожини руҳпарвардур баса,
Гўйиё мамзуж этибсен оби ҳайвондин анга.*

Ривоятларга кўра, ер остида оби ҳаёт булоғи мавжуд бўлиб, уни ичган киши туганмас қувватга, абадий ҳаётга мушарраф бўлади. Бу ўринда шоир ёрнинг сўзларини абадий ҳаёт ва куч бағишловчи тириклик сувига ўхшатмоқда.

Учинчи байтда мағлабдаги тасвир давом этади: ёрнинг отган ўқи ошиқнинг кўнглидаги шавқ оловини гоҳ сокин этади (яъни, секинлаштиради), гоҳ тезлаштиради. Бу ўқ баъзан ўтиндек бўлиб, кўнгилга олов ёқади, гоҳ эса бу оловга сув сепеди:

*Ўқи кўнглум шугласин гаҳ сокин этти, гоҳ тез,
Гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урди пайкондин анга.*

Ҳарб илмидан маълумки, камон ўқининг учи ўткир бўлиши учун, уни аввал ёниб турган оловга тутиб қиздирганлар, кейин эса сувга ботириб олганлар; бошқача айтганда, ўқнинг учи ҳам иссиқ, ҳам совуқ ҳароратда бирдай туриб, тобланган. Бундай ўқ жангда ҳар қандай қаттиқ жисм, ҳатто совутни ҳам бемалол тешиб ўтган. Навоий байтда “гаҳ ўтун бўлди, гаҳе су урди” деганда шу ҳодисага ишора қилади ва ҳусни таълил (чиройли далиллаш) санъатининг бетакрор намунасини яратади. Байтда ўқнинг шаклан ҳам ўтин, ҳам оқар сувга ўхшатилиши, “ўтун” сўзи бир вақтнинг ўзида ҳам “ўтин”, ҳам “олов” маъносида қўлланилиши шоир бадиий маҳоратини намоён қилувчи яна бир далилдир.

Навбатдаги байтда ошиқ кўнгилнинг тасвири янада баланд пардаларда, янада гўзал ташбиҳлар билан давом этади. Ошиқ ўз кўнглини дарду ғам бўстонининг товусига менгзар экан (мумтоз адабиётда кўнгилни қушга ўхшатиш анъанаси бор), ёр отининг туёғи остида қолиб, тақа изларидан “безанган” ошиқ жисмини товуснинг гулдор патларига ўхшатади:

*Дарду ғам бўстонининг товусидур кўнглум қуши,
Гул бўлуб жисмимда кескан наъл ҳар ёндин анга.*

От минган бу чавандоз (ёр)га на мактуб элтувчи кабутар, на шамол ета олади. Унга фақат ошиқнинг қалбидан чиққан нолаю афғон етиб бориши мумкин:

*Не кабутар ета олур ул қуёшқа, не насим,
Эй кўнгул, ҳолингни эълон айла афғондин анга.*

Байтни мажозан бошқачароқ талкин қилиш ҳам мумкин: Ул қуёш (Ёр)нинг даргоҳи шу қадар олис ва олийки, унга на кабутар, на тонг шамоли ета олади, унга фақат Ёр ёдини жойлаган кўнгил ва фиғон билан етиб бориш мумкин.

Мақтаъдан аввалги байтда яна бир гўзал поэтик тимсол яратилган: Ошиқнинг кўзига ёрнинг хаёли кирди, бу хаёл билан ошиқ бахтиёр, лекин бир хавотири бор: унинг совуқ охи бу хаёлга зарар етказиб, бехосдан уни учириб кетмасмикан? Ошиқ бу ҳолга ҳам чора топади: ўз киприкларини хар тарафдан тўсиқ қилиб, атрофини чодир билан ўраб кўяди:

*Кўзга то кирмиш хаёлинг, совуғ оҳим ваҳмидин,
Боғламишмен қўрғ ҳар сори мужгондин анга.*

Мақтаъда шоир ҳақиқий ишқ ўтининг сўнмаслигига ишора қилар экан, ошиқнинг кўзидан тўкилган ёшлар ҳам бу оловни ўчира олмаслиги, зеро бу шундай ўтки, унга тўфонлар ҳам қор қилмаслигини фахр билан айтиб ўтади:

*Эй Навоий, йиғламоқ оҳимга таскин бермади,
Ваҳ, бу не ўтдурки, йўқ таъсир тўфондин анга.*

Ғазал аруз тизимининг хушоҳанг ва туркий тил имкониятларига ниҳоятда мос бўлган ўлчови – Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган. Ғазал оҳанги бир мисрада фоилотун, фоилотун, фоилотун фоилун рукнларининг такроридан ҳосил бўлади. Ғазал тақтиъи куйидагича:

– V – – | – V – – | – V – – | – V – –

*Ғазал матлаъсини шу асосда таҳлил қилиб кўрамиз:
Синса кўнглум /да ўқунг, сур/ туб исиг қон/дин анга,
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун
–V– – / –V– – / –V– – / –V–*

*Пай масаллик /чирмагаймен/ риштайи жон/дин анга.
Фоилотун / фоилотун / фоилотун / фоилун
–V– – / –V– – / –V– – / –V–*

Ғазал рус тилига мутаржим А.Наумов томонидан ўгирилган. Таржимада аслият ҳажми (7 байт) ва умумий мазмун-моҳиятнинг сақланганлиги ғазалнинг рус тилида қайта жонланиши билан боғлиқ муваффақиятини таъминлаган. Гарчи мақтаъдан аввалги байт (6-байт)да ғазалнинг асосий мазмунидан четга чиқиш кузатилса-да, лекин мутаржим рус китобхонининг Навоий ғазалидаги мазмун-моҳиятдан умумий ҳолатда баҳраманд бўлишига эришган.

Ғазалнинг русча таржимаси

Таржимон – Александр НАУМОВ

*В моем сердце твоя обломилась шальная стрела.
Жаркой крови струя эту сталь облила, обвила.*

*Но вино твоих губ так бодрит, подкрепляет меня,
Словно вправду его ты живою водой развела.*

*В эту рану мою, что горит и горит, как костер,
То огня подбавляешь, то влагой с ресницы залила...*

*Сад печальный – любовь, это сердце – убитый павлин,
Лишь цветы расцвели там, где ты наступила, прошла.*

*Ветерок или голубь, летящие там, в вышине,
Расскажите вы солнцу, что землю сжигает дотла!*

*Ах, когда ты в разлуке встаешь перед взором моим,
Опускаю ресницы, чтоб стонов моих не прочла!*

*Навои, эти слезы твои не утишили боль –
И потопа волна тот огонь погасить не могла!*

Ғазалнинг инглизча таржимаси

Таржимон – Қосимбой МАЪМУРОВ

IF YOUR ARROW BREAKS IN MY SOUL...

*If your arrow breaks in my soul with hot blood it I oil,
The roots of my soul as a vessel around it I will scroll.*

*The words of your lips energize my spirit like wine,
You seem to have added it an alive water quite fine.*

*Her arrow made my soul-light at times quiet or quick,
Into the fire the arrow poured either oil or water leak.*

*My soul bird is a peacock of woe grieves' garden,
As trails of a horseshoe left their peacock design.*

*Neither dove, nor wind to that beloved sun can reach,
Hey soul, of your state inform her with a woe preach.*

*When your thought enters my eye, of cold woe fear,
I guard it covering with my lashes not to hurt, my dear.*

*Hey, Navoi, weeping for woes render help could not,
Ah, what fire it is to put it off even a storm could not.*

(“Wonders of childhood”, ghazal – 10.)

СУВДА ОҚИБ КЕЛАЁТГАН “ПУСТИН”

Инсон ҳамиша янада ёруғ, тинч-тотув, тўкин-сочин кунларга интилиб, шундай замон келишига ишониб яшайди. Бунга эришишнинг “сир”ли кали-ти эса, балки билар, балки билмас – ўзининг қўлида. Чунки, тил, адабиёт ва китобнинг мавжудлиги фикри сўнмаган, калб кўзлари очик, ўзига ишончи мустаҳкам, ҳаракатчан халқни нажот туйнуклари йўллари сари етаклайди. Бу уч инъомнинг бош вазифаси шу. Бу вазифадан ижодкорнинг жамият, эл-юрт олдидаги ижтимоий ҳамда маънавий масъулияти келиб чиқади.

Шундайликка шундайку-я, аммо бугун кимдир қаерда ва қайси мавзуда баҳс очмасин, унга “Ҳа энди, дунё ўзгариб кетди, биродар, дунёга қўшилиб одамлар ҳам ўзгарди, аввалги андозалар қолмади. Мана ўзингизни олай-лик – кечаги одам эмассиз энди”, дейишади. Тўғри, ўзгармаган ҳеч нарса қолмади. Жумладан, адабиёт ҳам. Лекин ўзгараётган адабиёт бугун қайси томонга юз бурмоқда, ўзининг бош вазифасини бажармоқдами? Даниил Гранин адабиётнинг ҳақиқийлиги ва буюклиги унинг ҳамма замонларда ҳам ҳамма учун ўзининг қизиқарлилигини сақлаб қолишида кўринади, деган эди. Бугун миллий адабиёт шундай мартабага эгами? Яратилаётган бадий асарлар “Ўткан кунлар” каби эллик-олтмиш йилдан кейин ҳам кизиқиш билан ўқиладими? Қозок ёзувчиси Ўлжас Сулаймонов ижодкор зиёлиларнинг Иссиқкўл форумида “Сўнгги ўқувчисидан маҳрум бўлган ёзувчининг умри ҳам ниҳоясига етади”, деган фикрни ўртага ташлади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, бугун пештахталарда савлат тўкиб турган асарлар муаллифларининг ижодий тақдири қандай бўлади?

Адабиётшунос олим Борис Цетров “Жиддий адабиёт қаёқка кетди?” сарлавҳали мақоласида шу саволга жавоб бераётгандай: “Ўзини “мамлакат ичкарасидаги мамлакат” мақомида кўраётган фаол нашриётлар ҳаммаёқни саргузашт, олди-қочди китоблар билан тўлдириб, мўмай даромадни ёнга уриб бўлгач, “Саргузашт товуклар саргузашт тухумлар туғади, улардан эса саргузашт жўжалар егишиб чиқади, гап бизда эмас”, дея ўзларини оқламоқчи, бизларни эса овутомқчи бўлади”. Бу гап “Менда нима гуноҳ, масаллик чатоқ-ку”, деяётган ошпазни эслатади.

Ўйлаб кўрилса, бу гапда жон бордай. Негаки, адабиётнинг кон томирла-ри жамиятнинг кон томирлари билан чирмашиб кетган. Жамият ва адабиёт оломон пойгада ёнма-ён чопаётган тулпорларга ўхшаб кетади: гоҳ бирлари, гоҳ иккинчилари олдинга ўтиб, бир-бирларини руҳлантириб, мусобақага завқ бағишлашади. Аслида шундай бўлиши керак. Лекин бу икки тулпор-нинг бири орқада бир ўзи қолиб кетса, пойганинг пойғалиги қолмайди. Отни ортиқча камчилашдан, “хайё-хуйт” дея кичкиришдан фойда йўқ. Бундай деяётганимизнинг боиси – кейинги йилларда ўтказилаётган йирик халқаро китоб кўргазмалари, китоб ва китобхонлик мавзусидаги баҳс-мунозаралар кўнгилга иштибоҳ солади: пойга сусайиб бормоқда. Жамият

ўзича, адабиёт ўз холича яшаётган, аниқроғи кун кўраётган жойлар оз эмас ва бу ҳол ҳеч кимни ташвишга солаётгани йўқ. Аксинча, “Интернет бор-ку, китоб, газета-журналларсиз ҳам яшаш мумкин”, деган мантқиқсиз иттиҳоблар кулоққа чалинаётир. Бу фикрга таълим-тарбия ишига бевосита дахлдор мансабдорлар ҳам қўшилаётгани ғоят ажабланарли.

Тўғри, дунё ўзгарди. Маънавий-ахлоқий кадриятлар тикланмоқда, ammo улар орасида онг-шууримизга, турмуш тарзимизга сурбетларча ўрнашаётган сохта “кадрият”лар ҳам бор. Улар ёшлар характериға кўпроқ таъсир ўтказмоқда. Россия Федерациясида ўтказилган ижтимоий сўровларда қатнашган ёшларнинг 72 фоизи “Бирор мақсадға эришиш учун ахлоқ-одоб қоидалари ва адолат принципларини бузишингиз мумкинми?”, деган саволға “Бемалол”, деб жавоб беришган. “Устозларнинг маслаҳатларига эҳтиёжингиз борми?”, деган саволға сўралганларнинг 84 фоизи “Қандай яшашни бизға ўргатишмаса бўлди, нима қилиш кераклигини ўзимиз биламиз”, дейишган. Тарбия соҳаси кузатувчилари бугун ёшлар характерида тарбиялилиқ ва ахлоқсизлик, меҳр ва қаҳр, камтарлик ва очкўзлик, фаросат ва дидсизлик, ҳалол ва ҳаром деган тушунчаларнинг мавқеи бир даражада эканини таъкидлаб, жамиятлар бу ҳолатға деярли кўникиб бўлганлари ҳақида бонг уришмоқда. Бунинг оддий мисолини биргина бежирим тикилган шимни тўрт-беш жойидан йиртиб, увадасини осилтириб кийиш урф бўлганида ҳам кўриш мумкин. Авваллари бир жойига билинар-билимас доғ тегиб қолган кўйлак ёки шимни кийиб кўчаға чиқиш деярли айб ҳисобланган бўлса, эндиликда баданнинг тўртдан уч қисмини очиб юриш замонавийлик белгиси ҳисобланаётир.

2018 йили Россиянинг бешта федерал округида ўтказилган сўров натижалари респондентларнинг 44 фоизи йил давомида бир марта бўлсин қўлиға китоб ушламаганини кўрсатган. Россия Федерацияси Президентининг бола ҳуқуқлари бўйича вакили А.Кузнецова ҳайратини шундай ифодалайди: “Ота-оналар баъзан болалар учун чоп этилган китобларда шундай нарсаларға дуч келишадик, айтишға тил ожиз”. Бу хавотирни рус матбуотида кейинги пайтларда тез-тез тилға олинаётган бошқа бир фикр ҳам тасдиқлайди: “Аҳвол шу даражаға етиб бордики, гўё Октябрь тўнтаришидан кейин болшевикларнинг оммавий тус олган “Йўқолсин уят” шиори қайта жонланаётгандай”.

Публицист Валентин Осипов “Литературная Россия” газетасида эълон қилинган (2018, № 46) “Ташхис: ҳалокатли беҳаёлик. Уни қандай даволаш мумкин?” сарлавҳали мақоласида бугун рус жамиятида чуқур илдиз отаётган нохуш ҳолатлар – телевидениенинг “Дом-2”, “Комеди клуб” дастурларида, “Пуст говорят” кўрсатувида эфир юзини кўраётган, театр сахналарида очикчасига намойиш этилаётган ошқора фаҳш ҳолатларига матбуот, ижодий ташкилотлар, жамоатчилик деярли муносабат билдирмаётганидан афсусланади. “Эрмитаж” операсида аёл актриса русча уят сўзни залға юзланиб, бор овози билан айтганида, томошабинлар эҳтирос билан унга жўр бўлишаётганини мисол тариқасида келтиради. “XXI асрда Россия театр маданияти томошабинларни санъатдан завқлантиришни шахвоний жўштиришға алмаштирди”, деб ёзади у.

Муаллиф Карл Маркснинг қўйидаги фикрини келтиради: “Капитал даромад бўлмаслигидан кўрқади. Ишингизда 10 фоизлик даромадға эришинг – капитал сизға эътироз билдирмайди. Борди-ю даромад 100 фо-

издан ошиб кетса, пул деган махлуқ аждахога айланиб, жамики инсоний конунларни топтайди, уни жиловлаш, бошқариш мумкин бўлмай қолади”. Бу фикр бундан уч-тўрт йил аввал Давос форумида (Швейцария) айтилган “Капитал ваҳшийлашмоқда”, деган хулосага айна мос келади.

Бу ҳолатни, таассуфки, дунё мамлакатлари адабиёти, маданияти ва санъатида бугун бемалол кўриш мумкин. Рус танкидчилари шеъриятда буламик сўз ва иборалар, сўқиниш, нафсониятга тегиш, бошқаларни камситиш, тарихни сохталаштириш, ахлоқсизлик кўпайиб бораётгани, ижодий танловларда профессионаллардан кўра ҳаваскорлар, пулдорлар, ёғли мансаб эгалари фаол қатнашаётганини эътироф этишмоқда.

Таҳлилчи В.Кривошеевнинг фикрича, Россияда давлат идеологияси билан бевосита боғлиқ ижтимоий фанларга эътибор сусайган. Олимпия комплексидаги машҳур китоб ярмаркаси фаолияти деярли тўхтаган. Жамиятда “китоб бизнеси” деган ибора кўпроқ ишлатилмоқда. Уддабуронлар бу бозорни кизитишмоқда. Усти ялтирок, муқоваларига ғайрияхлоқий суратлар ишланган китобларда нималар ёзилаётгани, ўқувчи онгига таъсири ҳақида ҳеч ким ўйлаётгани йўқ. Авваллари қайси ва қандай китобга эҳтиёж борлигини аниқлайдиган, илмий, бадиий китоблар энг олис кутубхоналарга ҳам вақтида етиб боришини назорат қиладиган библиоколлекторлар энди йўқ. Жанрлар аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Фожиали томони шундаки, уларда Ерда ҳаётнинг сўниши, омон қолганларнинг Ойга ёки Марсга етиб олиши, у ердаги жангу жадаллар, ўзга сайёраликларнинг Ердаги ғаройиб тажрибалари шунчаки бадиий тўқима тарзида эмас, илмий хулосалар асосида баён этилмоқда. Мана, уларнинг баъзилари: Қуёш ҳар сонияда 4 миллион тонна вазнини йўқотмоқда, демак, бор-йўғи 4 миллиард йилдан сўнг у буткул сўнади. Олимлар Шимолий муз океани тубида неча юз триллион тонна метан гази тўпланиб қолгани, Арктика музлари бугунги даражада эрий бошласа, бу “аждахо” ҳадемай юзага чиқиб, Ер ўз ўқи атрофида айланишни тўхтатишини башорат қилишмоқда.

Саша Кругосветовнинг “Ой бўйлаб саёҳат” китоби воқеалари Ойнинг Ерликлар яшайдиган махсус колониясида бўлиб ўтади. Бу ерда истикомат қиладиган собиқ заминдошларимиз Ойга ўтган асрнинг 60-йиллари, яъни “Аполлон” дастурида кўзда тутилган вазифалар жадаллик билан амалга оширилаётган пайтда бориб қолишган. Булардан ташқари, Ойда бир вақтлар Марсда яшаган селенитлар (энкилар) қабиласи вакиллари ҳамда яқинда ҳалок бўлган Нибиру планетасида яшаган одамсимонларнинг (нипуртиларнинг) авлодлари истикомат қилади. Улар биргаликда бугунги демократик талабларга мос келадиган ўзига хос “жамият”га асос солишади. Раҳбарлар, бошқарувчилар, кузатувчилар, баҳо берувчилар, тарбиячилар фаолияти йўлга қўйилади. Аммо, шуниси ҳам борки, бир вақтлар энкилар ҳам, НПуртилар ҳам анъанавий табиий кўпайишдан воз кечган, бу ишни донорларнинг генетик материали асосида амалга ошириш йўлига ўтишган. Болалар оналар бағрида эмас, “Кассандра тамғаси”даги каби махсус пробиркаларда кучли назорат остида етиштирилади, махсус кишилар томонидан тарбияланади. Ҳар бир кишининг бошига бошқарилувчи “чип” киритилади...

Бундай башоратлар замирида ғоят ёвуз мақсад яширинганини сезиш қийин эмас. Уларни ўқиган ўқувчида ва нафақат унда, бошқаларда ҳам “Токи тирикликнинг туби кўриниб қолаётган экан, ортиқча куйиб-пишиш,

югуриб-елишнинг ҳожати йўк”, деган фикр туғилади. Бу эса “бефарқлик” деб аталмиш тузалмас иллатнинг бошланишидир. Бу фикрни адабиётшунос Валерий Румянцевнинг “Замонавий рус адабиётининг бош душмани” сарлавҳали тадқиқот мақоласидан олинган қуйидаги иқтибос билан исботлаш мумкин: “Эксмо” нашриёти ходимлари муаллифлардан қўлёзма қабул қилиш қоидаларини расман эълон қилишган. Унга кўра, нашриёт “детектив, криминал, жангари, фантастика, авантюра, мистика, ишкий-сексуал асарлар қўлёзмаларинигина қабул қилади”. Демакки, шеър, хикоя, эссе, анъанавий романларга йўл йўк.

Нашриётлар инсон ақли бовар қилмайдиган янги қурол турлари, улар воситасида планеталараро бўлажак урушларнинг сценарийлари, биологик қуролларнинг келажаги, янги “ажал” вируслари ҳақидаги қўлёзмаларни, таъбир жоиз бўлса, кўзларига суртиб чоп этмоқдалар. Балки, бунда уларни тўла айблаш мумкин бўлмас. Негаки, бугун Россия, Европа ва АҚШ матбуотида замонавий қурол-яроғ мавзуси етакчилик қилмоқда. Интернет тармоқларида бадий адабиётнинг инкирози, қоғоз китобнинг ўлими, бадий жанрларнинг чиппақка чиққани ҳақида кўп ёзилмоқда. “Ёшлар китобсиз ҳам чўққини эгаллашади”, “Европа китобхонликдан воз кечди?”, “Китобсиз ҳаёт истиқболлари”, “Китобхонлик қадрият эмас”, “Бадий уйдирмалар замони ўтди”, “Тадбиркор ёзувчиларга кенг йўл” каби бири иккинчисидан ташвишли мақолалар кўнгилни ғашлаши билан бирга, иккиланиш ҳолатини ҳам юзага келтиради. Олимларнинг ҳисоб-китобларига кўра, Ер юзидаги жамики бойликларнинг ярмидан кўпроғи 64 кишига тегишли. Қуролли можаролар ҳақида Европа мамлакатларида ёшлар ўртасида ўтказилган сўровларда 83 фоиз киши замонавий урушларни “кизиқарли томоша” деб баҳолаган. АҚШ мактабларининг кўйи синфларида “Цитрус мевалар қаерда ўсади?”, деган саволга 68 фоиз ўқувчи “Супермаркетларда” деб жавоб қайтарган.

Бундай маълумотлар Бразилия қамоқхоналарида битта китоб ўқиган маҳбуснинг қамоқ муддати 4 кунга камайтирилиши ёки Хитойнинг кўпгина вилоятларида раҳбарлар, тарбиячилар ҳаминша китоб ўқишлари зарурлиги тўғрисидаги хабарларни босиб, янчиб кетади. Бразилиялик кўриқчилар нега энди маҳбусхонада ўзини яхши тутган, ички интизом қоидаларини бузмаган, белгиланган миқдордан кўп маҳсулот ишлаб чиқарганларни эмас, айнан китоб ўқиганларни рағбатлантирар экан, деган савол кимдасиз туғилиши мумкинми? Мумкин, аммо... кимда?

Белорус пойтахти Минск шаҳрида Халқаро китоб кўрғазмаси доирасида ўтказилган “Ёзувчи ва давр” симпозиумида дунёнинг ўттиздан ортик давлатидан келган шоир, ёзувчи, таржимон ва адабиётшунос олимлар, жумладан, ўзбек адиллари дунёнинг бугунги ижтимоий-сиёсий, маданий-ахлоқий муаммолари, бадий адабиёт, таржимашунослик олдида турган вазифалар хусусида фикр юритдилар.

Давлатимиз раҳбари сўзлари билан айтганда, инсон ўзининг бугунги ҳаётидан, туриш-турмушидан, орзу-ниятлари рўёбга чиқаётганидан бугун рози бўлиб яшаши зарур. Таассуфки, бунга эришаётган, бундай даражага яқинлашаётган давлатлар билан бирга, орзу орзулигича, ният ниятлигича қолаётган, шунчаки тирикчилик, кун кўриш, қозон қайнатиш машаққатли тус олаётган жойлар ҳам бор ва улар оз эмас. “Совуқ уруш” ҳолатидан халос бўлган дунё бугун яна қурол пойғаси томонга бурилмоқда. Бу жараённинг

бориши мавлоно Румийнинг камбағал муаллим ҳақидаги ҳикоятини ёдга солади.

“Фақир бир муаллим бор эди. Камбағаллиги шу даражада эдики, кишда бир жубба киярди, холос. Бир кун сел келди, унда бир айикнинг боши оқиб борарди. Муаллимга талабалари “Бир пўстин оқиб келяпти, керак бўлади”, дейишди. Муаллим кийимга муҳтожлиги туфайли ўзини сувга отди ва бориб, “пўстин”ни ушлади-ю, шу заҳоти баҳайбат айикнинг чангалига тушди. Шогирдларнинг: “Муаллим, ё пўстинни келтир, ё ўзинг кел”, деган сўзларига жавобан: “Мен пўстинни қўйиб юбордим, аммо у мени қўйиб юбормапти”, деб жавоб қилди”.

Қуролфурушлар фақир муаллим ҳолида эмаслар. Аммо бошқаларга нисбатан бой ва кучли бўлиш, кучсизларни итоат мақомида ушлаш, яккахокимлик истаги уларни шафқатсиз офат гирдобига отди ва даҳшатли чангал тутқунига айлантирди. Европа икки бор жаҳон урушини бошидан кечирди. Мислсиз талафотларга дуч келди. Ёнди, куйди, майиб-мажруҳ бўлди. Эндиликда эса бу балодан қутилиш йўлларини кидирмоқда, аммо қанча уринмасин, нажот йўлини топаётгани йўқ.

Ёввойи табиат жаҳон фондининг 2017 йилги хисоботида келтирилишича, кейинги 40 йил ичида дунё микёсида парранда, балиқ ва амфибиялар 60 фоизга қисқарган. Кўл, дарё ва ботқоқликларда яшовчи мавжудотлар нисбатан кам қисқарган, ичишга яроқли сувлардагилар эса 81 фоизга камайган. Ҳар йили дунёда 5 миллион гўдак турли касалликлар, очлик, уруш ҳаракатлари боис нобуд бўлади. 60 миллион бола мактабга бормайди. Шунга қарамай, дунё мамлакатларининг ҳар йилги ҳарбий харажатлари 1 триллион 700 миллиард доллардан ошиб кетган. Ўз бошидан не-не балоқазоларни ўтказган, бугун ҳам жароҳатлари битмаган Яқин Шарқ мамлакатлари қурол харид қилишда пешқадамлик қилишмоқда.

Симпозиумда иккинчи жаҳон урушининг белорус тупроғидаги кечган қонли жанглари, оғир йўқотишлар, қатлиомлар, азобли жароҳатлар, хотиралардагина яшаб қолган тақдирлар тўғрисида, бундай шароитда бадиий адабиёт олдида турган бош вазифа, ижодкор зиёлининг маънавий масъулияти, уйғоклиги, қалб кўзининг очиклиги хусусида қуюнчак фикрлар билдирилди. Айни шу пайтда телеканаллардан бирида атом қуролини биринчи бўлиб қўллаш ҳуқуқи хусусида жиддий баҳс борди. “Бу ҳуқуқдан фойдаланиш зарур” деган ҳайкирик янгради. Инсон ўзи тарбиялаб вояга етказган “аждаҳо”га банди бўлиб қолган экан, бундан ортик фалокатни тасаввур қилиш кийин.

Ёзма адабиёт юзага келганидан бери Сўз инсон, жамият ва табиат тақдирига бефарқ бўлмаган. Қуръони карим суралари нозил бўлган пайтлардан бошлаб то ҳозирга қадар шундай. Ҳамма жойда, ҳамма замонларда шундай бўлган. Сўз ҳеч қачон жим турмаган, адабиёт жимлик кўчасига кирмаган, бепарволик ҳолатига ўтмаган. Ҳазрат Алишер Навоий асарларида, Машраб ва Бобур ғазалларида, Макиавелли ўғитларида, Балзакнинг XIX аср француз ёзувчиларига мактубида, Ян Парандовскийнинг “Сўз кимёси”да, Фитрат ва Исмоил Гаспринский тадқиқотларида буни яққол кўраимиз. “Жим туролмайман” дея ҳайқирган Эмил Золя ва Лев Толстой битикларида адабиётнинг мангу бедорлигига амин бўлаимиз. Шундай экан, ёзувчи ва давр мавзуси бир йиғинлик, бир суҳбатда поёнига етадиган мавзу эмас. У ижодкор зиёлилар учун ҳамиша ҳақиқат ва адолат учун кураш, тан-

ланган йўлни ёритиш, хатоларни англаш, миллатнинг тили, дини, тарихи ва кадриятларини асраб-авайлаш имкониятидир.

Сўз ўз ҳолича яшамайди. У фикрга айлансагина, маълум таъсир кучига эга бўлади. Фикрлаётган одам яшашда давом этади. “Фикрлашдан тўхтаган одамнинг умри тўхтади, энди у факат мавжуд бўлиб қолади”. Фикр жамиятни ҳаракат ҳолатида, ривожланишда ушлаб туради.

Белорус заминиди ўтказилган машваратда бадиий сўзнинг бугунги ҳолати, таъсир кучи, ҳолис ва ҳаққонийлиги жиддий муҳокама қилинди. Гарчи, сўз, бадиий адабиёт, ёзувчи ва жамият муносабатларига доир баҳсли, тор қобикли фикрлар ҳам билдирилган бўлса-да, дунёнинг тўрт китъасига мансуб мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий ҳолат, адабий жараён ҳақида маълум тасаввурга эга бўлинди. Аммо, инсониятнинг энг буюк ихтироси бўлмиш китобга муносабат ҳамма жойда ҳам бир хил эмаслиги ошкор бўлди. Кўп жойда у бойлик орттириш воситасига айлантирилган. Факат шу эмас, таассуфки, китоб орқали тарихни сохталаштириш, ўқувчини чалғитиш, одамлар кўнглига қўрқув солиш, миллатлар ўртасида ихтилоф чиқариш ҳаракатлари мавжуд. Бу борада фаоллик қилаётган ноширлардан бирини суҳбатга тортаман. “Э биродар, ўлдим-куйдим қабилдаги шеър, романларни ўқийдиган замонлар ўтди. Лирика билан қорин тўйдириб бўлмай қолди. Китобхонни қизиқтиришимиз керак”, дейди у бамайлихотир. Беларус Ёзувчилар уюшмаси раиси Николай Чергинец афсус билан бош чайқайди: “Ўтган йили бир қатор Европа мамлакатларида йилнинг энг кўп ўқилган китоблари аниқланибди. Қайси китоблар ғолиб бўлганини биласизми? Ошқозонни тозалаш мавзусидаги китоблар. Мана сизга, бугунги китобхон. Ғалабанинг 74 йиллиги олдидан нашр этилаётган хотира китобларни ёшлар берилиб ўқишаётгани йўқ. Уларни бошқа мавзулар қизиқтирмоқда. Бир мамлакатда эмас, бутун дунёда тинчлик-тотувликни сақлаш бирламчи вазифа бўлиб турган пайтда буни тушуниш кийин. Ўтган йили Ўзбекистонда Ғалаба куни қандай нишонланганини кўриб, ҳавасим келди”.

Россия Ёзувчилар уюшмаси раиси Николай Ивановнинг фикрича, ёзувчилар орасида бирлик, ҳамжиҳатликнинг йўқлиги, турли бўлинишлар ижодий жараёнга салбий таъсир кўрсатмоқда. “Бу ерда Чингиз Айтматовнинг умуминсоний маданиятни юксалтириш учун, аввало, миллий маданиятлар ривожига эътибор бериш зарурлиги тўғрисидаги фикри айтилди, – дейди у. – Бу фикрга тўла қўшиламан. Миллий адабиётлар маданиятлар каби бири-бирдан узоклашмаслиги керак. Афсуски, биз – бу ерга йиғилганларнинг барчаси, бир-биримизни эндиликда яхши биламиз, ижодимиздан, ютуқ-камчиликларимиздан хабардормиз, дея айта олмаимиз. Ўзбекистон Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатда китобхонлик маданиятини ошириш, Ёзувчилар уюшмасини, ижодкор зиёлиларни, айниқса, катта адабиётга кириб келаётган ёшларни қўллаб-қувватлаш тўғрисидаги қарорини ўқиб беҳад мамнун бўлдим. Буни ўзбекона муруватнинг янги кўриниши деса бўлади”.

Шимолий Кавказ халқлари адабиётлари бўйича мутахассис Пётр Чекалов абазин халқнинг маънавий эҳтиёжлари хусусида фикр юритди. “Бу тилда бор-йўғи 35–40 минг киши сўзлашади. Янги матбуот нашрлари ташкил этиш, ягона театрни ривожлантириш, мактаблар куриш зарур”, дейди у.

Италиялик шоир Гофредо Муратжанинг мушоҳадалари анжуман иштирокчиларида кучли таассурот қолдирди: “Мен кўп йиллар Аргентинада, Чилида яшадим. Дунёнинг кўплаб бошқа мамлакатларида бўлдим. Бир ярим йилдан бери Беларусда яшайман. Саёҳатларим давомида шуни англадимки, одамлар бир-бирларини яхши билишмайди, кўп ҳолларда янглиш тасаввурлар қобиғида қолиб кетишади. Бу камчиликни тузатиш, менингча, адабиётнинг, санъатнинг, биринчи навбатда, шеърятнинг иши. Шеърят ҳеч кимга ёмонликни раво кўрмаган, аксинча, у бир-бирини тушулмаган икки кишини сирдошу дилдош қилади. Унинг бу имкониятидан фойдаланиш керак”.

Фақат шу эмас, Сўзни, адабиётни, адабий тафаккур ва китобхонлик маданиятини она-табиат, сув ва ҳаво, Ер ва осмон каби асраш, пок сақлаш зарур. Ўлжас Сулаймонов таъбири билан айтганда, адабиётни “ўзининг аввалги тахтига” қайтариш керак. Германияда ҳар йили ўтказиладиган йирик халқаро китоб кўرғазмасининг расмий шиори “Бугунги дунёни фақат китоб кутқариши мумкин”, деган таъсирчан жумладан иборат. Шундай, аммо, бефарқ бўлинса, китоб дунёни бузиши, инсон руҳий оламини булғалаб ташлаши ҳам мумкин.

Нима қилиш керак, деган савол қўймоқчи эмасман. “Ўзини ҳурмат қиладиган одамнинг сўзи ҳам ҳурматли бўлади”, деган ҳикматли гапни ёдга олмоқчиман, холос. Ўтган асрнинг тўксонинчи йиллари мустақилликка эришган Ўзбекистонга келмоқчи бўлганларни: “Хўш, ўзбекларнинг пахта ва тилладан бошқа яна нимаси бор?” деган савол ўйлантирарди. Эндиликда Ўзбекистоннинг янги сиёсий йўли, ижтимоий-сиёсий муаммолар ечимига янгича ёндашув, эл-юрт билан мулоқот, ошқоралик бундай саволларга ўрин қолдирмади. Мамлакатимиз дунё нигоҳида ибрат ва ҳавас манзилига айланиб бормоқда. Шундай, аммо ҳали бажариладиган ишлар, ечиладиган муаммолар, текисланадиган йўللар, ободланадиган кўнгишлар кўп, лекин фаровон келажак сари одимларимиз шахдам, мақсадимиз аниқ. Фақат... бу шахдам ва аниқлик тезроқ адабиётга ҳам кўчиши зарур. Борган жойимизда “Бизда мана бундай, мана бундай асарлар бор, инглизча, немисча ёки французчага таржима қилинса ижобий маънода шов-шув кўтарилиши аниқ”, дея олишимиз керак. Ҳозирча, бу маънода овозимиз жарангдор эмас.

Африканинг қайси бир пучмоғида яшайдиган икки юздан ортиқроқ қабила аъзолари гапни чўзмай, йиллар давомида талашиб-тортишмай, ўзларининг миллий алифболарини яратишибди ва бу алифбода Чингиз Айтматовнинг “Жамила” киссасини китоб ҳолида чоп этиб, ўқий бошлашибди. Биз эса... салкам ўттиз йиллик вақтни қўлдан бой бердик. Ўзимизни ҳам, ўқувчиларни ҳам бундан-да оғири, ўзбек тилини ўрганаётган хорижликларни ҳам қийнадик. Ёзувдаги чалкашлик илмий, бадиий тафаккурга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу тугунни академик Абдулла Аъзамов тўғри таъкидлаганидек (қаранг: “Тафаккур”, 2019, 1-сон), шошма-шошарлик қилмай, яна хатога йўл қўймай, тезроқ ечиш керак.

Аҳмаджон МЕЛИБОЕВ

Эсонғали РАВШАНОВ

ЎШАНДА КЎКЛАМ ЭДИ

Қисса

*Қозоқ тилидан
Меҳмон ИСЛОМҚУЛ ўғли
таржимаси*

Толстой нима деганди:

“Бир неча юз минг одам кичик ерга жамланиб, ўзлари тикилиб яшаётган заминнинг абжағини чиқаришга қанчалик уринишмасин, гиёҳ унмасин деб ерга қанча тош ётқизишмасин, ниш уриб кўкара бошлаганларини кириб-киртишлашмасин, тошкўмир, ермой буркситиб, дарахтларни, жамики жонзотларни ғорат қилишмасин, баҳор шаҳарда ҳам баҳор эди...”

Ўн саккиз ой деганда, аниқроғи, 1984 йилнинг 27 февралда, Москва вақти билан соат 15.30 да бизнинг рота ички дислокация тартибига кўра, афғон еридан чиқди. Термиз шаҳри биқинидаги Ҳайратон кўпригидан ўтиб, юк машинасининг гўрдай қоронғи ва муздай тепасида дам қалқиб, дам уйғониб яна бир кун юрдик. Эртаси куни бизнинг сапёрлар взводи ротадан ажратилиб, Н. шаҳарчасидаги кичик госпиталга жойлаштирилди. Кўмондонлик урушда обдан ҳолдан тойган кичик бўлинмамызни янги буйруқ келгунича шу ерда ушлаб, озроқ бўлса-да, тиникиб, эсимизни йиғиб олишимизни истаган бўлса керак.

Ўша қўрқинчли кунлар тушларимга кириб, чўчиб уйғонаман. Азалдан уйғона солиб, темир кароватнинг бош тарафини икки қўллаб қаттик сикқанимча, керишишга одатланганман. Ялтироқ никел шунчалик совукки, қафтларим жизиллаб, унга ёпишиб қоладигандай қўлларимни дарров тортиб оламан. Совуқ симиллаб, товонимгача етиб боради.

Ўша куни тонгда негадир қафтларим илиққина бир нимага текканидан, аввалига қаерда ётганимни англолмай, гангидим. Кўзимни очиб, тепага қарасам, парданинг очиқ жойидан мен ётган бурчакка қуёш нурлари ёғилаётган экан. Кароватнинг никел дастаси ялтираб, кўзни қамаштирарди. Биз бор-йўғи йиғирма чоғли жангчи эдик. Бу ерда зобитлар учун алоҳида уй бўлмаганидан командиримиз госпитал йўлагидаги доридармон сақланадиган мўъжаз хонага жойлашган. Унга туташ кенг йўлак казармага айлантирилган. Камина – сержант, командирга ўринбосарман. Командирнинг юзига қуёш тушиб, уйкусини бузди, шекилли, чапаничасига сўқинди.

Баҳор келди. Афғонистонда қарийб икки йил давомида ўтган вақт ичида, уруш ҳеч қачон, ҳатто икки дунёда ҳам тугамайдиғандай туюл-

ган бўлса, у ернинг олов пурковчи карғиш теккан қора бужур яланғоч тоғларига-ю, чуқур жарликлар қаъридаги илонизи, какроқ жилғаларига энди ҳеч қачон баҳор қайтмайди, деб ўйлардим. Баҳор овчи таъқибидан хурккан оҳудек бу ерлардан батамом безиб кетган дердим. Урушда икки-тагина фасл мавжуд: биринчиси, суяк-суягингни игнадай тешиб ўтгувчи совук билан дунёдан тўйдириб юборгувчи қора (оқ эмас) қиш, иккинчиси, ҳеч қачон чанқоғинг конмайдиган, мудом халқуминг куруқшаб, ҳолдан тойдирувчи жазирама ёз. Аввал қиш. Узоқ, жуда узоқ давом этадиган изғиринли қора қиш қандай қилиб мияни кайнатадиган гармсели ёзга улашиб кетишини сезмай қоласан.

Ўшандан бери ўттиз беш йил ўтибди. Назаримда, афғон заминда ҳали-ҳамон ўша қаҳрли қиш давом этаётгандай. Ҳар гал, Афғонистоннинг баданни сескантирувчи қора совуғи ёдимга тушганида, саратон бўлсада, титрай бошлайман. Яна бир эса қолгани – томокни ғиппа бўғувчи қўланса хид. Унинг барча урушларга хос бўлган ўлимтик хиди эканини кейин англаб етдим.

Н. шаҳарчасида кечган ўша кўклам тонглари ғоят ўзгача эди. Тун пардаси сўкилиб, одамларнинг тоғли уйқусига озор бермайин дегандай қорабош қизилқуйрук тўрғай тортинибгина хониш қилади. Унга изма-из қорасайроқ: “Э-э, қўй-е, шу ҳам сайраш бўптими, сайраш мана бундоқ бўлади!” – демокчидай овозининг борича, борликни варанглатиб, тўлиб-тошиб сайрашга тушиб кетади. У худди қўшиқнинг қочиримларини намойиш қилаётган хонанда сингари, бора-бора жазавага туша бошлайди.

Худонинг қудратини қаранг-ки, кечагина борликни без бўлиб босиб ётган қаттиқ қор бир кечада ғойиб бўлса-я! Ўрнимдан сапчиб туриб, деразадан ташқарига мўралайман. Госпитал ҳовлисининг қўланка жойларидагина олачалпоқ қор пағалари кўзга ташланади, қунгай жойлар эса қорамтир тусга кирган. Азим чинорнинг ингичка ола-сур бутоғида патлари йилтиллаган сариқ қушча сўнги бор сайраётгандай жон-жаҳди билан чирқиллайди. Ҳавода қушларга эргшиб бир дилқушо тўлқин у ёқдан-бу ёққа кезинаётгандай. Энди кўп ўтмай димоғларни эркаловчи ифор хиди эсса керак. Одамлар “майна” дейдиган афғоннинг ола қанот қув қаптари ҳовли юзида виқор билан одимлайди. У ўлган аскарларнинг (тўғриси, бунга ўзим кўрмаганман) кўзини чўкиб ейди деганларини кўп эшитгандим. Баҳор қуёши мана шу беҳосият қушни ҳам нурлари билан эркаларди. Урушда қуш бўлмайди. Уруш бошланиши биланоқ у ердан, аввало фаришталару, қушлар безиб кетишади. Шу боисдан ҳам оддий сариқ чумчуқ кўзимга ҳам иссиқ, ҳам қадрдон кўриниб кетди. Кўклам келганига ишонч ҳосил қилиб, унинг соғинтирган васли қаршисида бутга сиғинган мажусий каби унсиз қотган бўлардим.

Ўзгача, масъуд дамлар эди. Кейинги ҳаётимда бундай дилнавоз дамлар жуда оз кечди. Бир яхши тушлар кўриб, тонгда дилхуш бўлиб уйғонаман, аммо кўрган тушларимнинг биронтаси ёдимда қолмайди. Уйғониб, деразадан ҳовлига мўралайман. Ҳар тонг у ерда, келган қунимок танишганим Сурайё исмли санитар қиз дорга кир ёяётган бўлади. Апил-тапил кийиниб, деразадан ташқарига сакрайман. Қомандир:

– Яна ўша ярим бетлигинг олдида кетдингми? – деб мазахлаб қулади. Гапига парво қилиш йўқ. Орқасидан бориб, қизни елкаси оша қучиб оламан. У “Қўйиб юборинг!” – деб ҳўл сочик билан қўлимга ургач, бат-

тар кучоғимга қаттиқрок тортаман. Қиз хандон отиб кулади, кучоғимдан чиқишга уринади, вужудим сархушланиб, бошим айланади. Қиз кулгисини эшитганим қачон эди!

– Ҳозир отам келиб, титиғингизни чиқазиб, деворга ёпиштириб ташлайди! – дейди қиз.

Ўзбек тилини билмасам-да, нима деганини тушунаман. Отасини айтиб кўрқитяпти. Кўркмасам-да, кўрққан бўлиб, толнинг ортига ўтиб, яширинган бўламан.

– Кўркмас экансиз-а!– деб у менга сув сепеди. Мен қочаман.

Қизнинг отаси “титиғимни” чиқазмаслигини яхши биламан. Госпиталимиз сантехниги Мамаёқубнинг айтишича, Сурайёнинг отаси Тешавой тоға танчадан чиққан оловда қуйиб ўлган. Отасини кутқараман деб Сурайё ҳам оловда қолиб, бетининг бир томони қуйиб, ҳозирги қўйга тушган экан. Шу аҳволида ҳам унга уйланмоқчи бўлиб, совчи қўйган йигитларнинг бирортасига унамапти.

– Мабодо мен оғиз солсам, жон деб рози бўларди-ю, ярим бетли бўлгач, кўнглим чопмайди... Қуйган қиз лакабини орттириб, қари қиз бўлиб ўтирипти. Энди, ҳалигиндай... нима десанг, йўқ демайди... кўнади, ука, – деб сўйлоқ тишларини иршайтириб, хиринглаб кулгани ёдимда. Мамаёқуб кулганида нарирок турилмаса, сарғайган тишларининг орасидан отилган носвой аралаш тупук бетга сачрайди.

Сурайё ҳақиқатдан ҳам ўнг тарафдан қаралса, кўркама чехрали, лаблари энди очилаётган қирмизи гунчадай, хинд қизлариникидай қирра бурун, кўзни камаштиргувчи ёқут каби ёнгувчи кўзларини ўзга тугул ўзидан ҳам қизгангандай паналовчи узун киприклари қандай эди-я! Яна унинг қуюк, пайваста қошлари бириккан жойидаги латиф холи кўз ўнгимда. Ҳмм... бетига чап ёғидан қарасангиз... йўқ, чап ёғидан қарамаң, қарамаганингиз маъқул! Чап тараф бети қуйиб буришган... Мен буни гапириш у ёқда турсин, эслашни ҳам истамайман.

Бошқа йилларни билмадим, ўша йили Ўзбекистонда йигирма олтинчи мартда ўрик гуллади, йигирма тўққизда шафтоли, апрелнинг бирида – гилос билан олхўри, учинчисида эса олча. Сўнг олма билан нок, энг сўнгида – беҳи нафармон гулларга бурқанди. Ўша йилдан бошлаб мен ҳар кўклам келиши билан қайси мева дарахти қачон гуллашини кузатадиган, ўшандан бери кундалик тутадиган бўлдим.

Ўрик гуллаган серфайз кунлар эди. Окшом пайти ўғринча ташқарига чиқиб, госпитал ортидаги тепаликка кўтарилдим. Ўзбекистонда ўрик гуллаган палла борлиқ табиат байрамона жозиба кашф этаркан. Окшом чоғи тоққа қарасангиз, унинг ёнбағрида ўрикзор боғлар эмас, оқ қўйлакли қизлар бошларидаги дуррачаларини елвиратиб, чўкки сари юкорилаб бораётганга ўхшайди. Шарқ ва ғарбнинг зиёлилари ҳар баҳор келиши билан сакура гуллашини томоша қилиш учун атайин Японияга боришаркан. Имконият бўлганда-ку, шахсан мен ўрик гуллашини кўриш учун ҳар баҳор Ўзбекистонга келган бўлардим...

– Бе, ўрик гули нима бўпти, сиз бодом гулини кўрганингизда эди! – деди Сурайё ўша куни, – гул деб ўшани айтса бўлади.

У ошхона биноси олдида сочига ўрик гулини кистириб, кулимсираб турарди.

– Уни менга ким кўрсатади? – дедим ҳаяжонланиб.

– Бодом биринчи гуллайди, кўпинча совуқ уриб кетади. Мен уни “бодом” демаган, “умризое” деган бўлардим. Ҳар йили ахвол шу. Мартнинг бошида бир телба совуқ келиб, бодом шўрликни уради-кетади.

Бу гапни у маъюсланиб айтганди. Мен уни юпатгим келди. Аммо юпатолмадим. Палатадан чикиб, ёнига боргунимча ошхонага кириб, эшикни ичкаридан беркитиб олипти.

Казармага кўнглим хувиллаб, бўшашиб қайтдим. Ташқарида илик ок ёмғир шивалай бошлади. Момақалди роқ гулдураб, тоғлар қаъридан аксадо берди, уфқни ханжардай тилиб, чақмоқ чақди. Ичкарида ўтиргим келмай, ташқарида чикиб, сандироқлаб юрдим. Шифокор кечки кўрикка чақирғач, ноилож ичкарига кирдим.

– Алвастингни кўрдингми? – масхаромуз оҳангда сўради командир. – Худойим-эй, оёқ-кўлинг болғадай йигитсан, башарасидан одам у ёқда турсин шайтон хурккилик ўша “ярим бет”га бунча ёпишмасанг? Ё ўлжанинг осонини тақимингга босмоқчимисан, шум бола, – деди яна.

Овулимиз қариялари бундай бўлмагур кимсалар хақида: “Ириган оғиздан чириган сўз чиқади”, – дейишарди. Ичвопти. Ҳар куни ичкиликни қайдан топаркин, ҳайронман.

Ўша кечаси, мени кўпдан таъкиб этувчи кўрқинчли тушни яна кўрибман. Бир гал олис сафардан қайтаётиб, Сешанбе кишлоғида тунадик. Командиримиз маст, аскарлар бўлса яширинча наъки тортиб олишди. Тонгда биз тунаган уй соҳиби – кишлок муаллими уйидагилари билан ҳовлисига туташ мачитга чиқиш учун тадорик кўраётган эди. Ҳовли тепасидаги мезанадан муаззин азон айта бошлаганида тунги ичкиликдан ҳали ўзига келолмай, калласи хум командиримиз: “Затқинсь!” – деб бакириб қолди. Бир қарасам, мезана томонга автомат ўқталиб турибди экан. Эсимни йикканча бўлмай, тариллаган овоз эшитилди-да, мезана тепасидан қалпоқдай учган муаззин тўшпа-тўғри менинг олдимга гурсиллаб тушса бўладими! Соқолига эндигина оқ оралаган, ўрта ёшлардаги норғил киши экан. Лабининг бир чеккасидан қон сизиб оқарди. Бошдаги салласи ечилиб, кўлига ўралиб қопти. У мендан кўзини олмасдан, қулимсираганча: “Ла илаҳа иллааллах” деди. Юзида қувонч калқан, гўёки у бир улуғ ишнинг якунидан мамнун ётарди. Ўлим деганлари шунчалик роҳат бўлишига бугунгача ақлим бовар қилмай, истиғфор келтираман. Кимдир: “Доктор чақиринглар, доктор!” деб қичқира бошлади. Муаззин “керак эмас” дегандай бошини қимирлатиб, юзи ял-ял ёнган кўйи соқингина жон берди. Биз апил-тапил йиғиштирилиб, кишлокдан чикиб кетдик.

Тушимда ўша муаззин биз ётган госпиталга келиб, барчамизни олдига солиб, госпитал биносини айлантира қувиб юрганмиш. Командир сиртмоққа тушган қулунга ўхшаб, хириллаб, чинқирармиш. Чўчиб уйғондим. Кечаси алламаҳалда маст бўлиб келиб, ётоғига киришга ҳам холи келмай, ёнимдаги бўш каравотда ётиб қолган командир чиндан ҳам оғзидан оқ кўпик сачратиб, хириллаб ётган экан. Силталаб, юлкилаб, аранг уйғотдим. У анчагача ўзига келолмай, каравотдан оёғини осилтирганча, беҳуш ўтирди-да, сўнг гандирақлаб ташқарида чикиб кетди. Ҳозир бориб, йўлакда ўт ўчириш ускуналари тахтасидаги челаққа яширган вивносини олиб ичади.

Бошқа ухлай олмай, тонггача тўшакда у ёқдан бу ёққа ағдарилиб, бедор ётдим. Кеча оқшом бошланган ёмғир тингани билан ҳаво очилиб кетмади.

Ўша куни эрталаб взвод белгиланган машк режасига кўра, уч чакиримлик югуришга чиқди. Командиримизнинг ҳеч нарса билан иши йўқ, ортимиздан: “Қайтишда кўпроқ кўзикорин териб келларинг!” – деб хайқирганча, казармада қолаверди. Аскарларни бошлаб булоқли сойга тушаётсам, бошига рўмол ўраб олган аёл эшакнинг икки томонига посанги қилиб осилган иккита флягага булоқдан челақлаб сув тўлдираётган экан. Саломлашиб ёнидан ўтаверсам, таниш овоз:

– Нима, мендан хафа бўлдингизми? – деб қолди. Бошидаги рўмолидан Сурайёни танимабман. Шу аснода, булоқ бошига сув ташувчи машина келиб тўхтади-да, госпиталдаги рус аёллар “красавчик” дейдиган хайдовчи йигит билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб қолдик. Йигитлар ефрейторга эргашиб, нари қарай югуриб кетишди. “Красавчик”нинг машина кабинасидан етти-саккиз ёшлардаги, бир-бирларига ўхшаш уч нафар бола сакраб туришиб, машина бочкасига сув тўлдира бошлашди. Улар уч эгизаклигини англадим. “Красавчик” уйлангач, атиги тўрт-беш йил ичида тўққиз ўғил кўриб, кўп болали отага айланганини одамлардан эшитгандим. Хотини фақат учталиқ эгизак туғар эмиш. Бу фавқуллода хушрўй йигитнинг исми Тошмухаммад эди. Ҳамюртлари уни “Тошрасм” дейишарди. Расмда чизилгандай чиройлилигини айтишса керак-да. Мен уни кўрганим сайин адабиёт дарслигидаги Сакен Сайфуллиннинг сурати кўз олдимга келаверади. Тошмухаммад ғалати йигит эди. Шунчалик хушчирой, аммо ишониб бўлмайдиган даражада гўл. Бизда “Товуснинг ўзини кўрсанг – анқаясан, оёғини кўрма – қартаясан”, деган гап бор. Бунини Тошрасм сингариларни кўрган биров айтган бўлса керак. У доим яланғоч баданига эскириб, у ер-бу еридан пахтаси чиқиб кетган чопон, қай йили тикилгани номаълум, ранги ўнгиб кетган, ҳалпиллаган галифе шим, оёғига қўлантаёқ резина калиш кийиб юрарди. Калишининг юзасига аллақандай аскар бушлатининг ялтироқ, сарик тугмаси қадалган бўларди. Кўз тегмасин деган ириммикан, дегандим, ундай эмас, уйда калиш киядиганлар кўплигидан алмашиб кетмаслиги учун қадаб қўйганман, дейди. Ундан нимани сўрсангиз ҳам, гапни “билмасам”дан бошлайди. Масалан:

– Тошрасм, оламда нима гап? – десангиз, ўйламай-нетмай “Билмасам...” дейди.

– Тошрасм, дўкон сотувчисини кўрдингми?

– Билмасам...

– Тошрасм, машина қалай?

– Билмасам, машина машина-да, лаънати.

Саволингга аниқроқ жавоб берса, боши балога қоладигандай шундай дейди муғомбир.

Кулиши ҳам ғалати. Ошналарининг аскиясига қўшилмай, асов тўрик от сингари бир чеккада унсиз туради-да, даврадагилар кула-кула тарқалишга чоғланишганида Тошрасмнинг оғзидан “ўх!” деган сас чиқиб, сўнг яна унсиз қоларди. Унсиз қолади, дейиш нотўғри, аслида у унсиз қулаётган бўларди. Бироқ ўзгаларга ўхшаб қақиллаш ҳам, шақиллаш ҳам, ичаги буралгудай қорнини ушлаб, букчайиш ҳам унга бегона, ҳар қандай ҳолатда лаблари қимтиниб ҳам қўймасди, юзи ҳам ўзгармасди, тик келиб қолса фариштаннинг аклини олувчи кўзларидаги совуқ сулувлик бузилмасди. Унинг фақат икки елкаси-ю, қорни қуларди. Аввал елкалар оҳиста титраб, сўнг қорни силкина бошларди. Бу ҳолатдан даврада яна

какхақа кўтариларди. Унинг бу одатини билгувчилар пайров тутагандан кейин ҳам даврани тарк этмай, томоша бошланишини кутиб туришарди. Тошрасмнинг кулишини томоша қилгани атайлаб бошка кишлоклардан келадиганлар бор экан.

Бочкаси сувга тўлгач, Тошрасм машинасини ўт олдириб, ўз йўлига кетди. Қарасам, Сурайё эшакни олдига солиб, анча жойга бориб қолган экан. Орқасидан етиб олдим.

– Улар сизга нима деди? – деди киз, э йўқ, бе йўқ.

– Ким нима дейди?..

– Тошмуҳаммад ака-да!

– Сени жуда сулув киз деди.

– Ростданми?– деди киз кўзлари ёниб.

– Йўқ, ҳазил, сен ҳақингда ҳеч нима демади. Ҳар доимгидай “билмасам”нинг нарёғига ўтмади.

– Мен ҳақимда гапирмаслигини билардим,– деди-да, Сурайё негадир бир турли бўлиб, мунғайиб, анча жойгача индамай борди, сўнг:

– У мактабимизга тўққизинчи синфда ўқиётганимда келганди. Муаллим эди. Физкультурадан дарс берарди, – дея сўзини давом эттирди киз. – Вой-бўй, мактабда унга ошиқ бўлмаган киз йўқ эди. Ҳатто раиснинг қизи унга севги изҳор қилиб, хатлар ёзган. Қўшни туман райкомининг қизи “Сиз учун жонимни ҳам бераман”, деб суратини юборганини Акрам почтачидан эшитгандим. Синфдош қизлар билан ёлғиз қолганимизда фақат бу киши ҳақида гаплашардик. Тўққизинчи синфни битириш арафасида бизларни даштдаги кўриқ совхозга пахта чопикқа олиб кетишди. Қуни бўйи чўл жазирамасида чопикда бўлиб, кечкурун ўғил болалар бўлак, қизлар бўлак каналга бориб чўмилардик. Ўша қуни баракда навбатчи бўлганимдан супир-сидир билан банд бўлиб, каналга қизлардан кейин бир ўзим бордим. Ҳеч ким йўқ экан, ечиниб, ўзимни сувга отдим. Каналнинг ўртасигача сузиб бориб, энди орқага қайтаман деганда биров белимдан каттик кучоқлаб олса бўладими. Чинкириб юбордим. Куракдай кафт оғзимни беркитди. Қайноқ лаблар томоғимни ёндирғидай ўпа бошлади. Аввал бундай ҳолатга тушмагандим. Кўзларимни катта очиб қарасам, Тошмуҳаммад муаллим! Иккаламиз олиша-олиша соҳилга чикдик. У ерга тиззалаб ўтирди-да, йиғлаб юборди. “Эй, Худо, сенга нима ёзиғим бор эди? – деди кўллари билан бошини чангаллаганча,– Қиз битгани менга ошиқ бўлгани билан шу ёшга келганимча сендан бошқасини севолмасам нетайин, Сурайё?! Фақат Сени, Сенгинани севаман. Сен бўлсанг менга хатто қайрилиб ҳам қарамайсан, Сурайё!” – деди у.

– Қўйинг, Тош ака, уят бўлади, – дейман дир-дир титраб. Бошка нима дейишимни билмай, фақат рўмолимни ғижимлайман. Кейин, бизни биров кўриб қолмадимикин, деган хаёлда атрофга аланглайман. Хайрият, окшом ғира-ширасида канал яқинида ҳеч зоғ кўринмасди. Ётоққа бирга қайтдик.

– Энди менга бундай гапларни айтувчи бўлманг,– дедим ётоғимизга яқин қолганда,– отам билиб қолса сизниям, мениям тикка сўяди.

– Мен сени севаман, Сурайё! – деди у шивирлаб. – Барибир сен меники бўласан!..

Қолган гапларини эшитмаслик учун баракнинг қизлар ётадиган бўлмасига чопкиллаб кириб кетдим. Туни билан ухлолмай, вужудим жизганак бўлиб чикди...

– Уйда каттиккўл тарбия кўрганмиз,– дея Сурайё кулди. Шу тобда осмон ҳам, манов теварак-атрофдаги тоғлар, анови бошига оппок шолрўмол буркалган ўриклару, олчалар, олхўрилару, олмазорлар ҳам кизга кўшилиб кулаётгандай эди.

Бармоқларим титраб, кизнинг биллагидан ушладим. У қўлини тортиб олди.

– Ҳеч қачон, – деди киз ранги ўзгариб,– менга бундай қилиқ кила кўрманг! Бу биринчи ва сўнггиси бўлсин.

Кўнгилда жўш урган ҳаяжон сув сепгандай босилди-қолди.

– Кечир, – дедим, – энди ҳеч қачон бу такрорланмайди.

– Сизга бир қизик воқеани айтиб берайми?– деди у кўнгли ёришиб.

– Қизик бўлса, айт, – дедим бўшашиб.

– Эсимизни танибмизки, онам бизга ўғил болаларга яқин юрмаларинг, ҳатто улар турган, ўтирган ерга йўламанглар, юкли бўп коласанлар, деб кўрқитардилар. Учинчи синфда муаллимамиз мени мажбурлаб Шариф деган дудук бола билан бир партага ўтказди. Сумкам доим ўртамизда туради. Шариф “чегаранинг” бу тарафига ўтиши мумкин эмас. Ўтса калтак ейди. Бирда билмасдан унинг ўрнига ўтириб олибман. Кўрққанимдан ўрнимдан сапчиб турдим. Қўлимга тушган чизғич билан уни савалай бошлаганимда “Нима бўлди?” деб муаллима тепамизга югуриб келди. Мен томдан тараша тушгандай қилиб:

– Нима бўларди? Мен манов дудукдан иккиқат бўп қолдим! – деб ўкириб йиғлай бошладим. Муаллимамиз ҳушидан кетишига оз қолган. Ўша воқеа эсимга тушса, ҳозиргача уялиб кетаман.

– Шунинг билан Тошмуҳаммад нима бўлди?– сўрадим гапини бўлиб.

– Нима бўларди? У киши кеч-қоронғида йўлимни пойлаб: “Сени севаман, барибир меники бўласан!”– дейишини қўймади...

Қутилмаганда эшак ханграб юборди. Шахарчага яқинлашиб копмиз.

– Бугунга шуниси етар,– деди киз қулиб,– сиз энди орқага қайтинг. Анови қия тепаликни айланиб ўтсангиз, тол-терақли тўқай бошланади, ўша ерда кўзиқорин сероб. Соғ бўлинг.

У бироз юргач, орқага қайрилиб:

– Госпиталга бошқа йўл билан келинг! – деб қичқирди. Мен маъқул деган маънода бош силқидим.

Эртасига Сурайё:

– У киши мен кўз очиб кўрган биринчи эркагим,– дея хангомасини бошлади. Сурайё Тошмуҳаммадди “у” демайди, ҳурмат билан “улар” дейди. Ўзбекларга хос бу хусусиятни тезда англадим.

– Ўнинчи синфни битириш арафасида жисмоний тарбия ўқитувчимиз Тошмуҳаммад ака раҳбарлигида бир гуруҳ мактабдош спортчи болалар билан вилоятда ўтадиган ўқувчиларнинг спартакиадасига келдик. Иштирокчиларга вилоят марказидаги спорт-интернатининг ётоқхонасидан жой ажратилган экан. Мактабдош қизларни бир хонага жойлаштиришди-ю, негадир мен бошқа тумандан келган рус қизлари орасига тушиб қолдим. Нега бундай бўлганини кўнглим сезувди. Ўша оқшом янги танишган дугоналарим билан чой ичиб ўтирганимизда кизлардан бири деразага қараб:

– Боже мой, сюда сам Радж Капур идёт! – деса бўладими.

Гап ким ҳақида эканлиги фахмлаб, юрагим дуқуллаб ура бошлади. Зум ўтмай эшик тақиллаб, остонада Тошмуҳаммад ака кўринди.

– Кийин, сени уйда кутишяпти, – дедилар у кишим. Кейин кизларга:
– Бу жияним, мен уни уйга олиб кетаман, – дея изох берган бўлдилар.

Ўшанда кизларнинг уларга махлиё бўлиб, тикилишганини кўрсангиз эди. Албатта, кизлар “Радж Капурга “жиян” лигимга ишонишмагани ва менга хавас билан қарашаётганларини пайкаш кийин эмасди. Очиғи, ўша онда ўзимни дунёда энг толеи кулган киз ҳис қилгандим. Озгина муддат, лоақал бир зумгина бўлсин, ўзингни бахтли ҳис қилганга нима етсин!

Тош ака мени интернатга яқин кўпқаватли уйдаги бир хонадонга бошлаб бордилар. Хуллас, ўша кеча мен кизлик... – Сурайё бир зум тин олиб, сўнг кўшимча килди. – Ўша кечаси мен...аёл бўлдим.

Тош ака мени деразадан мўралаётган ойдан ҳам, шамолдан ҳам кизгандилар. Уларнинг ёниб-куйган бўсалари, ковурағамни синдиргудай эхтирос ила кучишлари, жундор кўкси билан кўкрагимни сийпалаб, маъносига ўзга тугул ўзи ҳам тушунмайдиган пойинтар-сойинтар, узук-юлук сўзларидан вужудим толиқиб, эсим оғиб ётса-да, унга жоним билан берилмадим. Ҳозир ўйласам, кулгим келади, улар жинни бўлгандай, ора-сира: “Сенга озор етказмадимми, кечир-чи!” – дейдилар-да, яна эхтиросдан жунбушга тушадилар. Қизиғи, ўшанда ҳеч қандай озор сезмаганман.

Мен агар “кетдик” десам улар ўша кечаси изимдан дунёнинг нариги чеккасига бўлса-да, кетишга рози бўлардилар. “Ҳеч бўлмаса мени бир мартагина ўп-чи!” деганларига ҳам кўнмабман. Улар менинг ҳам эхтирос оловида куйишимни истаб, оёқларимни кучиб йиғлаганларида енгил тин олиб, лаззатланганман. Аслида, чинакам лаззат у эмас эди. Бунинг ҳаммаси шунчаки куруқ гап, жуда ошиб кетса, бир лахзалик қозон қайнатар қаҳр, холос. Бундай шафқатсизлик аёлларнинг барчасида бўлади. Тан олиш керак, хақиқий лаззат чиройли эракнинг оғуши экан. Уларнинг оғуши... – Сурайё ерга тикилганча бир зум ўйга чўмиб, сўнг бошини кўтариб деди, – хоҳласангиз мен сизга кейин бир қизиқ нарса кўрсатаман.

– Сен нима кўрсатсанг ҳам кўраман, Сурайё. Аммо айт-чи, Тошмуҳаммадни нега севдинг? – дедим.

Қиз саволимга тушунмагандай, бетимга анграйиб қаради.

– Нима? – деди у, – “Нега севдинг?”, деганингиз нимаси?

Унинг кўзлари пирпиради. “Бунинг эси жойидами?” дегандай бетимга яна тикилди. У мени бунчалик бефаҳм деб ўйламаган, шунингдек, бунчалик бемаъни саволни кутмаганидан ҳафсаласи пир бўлгани сезилиб турарди.

– Аҳмоқона саволимдан хафа бўлма, Сурайё, – дедим бўшашиб, – шунчаки сўрадим... Ундан кўра кўрсатмоқчи бўлган кизиғинг нималигини айт.

Ҳамон бетимга анграйиб турган киз ниҳоят жилмайиб:

– Уни фурсат келганида кўрасиз, сабр қилинг, – деди.

Шу аснода командирнинг:

– Афоня, итдан таркаган, қайдасан?! – деган кайф аралаш хайкириги эшитилди. Мен ўрнимдан сапчиб туриб, орқа эшикдан ташқарига отилдим.

Келган кунимиздаёқ командир Мамаёқуб билан ҳамтовоқ бўлиб олди. Аслида бу жойнинг одамлари орасида пиёнисталар йўқ ҳисоби, ҳатто кашандалар ҳам озчиликни ташкил этаркан. Мамаёқубни сурувнинг ичидаги битта тирраки эчки, деса бўларди. Хушёрлигида сўлжайган башарасига қараб бўлмайдиган Мамаёқуб, оғзига арақ тегди дегандан сўзамолга сўзини, оёқлига йўлини бермасди. Қачон қарасанг, дўпписи гардани-

да турса-да, ерга тушиб кетмаганига ҳайрон бўласан. Қўллари хаддан ташкари узун, нақ тиззаларига етади. Манглайи кенг, олакўз. Озгин одамларнинг кўзлари, одатда ботик, киртайган бўлади. Буники эса сал бўлмаса сиртга отилиб кетадигандай, конталаш, чақчайган. Бу жойнинг кўпчилик эркаклари каби у ҳам оёғига резина калишни қўлантаёк кийиб юради. Мабодо, Мамаёқуб худди кўл ёқасида турган балиқчидай, иккала почасини тиззагача шимариб, тиззаларини укалаб ўтирса, демак у ичган бўлади. Кеча пайқабман, командиримиз ҳам почаларини тиззасигача шимариб юрадиган бўпти. Қачон қараманг, иккаловининг ўртасида “Чашма”нинг бўш шишаси.

Мамаёқуб, аскарликдан ўрганиб келган бўлса керак, ўрисча гапирганда икки сўзнинг бири сўкинишдан иборат эди. У казармага тонг саҳарлаб келади-да, сувни ёпиб, бир хонадаги иситиш батареясини ечиб олади. Сўнг, то кечгача ўшани ўрнига қайта ўрнатаман деб уринади. Ёнида буйрук берган бўлиб командиримиз юради. Командирга Худо бериб қолди: “Эй” дейдиган эга йўқ, “қўй” дейдиган хўжа йўқ, штаб бошқа шаҳарда. Ёмон одатга одам тез кўникаркан, казармада интизом бўшашган. Назорат йўқ. Командир: “Ҳаммаси сенинг зиммангда!” деб жавобгарликни менга юклаб қўйиб, ўзи Мамаёқуб билан марказга кетади. Тун алламаҳалда ўласи маст бўлиб қайтади. Ўзи чошгоҳгача ухлагани боис, аскарларни одатдагидай тонгги соат еттида уйғотмасдан, бемалол тўйиб ухлашсин, деб кенглик қилиб юрипти. Кенглиги курсин, айрим пайтлари уйқудан уйғонади-ю: “Сафлан!” деб хайқириб қолади. Бу тунги соат бирми, учми, унга барибир.

Бундай вазиятда орага мен тушаман. Бир яхши томони, тихирлик қилиб, оёқ тираб ўтирмайди. Навбатдаги стаканни симириб, яна уйқуга кетади. Унга мендан кўра Мамаёқубнинг сўзи ўтимлироқ. Кўнгли келганида командир уни “Афоня”, аччиғи келганида “душман” дейди. Кейинги пайтда у Сурайёни “душманка” дейдиган бўлган. Сезиб юрибман, ичган пайтида “душман”дан “душманка” хақида суриштирадиган одат чиқарган.

Мамаёқуб, қачон сўраманг, бу шаҳарчада нима бўлиб, нима қўйганини игнага илиб, ипга тизгандай қилиб айтиб бера олади. Қай уйда қанча одам борлиғи-ю, боласи қаерда ким бўлиб ишлаши ёки нима учун иш-ламаслигини ҳам билади. У билмайдиган нарса ер остида бўлса керак. Бу жойлик одамлар бир-бирларининг исмларини кам аташади. Барчанинг лақаби бор. Масалан, Сурайё – куйган киз, Мамаёқуб – Афоня, шифохонанинг ошпаси Турсуной опа – тарвуз (тарвуз каби думалок ва семиз), Тошмуҳаммад – Тошрасм, хуллас, шундай давом этаверади. Менга опаларча меҳр кўрсатган Турсуной – тарвуз бўлди. У ёши ўттиздан энди ошса-да, эрта етилган, семиз, қўш бағбақали бети дуб-думалок, киприклари қайрилма келинчак эди. Одатда семиз кишилар хушфёъл бўлишади. Янгамиз қўли очик, оқкўнгил, катта билан ҳам, кичик билан ҳам қулиб сўзлашадиган, сўзлаганида суҳбатдошининг қулоғи оғирдай шанғиллаб, қаттик сўзлайдиган, шакиллаб қуладиган, полни тешиб юборгудай ер-кўкни зангиллатиб юрадиган, бичими мўл аёл эди. Биринчи эри Павлодарнинг Баёновулидан Шомил исмли татар йигит бўлган экан. Қозоклигимни билгач, “қайнимсан” деб ўзига яқин оладиган бўлди. Павлодарда ўтган кунлари эсига тушармиди, баъзан “Қанийди, бир тиш-

ламгина қази бўлса!” – дея оғзи сув очиб ўтирарди. Шомил оғамизнинг кейинги тақдири нима бўлганини у айтмаган, мен сўрамаганман.

Мамаёқубнинг ҳақиқий исмини биладиганлар кам, барча уни “Афоня” деб чакиради, Унинг Сурайё билан юлдузи тўғри келмайди. Уни гапиртиргим келиб: “Бу яқин-орадаги ёлғиз бўйдоқ – сенсан, билишимча, Сурайё ҳам сенга йўқ демасди, нега унга уйланмайсан?” – деб сўраганимда унинг жавобини эшитиб, ёқамни ушлаб қолибман.

– Хурарга ити, сикарга бити йўқ Сурайёни бошимга ураманми? – деса бўладими. – Мамаёқуб аканинг саккизинчи синфда ўқийдиган Мухайё исмли кизини кўз остимга олиб қўйибман. Ҳам сулув, ҳам отаси пулдор! Ўша кизга уйлансам, у кишида ўғил йўқ, ҳамма бойлиги менга қолмайдими?!

– Мамаёқуб деганлари ким экан?

– Отамнинг туғишган иниси – амаким бўлади.

– Унда қандай? – дейман шошганимдан тилимга сўз келмай.

– Шундай! – дейди у ёнидан носковоғини олар экан, – каллани ишлаш керак, дўстим, каллани!

– Ақлинг жойидами, нималар деяпсан?! Ўша киз сенга туғишган сингил-ку! – дейман тутакиб.

– Нимаси туғишган? Бир эмчакни эммаса, уйланиш мумкин, деган фатво бор, шуниям билмайсанми, қозок?!

– Э, бор бўл-е! – дейман ўзимга келолмасдан.

– Бор бўлсам ҳам, йўқ бўлсам ҳам оталаримиз келишиб қўйишган, мактабни битириши биланок тўйимиз бўлади, дўстим.

– Э, дўст бўлмай кет, дўст бўлмай кет-е! – деб ерга туфлайман.

Сурайё Мамаёқубни жинидан баттар кўради:

– Унинг валдирвасирлигига отаси айбдор. У ўз оғасининг кизига уйланган. Бундай никоҳдан соғлом бола туғилармиди? Эркакнинг кийимини кийиб юрса-да, аёлча тирикчилик қилади. Унинг ўзи эмас, эшаги эркак, – деб кулади.

Кейин билсам, у Сурайёга ошиқ бўлиб хат ёзади, ўртага одам қўйиб учрашувга чакиради. Муддао ҳосил бўлмагач, у қандай қилиб бўлса-да, ўч олишни ўйлайди. Ўйлаб-ўйлаб, топгани, Сурайёларнинг оғирини-енгил, узоғини яқин қиладиган йўрға эшагининг устига бензин сепиб ёқиб кетади. Можарога участка инспектори Боймирза аралашгач, Мамаёқуб – Афоня Сурайёнинг отасига икки қоп картошка, бир тележка жўхори пояси, битта улоқли тўқол эчки бериб зўрға қутулади.

“Мол аччиғи – жон аччиғи”, деганларидай, Мамаёқуб бир даврада ичиб олиб, “Эшак ёқишим репитиция эди, энди бу ярамасларнинг уйини ёқиб кетаман!” – деб чиранибди. Бу гап тирноқ остидан кир қидириб, булутсиз кунда чакмок чақтиришни хуш кўрадиган участка инспектори Боймирзанинг қулоғига етгач, Мамаёқубни бўлинмага олиб боради. Бу сафар Мамаёқуб участка инспекторига бир янги палос, икки қоп ер ёнғок, беш дона тарвуз билан ўнта қовун бериб, қутулган экан. Буларни Сурайё Мамаёқубга ачиниб гапириб берганди.

Командиримиз Мамаёқуб – Афоня билан доим яширинча нималарнидир гаплашишади. Командиримиз пакана бўйли, калласи хумдай, озгин, сарик киши. Бундай калта бўй, озгин танага хумдай калла мос келмай, юрса-да, ўтирса-да, бир жойда турса-да, ҳатто ётганида ҳам оғирлик

қилади, шекилли, бир ёнига қийшайиб туради. Мамаёқуб – Афоня, аксинча, эртақ қахрамонларидай коп-кора, девқомат. Бир ўтирганида икки кишининг овқатини ейди. Бирок овози ер остидан чиққандай бўғик. Икковининг дарди – арақ билан аёл. Қийқириб кулишса, демак, ҳамтововқлар аёллар хақида гурунглашаётган бўлади. Айникса, кейинги пайтда икковлон кўпроқ пичирлашадиган бўп қолишди. Мен томонга ўғринча қараб, хиринглашишларини айтмайсизми.

Кўп ўтмай командиримиз ўзидан-ўзи “Саша-Сашуля, ох, Сашуляга бораман!” деб қўшиқ айтадиган бўлди. “Бунинг Сашуляси яна ким бўлди экан?” дедик-да, қўйдик. Кечқурун ошхона томондан Сурайёнинг кичкириғи эшитилди. Оқшом сокинлигида овоз баралла жаранглаб, барчанинг қулоғини динг килди. Қарасак, командиримиз думи кисилган лайчадай ўйлар орасидан зипиллаб келяпти. Лабида сигарета. Калласи яна жиндай югурса, танасидан узилиб тушадиган ошқовоқ сингари ликиллаб, силкинади. Сочи сигир ялагандай манглайига ёпишиб қопти. Аланг-жаланг орқасига қараб қўяди. Ногаҳон нигоҳларимиз тўкнаш келгач, у ўхшовсиз тиржайди. Бу қилмиши ошкор бўлган нобакор кимсанинг ноилож тиржайиши эди. Ғазабим кўзиганидан, кўзларимга қон қуюлиб, терс бурилиб кетдим.

Сурайё бўлса ошхона зинасида қўлларини белига тираб, бакирарди:

– Ярамас, малъун! Мен сенга Саша ҳам, Наташа ҳам эмасман, мен Сурайёман, манов захрингни ўшалар билан ич, қийшангласанг ўшаларга қийшангла, мен ўзбек қизиман! Менга яна яқинлашиб кўр-чи, отамнинг пичоғи билан ичак-чавоғингни қовоқ каллангга салла қилиб ўраб қўяман, чўчкадан таркаган, ифлос! – дея командирнинг ортидан улоқтирган ярим-талиқ шиша тошга урилиб, чил-чил синди. Эртасига командир Афоняга:

– Сашуля деганинг бошига юган-қўриқ тегмаган ёввойи экану, сен нега мени лакиллатдинг? У синдирган арақни тўлайсан! – деб бакираётганини эшитган аскарлар кулиб юришди.

– Сиз ҳам мен ҳақимда шундай ўйларсиз? – деди Сурайё менга тикилиб, – билиб қўйинг, мен сенлардай солдафонларга қўлсочик бўлмайман. Сенлар ўзбек қизларини билмас экансанлар. Афғонистонда аёлларни зўрлашни ўрганганларингдан хабаримиз бор, аммо бу ишни бизларга қилолмайсанлар.

Қоним бошга тепди:

– Сенга биров тегадиган бўлса, мендан кўрадиганини кўради! – дедим титраб. Овозим ўзимга нотаниш туюлиб кетди. Ҳақиқатдан ҳам ўшанда Сурайё учун ҳар қандай қалтис ишга қодир эдим. Рангим гезариб кетган бўлса керак, Сурайё бетимга тикилганча бир зум анграйиб туриб, сўнг:

– Эҳ, сиз ҳам ўшалардаймисиз?! – дея эшик томон тисланди. Кейинчалик мен бир япон ёзувчисининг: “Кўрқув аёлни янада гўзаллаштиради” деган иборасини ўқиганимда Сурайёнинг ўша пайтдаги ҳолатини эсладим. Мен у пайтлари умр бўйи Сурайёни қўмсаб яшашимни билмасдим.

У яқин келиб кўзларимга тикилиб:

– Куриб кетсин, командирингизга ҳам, Афоняга ҳам тега кўрманг, бекордан-бекорга қамалиб кетасиз, – дея, қўлимни олиб, бетига босди-да, бармоқ учларини аста ўпиб чикқач, чуқур тин олиб, деди:

– Энди боринг, ҳозир сизни ахтариб қолишади.

Ботирга ҳам жон керак, деганларидай, анчайинда оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқадиган, оқ тоғни айириб, қора тоғни қайириб юрадиган

командиримиз ўша воқеадан кейин жини қоқиб олинган азайимхондай ювошланиб қолди. Ҳаммасидан ҳам ажабланишди, у бирдан ичкиликни ташлади. Бунга ишониниш қийин эди. Иккинчи ўзгариш – у ўзбек тилини ўрганишга киришди. Мураббий – Афоня. Бир қарасанг, икковлон апоқчапоқ бўлиб, шуғулланиб ўтиришган бўлади. Чамаси, сабоқни тусланишдан бошлашган бўлса керак, командир: “Тешавой акамларга”, “Тешавой акамлардан”, “Тешавой акамлар билан” – деб устозига жўр бўлиб такрорлайди. Яна бир қарасанг, командир тил ўргатишга нўнок мураббийсининг етти отаси-ю, етмиш беш бобосининг бирортасини қолдирмай учиртириб ўрисча сўкаётган бўлади.

Ким нима деб маслаҳат берганини билмайман, командиримиз нима бўлса-да, ишни мураккаблаштирмаслик йўлини ўйлади. Бунинг учун у госпитал ходимларининг кўнглини топиб, шу йўл билан Сурайёдан кечирим сўрамоқчи бўлса керак, жамоага дастурхон ёзадиган бўлди. Дастурхон бўлгандаям, ойни осмонга бир бор чиқариб, ўзбекларнинг йилда бир марта наврўздагина пиширадиган “сумалак” деган тансиқ таомини пиширадиган бўлди. Турсуной янга шундай маслаҳат берипти.

Сумалак қайнатишга бир ҳафта тайёргарлик кўрдик.

Командир мени ошхонага навбатчи этиб тайинлади. Бошқалар эмас, мен келганимдан Сурайё қувонди. У ўтган сафар “Сизга бир кизик кўрсатаман” деган ваъдасида туриб, кизгиш-яшил муқоваси тўзғий бошлаган китобча келтирипти. Уни бир кўрсатди-ю, қайтадан яшил халатининг чўнтагига солиб олди. Қандай китоблигини сезмай қолдим. Қайта кўрсат, дегунимча ташқаридан Турсуной – тарвузнинг гурсиллаган оёқ товуши эшитилиб, Сурайё ташқарига лип этиб чиқиб кетди. Турсуной – тарвуз эшикдан кира солиб, шанғиллаб:

– Айланай қайиним, маъшуқанг сенга машина аварияси хақида гапирётгудими? – деди.

– Қандай авария? – дедим гапига тушунолмай.

– Айтмадими?

– Йўқ, айтмади.

– Айтмаса, айтади, – деди янгамиз. Юпқа лаблари сирли чимирилгандай бўлди.

Кечкурун Сурайё сўрамасам ҳам:

– Бизнинг бахтимизни чилпарчин қилган ўша авария бўлди, – дея хангомасини бошлади, – бир гал Тошмуҳаммад акамнинг “Волга”сида тоғдан равоч териб қайтдик. Хурсанд эдик. Рулга мен ўтирдим. У кишим, кўпинча машинасининг рулини менга берарди. Тоғдан тушаётганимизда тормоз ишдан чиқиб, пастликка қараб шувиллаб кетаётганимизни биламан. Кейин отам Тошмуҳаммад иккаламизни ёнаётган машинадан тортиб чиқараётганини тушда кўраётгандай бўлдим. Шифохонада хушимга келиб, мен нима бўлсам бўлдим, фақат Тош акамлар соғ бўлсинлар, деб ётдим. Худо тилагимни берди, у кишим соғайиб кетдилар. Минг афсус, отам бечора бизни кутқараман деб баданининг ярми куйган экан, касалхонада кўз юмдилар. Мен эса, ярим бетимдан ажраб, шу кўйга тушгач: “Бу турким билан Тошмуҳаммад акадай йигитга муносиб эмасман. У кишим бахтга муносиблар. Мен эса, Худо бошга солганини кўрарман!” – деб улар билан учрашмай кўйдим. Ёзган мактубларига ҳам жавоб ёзмадим. Ниҳоят онаси уни уйлантирди... Улар ёзган мактубларни умрим бўйи

сақлаб ўтаман. Бировлар ўқиб, устимдан кулишмасин, деб ҳаммасини бир дафтарга кўчириб қўйибман. Унга йўлланмаган жавоб мактубларим ҳам ўша дафтарга кўчирилган. Уни бошимга қўйиб ётаман, ўлсам нариги дунёга кафанимга ўраб, ўзим билан кабрга олиб кетаман!

Ҳалиги китобчанинг сирини энди билгандайман. Унда нималар ёзилган экан? Буни жудаям билгим келарди. Сурайё менинг ниятимни уккан шекилли, ковоғини уйиб:

– Кейин кўрсатарман, хозир буни кўришга бўлмайти! – деб чўрт кесди. Унинг феъли кўклам хавосидай ўзгарувчан эди. Бир онда кувнаб, бир зум ўтмай маъюсланади. Кизиғи, бу феъли ўзига ярашарди. Сирли китобга кизиқишим баттар кучайди. Унда нималар ёзилган экан, деган фикр миямдан кетмай қўйди.

Сумалак... Ҳалигача эсимда, беш-олти аскар йигит билан ошхонанинг бир бурчагида чанг босиб ётган дошқозонни ташқарига думалатиб олиб чиқдик. Сигими саксон литр экан. Турсунонинг кўрсатмаси билан, бордан ўтгиз беш килограмм буғдой сотиб олиб, тош-кум, чўп-сомондан тозаладик. Сурайё ўша окшом тиш ёриб, гапирмай қўйди. Ошхонада икковимизгина эдик. Мен нимадир айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлайман, у “гапирма” деган маънода кўрсаткич бармоғини лабига босади. Тозаланган буғдойни лаганларга солиб, салкин жойга қўйиб чиқдик. Буғдойнинг устига дамба-дам сув сепиб туриш керак экан.. Ичим пишиб кетди. “Нега индамайсан? Ёки ёнингда юрганим ёкмаяптими? Ёкмаса кетайин, Сурайё”, – дедим. “Ўтир”, – деди у яна имо билан. Шунда пайқабман, у халидан бери шивирлаб, нималарнидир ўқиб ўтирган экан. Ниҳоят у қафтларини ёйиб, “Аллоҳу акбар!” деб бетини силади. Кейин билибман, қоида бўйича наврўздаги сумалак устида “Ихлос” сурасини қирқ бора тақрор тиловат қилиб, айтилган тилаклар Хизр бобонинг қулоғига чалинарниш. Сурайё менинг “Нима тилак тиладинг?” деган саволимга, “Яхши тилаклар-да” деб қўя қолди. Нега экани қайдам, ўша окшом у икковимизга бахт тилаб, дуо ўқигандай туулган эди. Мен бунга ҳалигача ишонаман.

Бир ҳафтадан сўнг буғдой ниш уриб, ёрила бошлади. Буғдой куртаги бармоқ узунлигига етиши билан келига солиб, ёғоч келисоп билан пешингача туйдик. Шунда худди гўшт қиймалагичдан ўтгандай қуюқ модда пайдо бўлди. Ундан янги ўрилган майсанинг ҳиди анқирди. Дўқондан сотиб олиб келтирилган етмиш беш килограмм унни қозондаги суюкликка солиб, аралаштира бошлаганимизда Сурайё ок чит рўмолчанинг учидаги тугунни ечиб, ундан бедананинг тухумидай икки дона оппоқ тош олдида, уларни ҳаммининг кўз ўнгида “чўлп” этказиб қозонга ташлагач, менга ўғринча қараб, жилмайиб қўйди. Қозонга ўтти мен ёқдим. Сурайё кесилган ўрик шохларини ўчоқ бошига ташиб турди. Командиримиз ўтин чопиш учун ўрикзорни оралаб юрган эди, Сурайё қўлидан болтасини юлкиб олиб, ўзини боғдан қувиб чиқарди.

– Дарахларнинг жони бор. Ҳозир гўралаш пайтида болтани кўрса, мева туғиш ўрнига қуриб, ҳосилдан қолади. Манов алвасти шуниям билмайди! – деди қизишиб.

Кечки соат тўққиздан бошлаб янаги кун, кундузги соат учгача қозонга олов ёқдик. Шу вақт оралиғида Сурайё икковимиз навбатма-навбат сумалакни тинмай қовлаб турдик. Кеча қозонга ташланган тошлар қапирга гоҳида бирга, гоҳида алоҳида тегиб, шакиллаган овоз чиқади. Тошлар

бирга текканида кувониб кетамиз, бўлак тегса, ранжиб қоламиз. Бу Сурайёнинг ўзи ўйлаб топган ирим. Сумалак ўн уч соат қайнагач, Турсуной таъмини татиб кўриб: “Каромат пишипти!”, – деди. Ўн уч соат мобайнида Сурайёнинг ёнида бўлдим. Сумалак мен учун сеҳрли куй бўлиб туюлди. Бу куйдан энди завклана бошлаганимда тугаб колмай, давом этаверса экан, деган тилак айтиб ўтирасан. Мен ҳам сумалак қайнайверса экан, деб тилангандим. Йўк, у кўкларнинг кўройдин кечасида жуда қиска, қиска ҳам гапми, кўз очиб юмгунча, хатто киприк қоккунча бўлмай, ярқ этиб сўнган чақмоқ сингари бир лаҳзада пишса денг!

Қозон тагида қолган сакич бу ерларда “кўғирмоч” дея ўзгача кадрланар экан. Одатда уни янги уйланган йигитларга беришаркан. Биз ўша куни қозон тагидан икки тоғора “кўғирмоч” кириб олдик. Турсуной янга қозоннинг тагидаги сакичга айланган кўғирмочни қоғозга ўраб менга берди-да, Сурайёга қараб кўзини қисиб кўйди.

Сумалагимиз барчага маъқул бўлди.

Шундай қилиб, кўрган тушдай бўлиб сумалакнинг кизиғи ҳам ўтди-кетди. Энди Сурайёни кўриш орзуга айланди. Нима десак-да, ихтиёр ўзимизда бўлмаган аскар бўлгач, ошхонага қайта-қайта бориш мумкин эмас. Бормасликка эса тоқатим етмай, ўз-ўзим билан олишиб юрибман. Тушликда взводдан қолиб, столда майиз еб ўтиргандим:

– Нима, қайлиқ ўйнагани борасизми? – деди Сурайё таом пишириш бўлмасидан чиқаётиб. Одам қувончдан ўлмас экан, билъақс мен ўша ўтирган жойимда тил тортмай ўлган бўлардим.

– Қайлиқ ўйнагани? – дейман ховлиққандан тилим сўзга аранг келиб. – У нима дегани?

– Қадимда Бухоро амири Олимхон ҳарамга кириш олдидан қора майиз еркан, – деб қулди Сурайё.

– ?

– Бугун навбатчиман. Кечқурун ошхонага келинг, – деди у овқат пишириш бўлмасига қираётиб.

– Келаман, Сурайё!

– Кечки саккизда, кечикманг.

Буни қаранг-ки, кўришга шунча вақт интиқ бўлган нарса мен кутгандай эмас, машхур “Камастура” бўлиб чиқди. Ўтган йили шу ерда даволанган танкчилардан бири тумбочкада унутиб қолдирган экан. Ким билсин, ўша номаълум танкчи бу китобни қайдан олган? Аскарларимиз Афғонистондан нималарни олиб чиқишмади, дерсиз. Умрида еб кўрмаган ноз-неъматдан тортиб, уй анжомлари-ю, кийим-бош, радио, телевизор, магнитофоннинг хилма-хиллари дейсизми...

Китоб инглиз тилида экан, ҳижжалаб ўқиб, тушунишга уриниб кўрдик.

– Тошмухаммад ака мана бу усулда қўшилишни ёқтирарди, менга эса бу усул умуман ёқмайди, худди бир-бирига жуфтлашиб қолган итларга ўхшайди. Унинг хотини ҳар куни мана шундай бука-сигирга ўхшаб қўшиламиз, дейдиган кўринади. Қутурган хотин-да, падарига лаънат. Тош ака ундан жирканадилар... Мановини қаранг, манов суратни айтман, менга мана шуниси ёқади. Ёқинининг боиси – мен учун эркакни ҳис қилиш камлик қилади. Доим кўзларига тикилиб, уни кўриб ётгим келади. Севган эркагимни...

Ўнг қўлим аста кўтарилиб, унинг бўйнига осилди, кейин пастга сирғалиб, кўксига қандай бориб қолганини икковимиз ҳам билмаймиз.

Ўтдай қайноқ лаблар бир-бирини қандай топганини ҳам билмаймиз. Биз бутун борликни унутган эдик. Уни билишни ҳам истамасдик... Анорлари тошдай қаттиқ эди...

Олам тўнкарилиб борарди.

Олам ёниб борарди.

Китоб сирғалиб тушиб, оёқлар остида колди.

– Ҳой қиз, онангга айтаман!

Турсунойнинг момақалдиروқдай тўсатдан гумбурлаб эшитилган овози тепамиздан муздай сув қуйиб юборилгандай сесканиб кетдик.

– Ҳеч нима бўлгани йўқ, келинойи! – деди Сурайё этагини қоқиб, ўрнидан сапчиб турар экан. Мен ҳам камаримни чала боғлаганча, ўрнимдан сапчиб турдим. Сурилиб-қоқилиб, эшикдан чиқаётганимда казарма томонда барабан чалинди. Ҳар галгидай бу ердалигимни билган йигитларнинг ҳазили бўлса керак, деб ўйлагандим, Йўқ, командирнинг:

– Взво-о-од, сафлан! – деган хитоби эшитилди.

Ўпкамни қўлга олиб, казарма томон югура кетдим. Кўпдан кутган янги буйрук мана шундай кеч хуфтонни пойлаб келган, шекилли. Шундай қилиб, бош-оёғи ўн беш дақиқада йиғилиб, бўғиниб, тугилиб йўлга чиқиб кетдик.

* * *

Бувим айтгувчи эди: “Ундан бери замон ўзгарди, карағай учига чўртан чиқди”, – деб. Ундан бери ўттиз беш йил қандай ўтди, десалар нима жавоб берар эдим? Ёш эдим, ҳаёт бунчалик бешафқат деб ўйламагандим.

Бир гал хизмат сафаридан келсам котиба қиз:

– Сизни кечадан бери бир ўзбек кампир сўроқлайди, – деди қошини кериб. Менинг ўзбекка нима даҳлим борлигига ақли етмай турипти.

– Яхши, чироғим. Кампир-сампир бўлмаса энди мен қиз-келинчаларга керак эмасман, – дейман ҳазиллашиб. Шундай дегунча бўлмай, телефон безиллаб қўя берди.

– Яна ўша кампир, нима дей, йўқлар дейми? – сўради котиба энсаси котиб

– Ула! – деб ичкари кириб гўшакни олсам “Турсуной, десангиз биледи, тарвуз, десангиз тушунади...” – дея шанғиллаган овоз эшитилди. Танидим. Бу ўша, Н. шаҳарчасидаги ошпаз Турсуной эди. Кўп ўтмай кабинетда олисдан келган янгамиз билан чой ичиб ўтирдик... Олмаотанинг мева бозорида савдо қиладиган кизи билан куёвини кўришга келган экан. Уларни бозор полициячилари нари-бери қувиб, тирикчилик қилдирмаётган кўринади.

– Қозоғистонингиз полний беспредел! Бунчалик юзсиз бўлиб кетган одамларни биринчи кўришим. Қимирласанг пул сўрашади, бермасанг “Келган жойингга қувиб юбораман!” – деб қўркитишади, – дейди Турсуной янга.

– Унинг бир амалини топармиз, ғам еманг, Турсуной янга. Бошқа нима янгилигингиз бор? – дейман кизиқсиниб.

– Нима янгилик бўларди, шаҳарчамиз ўзгарган, жуда қаттиқ ўсиб кетган. Мустақилликнинг шарофатидан, албатта. Президентимиз ҳақиқатдан ҳам аломат одам, барчаси ўша кишининг меҳнати. Газ тортилди, янги

бинолар кад кўтарди. Бугун ҳарбий Н. шахарчаси йўк – Мустақиллик шаҳри бор. Танишларингиз сизга салом айтиб юборишди. Кимдан бошласам экан, масалан, ўзингиз билган Мамаёқуб – Афоня халигача сантехник. У амакисининг Муҳайё исмли қизига уйланган, Мамарасул кўр, Мамасоли кал, Мамашариф ланг деган уч ўғли бор, бири сўкир, бири кал, бири оксок, хайтовур бутуни йўк. Тўнғичи сизларнинг мева бозорда ўрик сотади. Шу ерда юриб бир козок хотинга уйланипти. Мен унинг ёнида нозик ниҳолман. Ўзидан камида беш ёш катта. Бунича етмагандай, мешой қозокчаниям, ўзбекчаниям билмайди. Фақат ўрисча гапиради. Қачон кўрсанг, оғзидан чилими тушмайди, шўрлик бу паровоз хотинни қайдан топган, тавба. Сўкир отга – кўтир от жуда мос тушипти. Қолган иккови Москвада – қурилишда. Тошрасм дўстингиз бўлса бугун ўн беш нафар ўғилнинг отаси, хотини йил оралатиб гоҳ эгизак, гоҳ учтачак туғиб берган. Болаларининг бириям ўқимади. Бари отасига ўхшаб мактабни чала битқазиб, тирикчиликка аралашиб кетишди. Ўзи нафақага чиксаям, халигача “красавчик” қолипида, “билмасам” деб эски водовозида касалхонага сув ташиб юрипти. Ҳеч нимага бошини оғритмайди. Госпиталимиз сил даволаш шифохонасига айланган. Йил сайин, баҳорда сумалак пиширамыз. Албатта, сизни эслаймиз...

Сурайёга навбат қачон келаркин, дея тоқатсизланиб ўтирганимни сезгандай Турсуной:

– Хабарингиз бўлса керак... – деб кўз остидан менга бир қараб олди, – шундай қилиб, сизлар кетган йили саврда тоғдан равоч териб келаётган машина ағдарилиб, Сурайё бечора ҳам ўлиб кетди, – деб янга кафтлари билан бетини силади. Бу гапдан юрагим шигиллаб, ғалати бўлиб кетдим.

– Йўк... Хабарим йўк, – дедим тилим аранг айланиб.

– Раҳматли сиз билан хат ёзишиб турамыз, дегувчи эди-ю, тавба...Эҳ, нималар деб алжиб кетдим, кечиринг, қартайди деганлари шу эканда, адашавераман. Сурайё нариги дунёдан хат ёзармиди, демайсизми? Алжиб қолганман, аслида. Ҳали нима деётувдим? Хаёлпараст, жуда ғалати киз эди, сирини фақат менга айтарди. Биламан, кейин сизга ҳам айтди, у сизни севиб қолганди.... Ўзича тўкиб, авария дейверарди... Гапига фаришта омин, деганми, худди ўзи тўкигандайин тоғдан равоч териб қайтишаётганида аварияга учраб, нобуд бўлса, денг. Кечирасиз, нималар деётгандим? Ҳа, мархумани ўз қўлим билан ювиб, покизаладим. Албатта, ҳаммаси Яратганнинг қўлида, деган билан жони жаннатда, деб ўйлайман. Боиси, киз бўлиб туғилиб, киз бўлиб дунёдан кетди, раҳматли. Унинг боқиралигини билардим, буни кейин шифокор ҳам тасдиқлади.

Кўз олдим қоронгулашиб кетди.

Турсуной янга яна нималар дегани ёдимда йўк. Меҳмонни кузатгач, шифохонага жўнадим. Шифокорларимиз бошқа касалларга диагноз қўйишда янглишишлари мумкин, бироқ менинг касалимга келганда янглишган эмас. Қон босим хуружи! Жонлантириш палатасида илк тунаган куним Сурайё тушимга кирса керак, деб ўйлагандим, аммо ўша кўркинчли тушни яна кўрибман. Масжид мезанасидан қулаб тушган муаззин бизларни казармани чир айлантриб қувиб юрган эмиш...

Иван ФРАНКО

(1856–1916)

*Украин тилидан
Сирожиддин РАУФ
таржимаси*

СОҲИБЖАМОЛ ҚИЗГИНА

*Соҳибжамол қизгина, қадду қомат қурчгина,
Нечун қалбингда бунча араз ҳамда ўч, гина?
Лабларинг мисли гунча – дуога чоғланганми,
Сўзларинг тийги ханжар – жазога чоғланганми?
Нигоҳингда акс этган нозу карашма, ҳайҳот,
Юрагимга ўт қалаб, айлагай гулхан бунёд.*

*Тундан-да қаро бу кўз, эй офатижон нарғиз,
Уни бир кўрган киши офтобни демас ҳарғиз!
Кулгуларинг жон ўртар, эркалаб чунон ўртар,
Бу қандай жоду айтгин, бағримда бўрон ўртар?
Сарвқомат дилбарим, кундан ёруғ наҳорим,
Қувончим ўзингдирсан, ўзинг менинг озорим!*

*Соҳибжамол қизгина, қадду қомат қурчгина,
Нечун қалбингда бунча араз ҳамда ўч, гина?
Сени кўрган онимда йўқотаман сўзимни,
Сенсиз қандай яшайман, унутаман ўзимни?
Қувончим ўзингдирсан, ўзинг менинг озорим,
Сарвқомат дилбарим, кундан ёруғ наҳорим!*

* * *

*Сен, фақатгина сен – истагим ёлғиз,
Сен билан яйрамоқ бўлмади раво.
Қонни огулаган қайғумсан илкис,
Кўксимни чок этган – сен ўша рўё.*

*Илҳом онларида тушдай бир садо,
Унга муносиб сўз топмадим, афсус.
Сен шараф манбаи, мен-чи, жонфидо,
Иймоним йўлимни ёритган фонус.*

Сўнган эҳтиросдек, умид ордона,
Мен айтмаган қўшиқ, ният мардона,
Барчаси улугвор қалбимда менинг,
Танимни илитиб, ёндирган олов,
Маҳв этиб, азобдан халос этган ёв –
Мамотдек, ҳаётим, севаман сени.

БОҚИЙ ҲАЁТ ҲАҚИДА АФСОНА

1

Дунёни забт этиб буюк Искандар,
Бобилда илоҳдек яшар музаффар.

Зоҳид-чи, бир умр чўлу саҳрода
Тангрига сизинди – бўлди тақвода.

Зулматни қувгандек қуёш бир зумда,
Тун чоғи кўринди ногоҳ маъбуда.

Яқинлашиб деди: “Эй, содиқ бандам,
Тила тилагингни, берайин шу дам!”

Зоҳид деди: “Ҳаёт, гарчи, қайгули,
Лекин етмасайди ажалнинг кўли”.

Маъбуда дер: “Аён ниятинг мутлоқ,
У ҳолда бу сенга, олтинранг ёнгоқ.

Бир кеча ухламай ва сукут сақлаб,
Ёнгоқни чақасан ақлингни чархлаб.

Мағзин еб, нўчоғин отасан ўтга,
Шунда эришасан боқий ҳаётга”

2

Кун бўйи сукутда, тун бўйи бедор –
Зоҳид улуг ишга бўлди талабгор.

Хушбўй оғочларни ёқа бошлади,
Ҳатто исирикдан мўл-кўл ташлади.

Тақдирлар тангридан этилган ато –
Ақлни пешлайди: қилмай деб хато.

Қалбини ўртади ногаҳон ҳадик:
“Нега керак менга ўзи мангулик?”

Кураш оламига қайтиши учунми?
Мангу яшамоқлик?... Шу куним кунми!

Маъбуда, афв этгил, гуноҳ қилдим мен!
Неъматинг соҳибин энди билдим мен.

Навқирон шоҳимиз мисоли маъбуд,
Камини бу неъмат яна айлар бут.

Милёнлар учун нур, офтоб эрур у,
Милёнлар бахтига яшасин мангу”.

3

Дунёни забт этган буюк Искандар,
Бир сулув ишқида қулдек мунгаяр.

Рахшона – сугд қизи¹ гўзал, бетакрор,
Шу чирой боиси юракда шарор.

Мағрур қиз кўксига қўяр экан бош,
Оғушида эрир, беролмас бардош.

Лекин ўтмасидан бирор дақиқа,
Қиз қалбин чулғайди гаур таҳлика.

Ишқу эҳтиросдан намли кўзида,
Чақнайди ёвуз ўт шу вақт ўзида.

Лабидан учади даҳшатли истак –
Ёнгин, ўлим, гамга эгизак.

Шоҳ ҳам садоқатдан буткул тонади:
Персеполис ёнди! Суза ёнади!

Клитни ўлдирди! Бу ишқ саробми?..
Кундан кун кучаяр дўзах азоби.

4

Маъбудга ёлворди буюк Искандар:
“Вайрон қил, дунёдан қолмасин асар!

Ёхуд изтиробим айлагил осон,
Билайин, у ёрми ва ёки илон?

Бунча кўп тусланар, айтақол яна,
Қалбининг соҳиби менми ягона?”.

¹ Муаллиф “Форс қизи” деб атаган. Таржимада бу далил тарихий ҳақиқатга мослаштирилди – таржимон.

Зоҳид пайдо бўлиб қошида шу зум,
Заминнинг шоҳига айлади таъзим.

“Ғанимлар даф бўлсин, шоҳим, йўлингдан!
Тухфа қабул айла содиқ қулингдан.

Нописанд қарама! Шу митти ёнгоқ –
Маъбуда инъоми! Ғурур ё гуноҳ”.

Сўнгра изох берди, қайдан бу ҳосил,
Маъбуда шартларин айтди батафсил.

“Милёнлар бахтига офтобман десанг,
Мангу ёш бўласан, ёнгоқни есанг”.

5

“Боқийлик манбаи – Ҳақдан иноят!”
Шоҳ ўзин қудратли ҳис этди гоят.

“Мен мангу яшайман ўктам, навқирон!
Ёрим-чи? Гул каби сўларми полон?

Усиз ҳаёт нечун? Нимадир жаннат?
Йўқ, йўқ, ўлим афзал! Тириклик – даҳшат!”

Шоҳ карахт югурди Раҳшона томон:
“Гулим, мангу яшина, сенга бу инъом!”

Сўнгра айтиб берди, қайдан бу ҳосил,
Маъбуда шартларин айтди батафсил.

“Қуёшим, сен мени севсанг чинакам,
Шу мағиз кифоя иккимизга ҳам.

Йўқса... – тўтилар шоҳ. – Ўзинг, майли, бил!
Мана сенга ёнгоқ! Нима қилсанг, қил!”

Қизарди қиз бирдан қон тепиб юзга,
Искандар шаҳд билан қайрилди изга.

6

Раҳшона, гўзал қиз, нени ўйларсан?
Шоҳ билан мангулик томон бўйларсан?

Йўқ! Уни куйдирган алам ўзгадир!
Қалбида илоҳ ҳам, шоҳ ҳам ўзгадир.

Азиз деб кўз тиккан, куну тун демай,
Довругли саркарда, у – Птолемей.

Гарчи йигит севмас, интилмас зинҳор,
Қиз эса жонини беришга тайёр.

“Мангу яшамоқлик... ёрсиз? Асло йўқ!
У боқий яшаса – кўнглим бўлар тўқ!

Сирли ёнгоқ билан қалбин забт этай!
Бўлмаса, на илож, дунёдан ўтай”.

Саркардага уни элтди ўша он,
Ва барча шартларни айлади баён.

Оқшом чўкканида қайта қолди қиз,
Искандар майига заҳар солди қиз.

7

Шоҳ оғриқ зўридан оҳ-фарёд урар,
Раҳиона бепарво, жимгина турар.

Кўпни кўрган табиб ночор бош силкир,
Саройни чулғайди тундай хавотир.

Даҳшатли туш янглиг тарқалар хабар,
Салтанат қайғуда, хўрсинар шаҳар.

Куртизанка¹ ялтир-юлтир либосда,
Шу пайт кириб келар хонаи хосга.

“Кўпнинг бахти учун яша беадоқ!
Шоҳим, мендан ҳадя бу сирли ёнгоқ!

Маъбуда инъоми – есанг магзини,
Мангу ёш бўласан – айтдим сўзини”.

Искандар дарғазаб: “Қақшагин, бадбахт!
Кимдан олдинг бунни? Тўгрисини айт!”.

Қиз кўрқмай гапирди, ҳоли бўлмай танг:
“Уни менга берди сенинг саркарданг”.

8

Искандар ётаркан оғриққа чидаб,
Мўъжиза ёнгоқни турар чангаллаб.

¹ Куртизанка – ўқимишли, кўпгина санъат турларидан бохабар, зодагонларнинг кўнглини овлаб юрадиган аёл.

“Абадий яшамоқ, севмоқ севилмоқ!
Ҳаёт эса жангдир! Муҳаббат – алдоқ!

Курашиб яшамоқ алдов тўрида!
Куну тун! Куну тун! Азоб кўрида!

Маъбуда, туҳфангни қилмасман ҳавас!
Мен шоҳман дунёга, қалбимга эмас!

Милёнлаб одамни ўлдирши осон,
Мажбурлаб суйдириши – буниси гумон!

Абадий яшамоқ! Ҳазил-мазах-ку!
Шу ёнгоқ бахт туҳфа этарми мангу?

Бахтсиз, яна ишонч, севгисиз, ҳайҳот,
Мангу яшаш – ўтда ёнмоқ умрбод!

Йўқ, маъбуда! Қайтариб ол туҳфани!
Қутқар, йўқса, дўзах кутмоқда мани!”

9

Тўшакда ўртаниб оғриқдан подшо,
Ёнгоқни кўзига қилди тўтиё,

Сўнг хушбўй ўтинлар чарсиллаб турган
Гулханга неъматни ташлади бирдан.

Гўёки оғриқлар пасайди, тинди,
Қайнаган қонига салқинлик инди.

Ақли тиниқлашди, кетди хомхаёл
Ва тунда жонига етишди завол.

ХАЛҚ ДАРДИДА ЁНГАН АДИБ

Украин адабиёти тарихида ўчмас из қолдирган Иван Франко 1856 йилнинг 15 августида, Ғарбий Украинанинг Галициясидаги Нагуевич кишлоғида, темирчи оиласида туғилган. Бошланғич маълумот олгач, Дрогобисдаги билим юрти, сўнгра гимназияда таълим олади. Гимназияда ўқиб юрган вақтдаёқ ижод қила бошлаган И.Франко ўн саккиз ёшида адабиёт майдонига кириб келган. Илк шеъри “Дўст” журналида чоп этилган бўлса, биринчи шеърий тўплами 1876 йили дунё юзини кўрди. Кейинчалик И.Франко – серкирра ижодкор сифатида украин адабиёти тарихида ўчмас из қолдирди. Украин адабиётини беш мингдан ортик асарлари билан бойитган адибнинг асосий мақсади халқининг маънавий

дунёсини юксалтириш, маърифатли қилиш эди. “Мен бутун фаолиятимда на шоир, на олим, на публицист бўлишни эмас, аввало, инсон бўлишни истагандим”, дея ёзган Иван Франко халқ фарзанди сифатида умрини ватан маърифатини юксалтиришга бағишлади. Унинг кўплаб адабий жанрларда қалам тебратиб, ўнлаб тиллардан (инглиз, француз, испан, немис, поляк, юнон, чех, лотин ва бошқа) таржималар қилиши шу мақсадга йўналтирилган эди.

1875 йили Львов университетига кирган И.Франко халқ оғзаки ижоди, адабиёт тарихи, жаҳон адабиётини кунт билан ўргана бошлади. Аммо 1877 йили сиёсий қарашлари учун ҳибсга олинади. Кейинчалик ҳам бир неча марта қамалган И.Франко шунча машаққатларга қарамасдан, Черновицскдаги университетни тугатишга муваффақ бўлади. Венага бориб докторлик диссертациясини ҳам ёклайди.

Иван Франко украин драматургиясининг ривожланишига улкан ҳисса қўшган ижодкордир. Унинг “Ўғирланган бахт” драмаси айниқса машҳур бўлган. Адабиётшунос М.Пархоменко Иван Франко драматургияси ҳақида, адибнинг ўн жилдлик асарларига битган сўзбошисида шундай ёзганди: “Франко драматургиясининг энг кучли томони қаҳрамонлари руҳиятини теран очиб бериш, муқаддас инсоний туйғу ва кечинмаларини, қалб драматизмини ёрқин бадиий бўёқларда тасвирлаб кўрсата билишидадир” (Иван Франко. Сочинения в десяти томах. Том 1. Москва 1956. Ст. 45).

Иван Франко “Бизнинг театр”, “Украин театри”, “Галицияда украин театри” мақолаларида театр турмушининг ранг-баранглигини, халқнинг ҳаётини юксак тасвирлаб беришини уқтирганди.

Ёзувчи ҳаётда ўзи кўрганларини, учратганларини, эшитганларини асарларида акс эттириш учун тинимсиз меҳнат қилди. Ёзмокчи бўлган ҳикояларини ҳаёлида обдон пишириб, кейин қоғозга тўқди. Баъзи ҳикоялари бир зарбда ёзилган бўлса, баъзиларини йиллаб ёзди. Бу ҳақда адиб шундай ёзади: “Мен акс эттирмакчи бўлган воқеага мос оҳанг, айтиш услубини топмагунча ўйлаб юрардим. Баъзида бу жуда секин кечарди. Ҳикояга мос оҳанг тополмасам ташлаб қўйиб, кейин қайтардим. Айрим ҳикояларимни ёзишга уч йил вақт кетган”. Ёзувчининг бу эътирофлари адиб ижодий лабораториясини ўрганиш, ҳар бир асар устида қанчалар меҳнат қилганини кўрсатади.

Иван Франко украин ижодкорларидан Тарас Шевченко аъёнларини давом эттиришга кўпроқ эътибор қилса, насрда Л.Толстой, И.Тургенев прозасидан таъсирланди, сатирада С.Щедринни устоз билди. Жаҳон адабиётининг намоёндаси Э.Золя ижоди эстетик қарашларининг шаклланишида бир мактаб бўлди.

“Мен ўз-ўзимга йўл излаб, турли оҳанг ва услубларни қўллаб кўрдим. Мақсадим асаримнинг мазмуни, қалби менинг қалбимнинг бир парчаси бўлсин”.

Иван Франконинг асарлари ўтган асрнинг 30-йилларидаёқ ўзбек тилига ўғирилган. Чўлпон адибнинг “Феруза”, “Миллион” ҳикояларини рус тилидан ўзбек тилига таржима қилган. Ҳар икки ҳикоя ҳажм жиҳатдан катта бўлгани учунми, алоҳида китоб ҳолида ҳам нашр қилинган. Чўлпоннинг таржималарини нашрга тайёрлаб, “Жаҳон адабиёти” журналининг 2014 йилнинг 8-9 сонларида “Феруза” ҳикоясини, 2016 йил январь сонидан “Мил-

лион” ҳикояларини чоп қилдирган профессор Наим Каримов Чўлпон ва Иван Франко ижодидаги муштарақликлар ҳақида шундай ёзади: “Бу ғоя (озодлик, эрк ғояси – А.А.) куни кеча чор амалдорлари, кейин эса большевиклар зулми остида эзилган ва эзилаётган ўзбек халқининг жон-дили бўлган Чўлпонга, айникса, яқин эди. У И.Франконинг “Феруза”, “Миллион” ҳикояларидаги қаҳрамонлар ва уларнинг фожиали тақдири билан “Новвой киз”, “Қор қўйнида лола” сингари ҳикояларидаги ва кейинчалик ёзажак “Кеча” романидаги қаҳрамонлар тақдири ўртасида муштарақ жиҳатларнинг йўқ эмаслигини кўрди”. (*“Жаҳон адабиёти” 2016 йил. № 1. 54-бет*). Чўлпондек ижодкор Иван Франко асарларига мурожаат қилиб, таржимага қўл урган экан, бунинг ўзи Иван Франконинг ёзувчи сифатидаги эътиборини кўрсатса, иккинчидан, бу ҳикояларни “Таржима тилида айтилган ҳақиқатлар” дейиш мумкин. Қарамликда турмуш кечириётган халқини озод кўриш ғояси Чўлпон руҳиятига яқин эди.

Иван Франконинг “Захар Бургут” киссаси 1956 йили моҳир таржимон Мирзакалон Исмоилий таржимасида нашр этилади. Ёзувчининг ижодида алоҳида аҳамиятга эга бу кисса, бадиий жиҳатдан юксак савиядалиги, озодлик ғоясининг тараннум этилганлиги билан ажралиб туради. Асарда Тухля водийсидаги озод жамоанинг ўз эркини сақлаб қолиши учун мўғул босқинчиларига қарши мардонавор кураши жуда мароқли тасвирланган. Захар Бургут ва ўғли Максим, Мирослава, Тугар Бўри образлари маҳоратла чизилган. Зеमेмен тоғи бағрида яшовчи тухлияликлар эркин яшашни ҳеч нимага алмаштирмайдилар, бу йўлда жон фидо қилишга тайёр. Бош қаҳрамон Захар Бургутнинг:

– Инсон ҳаётининг қиймати то у бошқаларга ёрдам беришдан тўхтагунча давом этади, – дер эди. – Одам деган ҳеч қандай фойда келтиролмай, бошқаларга юк бўлиб қолдимиз – тамом, энди у одамликдан чиқди, энди у бошқаларга халал беради, яшашининг ҳам ҳожати қолмайди. Бирдамас-бирда бировларга юк бўлишдан, ҳаққим бўлса ҳам, шафқат тарикасида берилган нонни ейишдан худонинг ўзи асрасин мени! – деган сўзлари, ёки ўғли Максимнинг:

– Кишанда ҳам мен ҳур инсонман. Кишан менинг қўлимда, сенинг эса юрагингда, – дея бояр Тугар Бўрига айтганлари ёзувчи ғоясининг мағзидир. Ёзувчининг миллат эрки ҳақидаги қарашлари асар зимнига сингдирилган. Бояр Тугар Бўрининг мўғулларга сотқинлиги қанчалар жирканч бўлса, Захар Бургутнинг юртпарварлиги шунчалар олижанобдир.

Иван Франконинг яна бир китоби – “Кушандалар” ҳикоялар тўплами 1976 йили Ғулом Исмоилов таржимасида чоп этилди. Тўплам 1982 йили яна қайта нашр қилинади. Икки нашрни қиёслаш асносида таржималар нашрдан нашрга такомиллашгани сезилади. Масалан, биринчи нашрдаги “Пўстин воқеаси” ҳикояси “Пўстин тарихи”, “Қаттиққўл бошлик” ҳикояси номи “Ўта қаттиққўл бошлик” номига ўзгартирилган. Иван Франконинг “Ҳайвонлар бюджети”, “Чўчкалар конституцияси”, “Соф ирк” каби ҳикоялари сатирик ҳикоячиликнинг энг яхши намунасидир.

Иван Франко Украин шеърляти тарихида ҳам ўз ўрнига эга шоир эди. “Юксалишда ва тубанликда”, “Қайғули кунлар”, “Хазон бўл, япрок” шеърлар тўплами XIX аср охири XX аср бошидаги украин шеърлятида воқеа бўлганди.

Иктидорли шоирларимиз Сирожиддин Рауф, Зикрилла Неъмат, Дилором Абдураҳмоновалар Иван Франко шеърларидан янги таржималар қилиб, ўзбек китобхонига тухфа этдилар.

Сирожиддин Рауф таржимасидаги эътиборингизга ҳавола этилаётган шеърларда таржимон шакл – бўғинлар сони жиҳатдан аслиятдан бироз узоқлашса-да, шеър руҳини сақлаб қолган. Масалан:

*Ой, ты дивчина, ясная зоря,
Ты – мои радости, ты – мое горе!*

Таржимаси:

*Сарвқомат дилбарим, кундан ёруғ наҳорим,
Қувончим ўзингдирсан, ўзинг менинг озорим.*

“Сарвқомат” сўзи аслиятда бўлмаса-да, таржимон китобхонига кизнинг малоҳатини янада яққолроқ намоён этиш учун шарқона қиёсنى келтиради. Сарв (кипарис) Ғарб шеърлятида ҳам ёрнинг қоматини тасвирлашда қиёслангани учун оригиналга путур етмаган. Иван Франконинг “Боқий ҳаёт ҳақида афсона” (“Легенда про вічне життя») поэмаси Искандар Мақдуний ҳақидаги афсонага асосланган бўлиб, шоир ҳаёт ва ўлим, муҳаббат ва нафрат ҳақидаги мулоҳазаларини сингдириб юборган.

Таржимада поэманинг қофияланиш тарзи, руҳи сақланиб қолинган.

Иван Франко асарларининг ўзбек тилига қилинган илк таржималаридан тортиб, энг янгиларигача (савиясидан қатъи назар) адиб ижодига бўлган доимий қизиқишнинг ҳосиласи деб қарасак тўғри бўлади. Иван Франконинг асарлари ўзбек тилига қайта-қайта таржима қилиниб, нашр этилиши халқимиз маънавий бойлигига қўшилган муҳим ҳиссадир.

*Адҳамбек АЛИМБЕКОВ,
филология фанлари номзоди, доцент*

Азизиддин НАСАФИЙ

КОМИЛ ИНСОН КИТОБИ¹

Форс тилидан

Нажмиддин КОМИЛОВ,

Олимжон ДАВЛАТОВ таржимаси

ОЛТИНЧИ РИСОЛА

ХИЛВАТ ОДОБИ

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн, вал-ъақибату лил-муттакийн, вас-солату вас-саламу ʔала анбиёиҳи ва авлиёиҳи хойру холқиҳи, ва ʔала алиҳим ва асхабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва факирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – чилла шартлари, зикр тушиш одоблари, тасаввуф аҳли уружи ҳақида бир рисола тартиб бериб, унда чиллада ўтирган пайтда нима емоқ керак, қанча ейиш керак, нимани зикр килмоқ керак, қандай зикр тушиш кераклиги ҳақида маълумот беришимни сўрадилар. Уларнинг тақлифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир. Бу рисола “Хилват одоби” деб номладим. Ва ма тавфиқий илла биллаҳи алайҳи таваккалту ва илайҳи унийб.

Аллоҳнинг сўзи: (Бунга) муваффақ қилиш эса, Аллоҳнинг ихтиёридадир. Унга таваккул этдим ва Унга инобат қилдим (ихтиёримни топширдим)².

Биринчи фасл

ТОАТ ВА МАЪСИЯТ (ГУНОХ) БАЁНИДА

Билгилки, тасаввуф аҳли уч нарсага жуда қаттиқ эътибор берадилар: биринчиси – жазба, иккинчиси – сулук, учинчиси – уруж. Жазба кашиш (тортиш, жазб этиш)дан иборат, сулук кўшиш (саъй-ҳаракат)дан, уруж – бахшиш (тортиқ этиш)дан иборат. Кимки бу уч нарсани эгалласа, шайх ва раҳнамодир, кимки бу уч нарсани эгалламаса, ёки бу учтадан биттаси унда бўлмаса, шайхлик ва пешволик ишига ярамас.

¹ Давоми. Бошланиши аввалги сонпарда.

² Ҳуд, 88-оят.

Эй дарвеш! Инсонийликнинг биринчи мақомидан сўнгги мақомигача ўн мақом бордир. Ҳар мақомда жазба, сулук ва уружи бордир. Аммо ҳар бир мақомнинг жазбаси бошқадир, ҳар бир мақомнинг сулуки бошқадир, ҳар бир мақомнинг уружи ўзгадир. Ҳар бир мақомнинг тоат ва маъсияти (гуноҳ, ёзук)и ҳам бошқадир. Тоат ва маъсиятни танимоқ, яхши-ёмонни ажрата билмоқ улуғ ишдир. Шу сабабдан айтмишларким, мурид бирор ишда ўз шайхига инкор ва эътироз қилмасин. Чунки, мурид ҳар бир мақомнинг тоат ва гуноҳлари нима эканлигини билмайди. Кўп нарсалар бир мақомда тоатдир, аммо ўша нарса юқорирок мақомда гуноҳдир – ҳасанотул-аброри саййиотил-муқаррабийн (аброрларнинг эзгу амаллари – муқарраб бандалар учун гуноҳдир). Кўп нарсалар бир мақомда гуноҳ ҳисобланади, аммо ундан юқорирок мақомда ўша нарсанинг ўзи айни ибодатдир. Масалан, имон келтиришдан олдин – илм мақомига эришмоқдан бурун – жоҳил кишининг ейиши, ҳам, юриш-туриши ҳам, ҳатто ухлашлари ҳам фақат гуноҳ кўпайтирувчи амаллардандир. Имон келтирганидан сўнг, яъни илм мақомига эришмоқдан кейин олим кишининг ейиши ҳам, ухлашлари ҳам, ҳатто шахватини кондириши ҳам тоат сирасига киради.

Бунинг мартабалари бор, яъни солиқ шундай бир жойга етишадикки, Аллоҳ таоло унинг кўзи ва қулогига айланар, унинг кўли ва тилига дўнар. Токи нимаики айтган бўлса, Ҳақ айтгани, нимаики амал қилган бўлса, Ҳақ қилгани бўлур. Ҳеч ким унинг гап-сўзи ё қилмишига эътироз этолмас. Мусо ва Хизр алайҳимоссаломнинг ҳикояти бундан хабар берур. Аллоҳ таоло эзгу амалларни ёмон ишларга ва ёмон ишларни эзгу амалларга табдил этар. Бу икки ишни солиқнинг иззати ва нияти жиҳатидан амалга оширар.

Иккинчи фасл

ЧИЛЛА ЎТИРИШ ШАРТЛАРИ БАЁНИДА

Билгилки, биринчи шарт – шайхнинг ҳозирлигидир. Фақат шайх ижозат бергандагина чилла ўтириши мумкин. Чилла ўтирган пайтларида шайх ҳам ҳозир бўлиши керак. Шайх ҳар ҳафта ё ҳар ўн кунда унинг хилватхонасига кириб ҳолидан хабар олиши керак, ўшанда мурид шайхнинг дийдоридан янада қувват олади ва мужоҳадада сабр қила олади. Агар бирор мушкуллик туғилган бўлса, шайхдан сўрайди.

Иккинчи шарт – замон ва макондир. Яъни ҳаво жуда иссиқ ҳам, қаттиқ қаҳратон ҳам бўлмаслиги керак, мўътадил ҳаво бўлгани яхши. Чилла ўтирадиган жой одамлардан узоқроқ жойда бўлиши керак, одамларнинг овози ҳам уни чалғитмасин, зикр тушганда унинг овози ҳам одамларни безовта қилмасин. Чиллаҳона ортиқча нарсаларсиз ва қоронғи бўлсин. Чилла давомида мурид олдига шайх ва ходимдан бошқа ҳеч ким кирмасин.

Учинчи шарт – ҳамиша таҳоратда юрсин. Ҳар бир намозда таҳоратини янгилаб, таҳорат олгандан сўнг икки ракъат таҳорат шукронаси намозини бажо келтирсин.

Тўртинчи шарт – рўзадир. Қирқ кун сурункасига рўза тутмоғи керак.

Бешинчи шарт – кам емоқдир. Оғиз очгандан кейин қанча ейиш ҳар кимга ҳар хилдир. Шунинг учун мурид қанча ейиши лозимлигини шайх ўзи белгилайди.

Олтинчи шарт – оз сўзламоқдир. Бу қирк кунда шайх ва ходимдан бошқа ҳеч ким билан сўзлашмаслиги керак.

Еттинчи шарт – кам ухламоқдир. Мурид чилла пайтида кечаси икки донг (тахминан тўрт соат)дан ортиқ ухламаслиги керак.

Саққизинчи шарт – хотирни танимоқдир. Хотир тўрт қисмдан иборат – раҳмоний хотир, малакий хотир, нафсоний хотир ва шайтоний хотир. Буларнинг ҳар бирининг хос аломатлари бордир.

Тўққизинчи шарт – барча хотирларни нафй – инкор этишдир. Бу қирк кеча-кундузда хотирига нимаики тушса, уни инкор этсин ва уни умуман ўйламасин. Раҳмоний хотирни шайтоний хотирдан ажрата биладиган хотиршунос бўлиб, кўнглига келган фикр раҳмоний бўлиши эҳтимоли бўлса ҳамки, инкор этиши лозим. Чунки у шайх амри билан иш тутмоғи керак. Шайхнинг амри ҳеч шубҳасиз раҳмонийдир. Агар бирор нарса хотирига тушса, ёки туш ё рўёда унга бирор нарса кўринса ва хаёлини банд қилса, ёки ечимини тополмаса, шайхдан сўраши керак, ўшанда шайх бу ҳолатга шарҳ бериб, унинг хотирини паришон бўлишига йўл қўймайди.

Ўнинчи шарт – доимий зикрга тушишдир. Беш маҳал намозни ўз вақтида ўқигандан сўнг фақат “Ла илаҳа иллаллоҳ” зикрига машғул бўлсин. Зикрни баланд овозда қилсин ва бошқа ҳеч қандай ишга шуғулланмасин. Ҳамиша ҳузур топишга ҳаракат қилсин. Зикр тушишда нафй ва исбот қилаётганини билиб турсин (мосиваллоҳнинг инкори ва Аллоҳнинг исботи). Соликнинг ҳам мартабалари бор. Энди зикрга тушган соликнинг зикрдаги нафй ва исботи билан зикр тушишнинг охирига етган зокирнинг нафй ва исботи баробар эмас.

Учинчи фасл

ЗИКР ТУШИШ ОДОБИ ҲАҚИДА

Билгилки, чақалоқ учун она сути қандай керак бўлса, зикр солик учун шунча керакдир. Солик зикрни шайхдан талқин йўли билан ўрганмоғи керак. Талқин дарахтни пайвандлашга ўхшар. Зокир зикр тушишдан олдин дастлаб таҳоратини янгилаб олсин. Сўнг икки рақъат таҳорат шукронаси намозини бажо келтирсин. Сўнг қиблага қараб ўтириб зикрни бошласин. Баъзилар зикрга тушишда қийналмаслик учун чордана куриб ўтириш керак, деб ҳисобласалар, айримлар одоб сақлаш учун намозда ўтирган каби чўкка ўтириш керак, деб айтганлар. Бизнинг шайхимиз чордана куриб ўтирарди. Муридлари ҳам чордана куриб ўтиришарди. Зикрга тушиш пайтида кўзлар юмук бўлсин, дастлабки йиллар баланд овозда зикрга тушсин. Зикр тилдан дилга кўчгандан кейин, дилда зикр айтсин, паст овозда зикрга тушса ҳам бўлур. Зикр узоқ муддатдан кейин сийратга кўчар, дилда жойлашгандан сўнг дил зокир бўлур. Айтилгандек, зикр айтишда ҳозир ва огоҳ бўлишга жаҳд қилсин, ўз илми ва мақоми даражасида нафй ва исбот қилсин; зикрлардан “Ла илаҳа иллаллоҳ” зикрини ихтиёр этсин. Ҳар “Иллаллоҳ” деганда “Илло” сўзидаги алифни чап томонда жойлашган музғага урсин. Музға дард топар. Шундай қилиб айтганда дастлабки кунларда овози бўғилиб қолар, ва музғаси оғрир. Аммо бир неча кун ўтгач, овози очилиб, музганинг дарди ҳам йўқ бўлиб қолар. Агар бир кеча-кундуз баланд овозда зикрга тушса-ю, овози бўғилмай, музғаси

хам оғримаса, бу зикр ичга кўчиб, дил ҳам зикрга тушаётганининг аломатидир. Зокир бўлган дарвешлар олдида агар бирор киши бир нафасда “Ла илаха иллаллох” деса, у зикр аҳлиданми-йўкми, калби зокир бўлганми-йўкми, ўша заҳоти билиб оладилар. Бундай зикрга тушишликнинг хосияти кўпдир, буларни ҳаммасини ёзиб бўлмайди. Буни йиллаб зикрга тушган кишигина билур. Мубтадий (энди бошловчи)лар бу сўзларни имон юзасидан қабул этсинлар ва ишга киришсинлар, окибат бир кун бу хол уларга ҳам маълум бўлғусидир.

Тўртинчи фасл

ТАСАВВУФ АҲЛИНИНГ УРУЖИ БАЁНИДА

Билгилки, валийлар ва набийларнинг табиий ўлимларидан олдин бир ўлимлари бор. Чунки улар табиий ўлимдан олдин мавти ародий (ихтиёрий ўлим) билан ўла оладилар; бошқалар табиий ўлим топгандан кейин кўришлари мумкин бўлган нарсани улар табиий ўлимдан олдин кўра оладилар. Ўлимдан кейинги аҳвол уларга аёнлашиб, илм ул-яқин мартабасидан айн ул-яқин мартабасига етишади. Чунки, одамларнинг хижоби жисмдир. Рух жисмни тарк этгандан сўнг унга ҳеч қандай хижоб қолмас.

Набийларнинг уружи икки хилдир – жисм ва рух бирлигида ҳам бўлиши мумкин, фақат руҳий меърож бўлиши ҳам мумкин. Валийларнинг уружи эса фақат рух орқали сурат топади.

Бу мукаддималар сенга маълум бўлгандан сўнг энди билгилки, бу мавзуда биз пайғамбарларнинг меърожи ҳақида гапирмоқчи эмасмиз, чунки пайғамбарларнинг меърожи барчага маълум ва машҳурдир. Биз тасаввуф аҳлининг уружи ҳақида сўз юритмоқчимиз. Бу сўзлар солиқларнинг танбеҳи ва тарғиботи ҳам ҳисобланади, токи солиқлар риёзат ва мужоҳидада танбал бўлмасинлар ва ярим йўлда қолиб кетмасинлар. Шоядки улар ҳам бу саодатга эришгайлар ва бу давлатга мушарраф бўлгайлар. Чунки Аллоҳнинг ризоси ва ликоси (дийдори)дан сўнг бундан, яъни вафот этишдан олдин ўлимдан кейинги аҳволни аён қилиш, жисм қолипни тарк этгандан сўнг бўладиган ҳолатни олдиндан билиш саодатидан ортик саодат йўқ.

Эй дарвеш! Соликка ўлимдан кейинги аҳвол олдиндан маълум бўлиши азим ишдир, одамлар эса бундан гофилдилар. Йўқса кеча-кундуз беҳуда ишларни тарк этиб, ибодат ва сулукка саъй-ҳаракат қилишарди, токи ўлимдан кейинги аҳволлари уларга кашф бўларди. Ўшанда улар бадан қолипни тарк этганидан сўнг қайси манзилда бўлишларини кўриш имконига эга бўлардилар.

Билгилки, тасаввуф аҳлининг уружи қуйидагича: солиқнинг руҳи соғлиги ва бедорлиги ҳолатида баданидан ташқари чиқиб, ўлимдан кейин унга аён бўлажак ҳолатлар унга ўша лаҳзаларда аён бўлиб, жаннат ва дўзахни ўз кўзи билан кўрар; илм ул-яқин мартабасидан айн ул-яқин мартабасига етишар, билган нарсаларни ўз кўзи билан кўрар. Баъзиларнинг руҳи биринчи фалаккача кўтарилар, баъзиларнинг руҳи эса иккинчи фалакка кўтарилар; шу тариқа, Аршгача руҳлар кўтарилар. Хотам-ул анбиёнинг руҳи Арши аълогача кўтарилди. Чунки ҳар бир рух ўзининг аввалги мақомигача кўтарилар, аммо ундан юқорироқ кўтарилолмайди.

Қайси руҳ қайси макомгача кўтарилса, ўша макомдаги нарсаларни тўлик кўради. Руҳ қайтиб жисмига киргандан кейин ҳам кўрганлари барчаси эсида қолади. Улар саҳв ҳолатига тушганларида кўрганларини айтиб берадилар. Уруждан қайтиб тушганларидан кейин айримлар саҳв ҳолатига тушадилар, айримлар сукрда бўлурлар. Негаки уларга тахуро шаробидан лиммолим қадахлар тутқазишади. Соқийлари – Парвардигорнинг Ўзидир. Заифроқ бўлганлари зоҳирларини сақлай олмаслар ва мастлик қилурлар. Шариатнинг зоҳирини тарк этажаклар. Кучлироқ бўлганлари эса, ўзларини тута биладилар, маст бўлсалар ҳам, мастлик қилмаслар ва шариат зоҳирини асрай билурлар. Бу сўзларни фақат бу ҳақда озгина тасаввурга эга бўлган ва жонидан кечган одамларгина англай оладилар.

Айримларнинг руҳи осмонларда бир кун қолиб осмонларни тавоф айлар, айримлариники икки кун, баъзилариники уч кун; айримларнинг руҳи бундан-да кўпроқ – ўн кун, йигирма кун, ўттиз кун, қирқ кунгача осмонларда қолиши мумкин. Бизнинг шайхимиз айтардики, менинг руҳим ўн уч кун осмонларда қолди, сўнг жисмига қайтиб кирди. Жисми бу ўн уч кунда ўлик танасидек эди ва ҳеч нарсадан хабари йўқ эди. Бунинг гувоҳи бўлганлар айтдиларки, бу ўн уч кунда сенинг жисминг ўлган кишининг танасидек ҳаётдан асари йўқ эди. Бошқа бир азиз руҳи йигирма кун жисмини тарк этаганини айтиб берганди. Яна бошқа бир азиз киши айтардики, менинг руҳим қирқ кун бадани тарк этганди, сўнгра жисмига кирди. Бу қирқ кунда нимаики кўрган бўлса, барчаси эсида бор эди.

Ҳар бир кишининг руҳи ўзининг аввалги мақомига уруж қила олиши айтилди. Шунингдек, хотамул-анбиё руҳи Арши аълогача уруж қилади, деб айтиб ўтилди. Тасаввуф аҳлининг бир тоифаси айтишича, Арши аълогача хотамлар – хотамул-анбиё ҳамда хотам ул-авлиё руҳи уруж қила олади. Бу тоифа валийлик мартабасини аъло, деб ҳисоблайдилар. Аммо валийлик мартабаси набийлик мартабасидан қандай қилиб аъло бўлиши мумкин?! Биз бу ақида нотўғрилиги ҳақида “Қашф ул-ҳақойиқ” китобимизда айтиб ўтганмиз. Истаганлар ўша китобдан ўқисинлар.

ЕТТИНЧИ РИСОЛА

ИШҚ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн, вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ʼала анбиёиҳи ва авлиёиҳи ҳойру холқиҳи, ва ʼала алиҳим ва асҳабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва факирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – ишқ ҳақида бир рисола тартиб бериб, унда муҳаббат нима, ишқ нима, ишқнинг мартабалари нечталиги ҳақида маълумот беришимни сўрадилар. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У неники истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир.

МАЙЛ, ИРОДАТ, МУҲАББАТ ВА ИШҚ БАЁНИДА

Аллоҳ сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, зикр аҳлининг тўрт мартабаси бордир: баъзилари мойиллик мартабасидадирлар, баъзилари иродат мартабасида, бошқа бировлари муҳаббат мартабасида, яна бирлари ишқ мартабасидадирлар. Тасаввуф ахлидан кимгаки уруж муяссар бўлса, тўртинчи мартабададир. Зокир тўртинчи мартабани эгалламагунча, руҳига уруж муяссар бўлмас. Биз бу тўрт мартабани бирма-бир шарҳини берурмиз, токи зикрга тушган солиқлар қайси мартаба эканликларини билсинлар.

Дастлабки мартаба улдурким, зокирнинг жисми хилватхонада, тили зикрга машғулдир, аммо кўнгли бозорда бўлиб, дунёнинг савдоси кўнгида пишар. Бундай зикрнинг таъсири камроқдир, аммо фойдадан холи эмас.

Иккинчи мартаба улдурким, зокир зикрга тушган пайтда кўнгли ғойиб бўлар, зокир машаққат билан кўнглини зикрга ҳозир этар. Кўпчилик зокирлар шу мартабададирлар ва кўнгилларини қийинчилик билан зикрга тўғрилайдилар.

Учинчи мартаба улдурким, зикр кўнглига ғолиб келар ва кўнгилни тўлиқ камраб олар. Зокир зикр айтмасдан туролмайдиган бўлиб қолади. Агар ташқи оламнинг бирор ишига машғул бўлмоқчи бўлса, иккинчи мартабадагилар кўнгилни машаққат билан дунё ишидан зикрга йўналтирганларидек, бу энди зикрдан машаққат билан дунё ишига йўналтирар. Бу – қурб мақомидир; солиқлардан жуда кам кишига бу мақом муяссар бўлур. Бу сўзни қачонлардир севгилиси бўлган одамларгина тушунади. Чунки ошиқ фақат ўзининг махбубаси ҳақида гапиришни яхши кўради ҳамда махбубаси зикрисиз туролмайди; ошиқ хамиша махбубасини васф этиши ёки бошқалар унинг олдида севгилисини мақтаб туришларини истайди. Агар севгилисига тааллуқли бўлмаган бирор юмушни бажаришига тўғри келиб қолса, бу ишни минг азоб билан амалга оширади.

Тўртинчи мартабада мазкур – зикр этилувчи кўнгилга ғолиб бўлар. Учинчи мартабада зикр кўнгилни тўлиқ камраб олгандек энди бу мартабада Мазкур, яъни Аллоҳ таоло кўнгли уйини бутунлай камраб олур. Маъшуканинг номи кўнгилда жой олиши билан Маъшуканинг Ўзи кўнгилга эга бўлиши орасида фарқ бор.

Эй дарвеш! Шундай ҳол ҳам юзланурки, ошиқ шунчалик Маъшукасига шайдо бўлурки, ҳатто Маъшуканинг номи эсидан чиқиб, балки Маъшуканинг Ўзидан бошқа барча нарсани буткул унутиб юборади.

Булар ҳақида маълумот ҳосил қилдинг. Энди билгилки, биринчи мартаба – мойиллик мақомидир, иккинчиси – иродат, учинчиси – муҳаббат ва охиргиси – ишқ мақомидир.

Эй дарвеш! Кимки биров билан суҳбатдош бўлишни истаса, дастлабки истакни мойиллик деб айтадилар, агар мойиллик кучайса, бундай кучли мойилликни иродат дейдилар, иродат кўпайса, муҳаббат бўлур, муҳаббат кучайса ва ҳаддан ошса, ишқ бўлур. Демак, ишқ – кучли муҳаббатдир, муҳаббат – кучли иродат ва ҳоказо...

Эй дарвеш! Агар бу азиз мусофир (яъни ишқ) меҳмонинг бўлиб келса, уни иззатини жойига қўй! Бу меҳмонни иззат қилиш – кўнгил уйини бу мусофир учун бўшатишдир, чунки Ишқ шерикликни хуш кўрмас. Агар сен бўшатмасанг, ўзи бўшатиб олади:

*Ишқ омаду шуд чу хунам андар рагу нўст,
То қард маро тиҳиву пур сохт зи Дўст.
Ажзои вужуди ман ҳама Дўст гирифт,
Номест зи ман бар ману боқи ҳама Ўст.*

(Маъноси:

*Ишқ келди, қон каби вужудимга сингди.
Мени менликдан мосуво қилиб, Дўстга тўлдирди.
Бутун вужудимни Дўст эгаллаб олди.
Менда менликдан фақат ном қолди, қолгани Удир).*

Эй дарвеш! Ишқ солиқлар Буроки ва тарикат аҳлининг уловидир. Ақл эллик йилда тўплаган нарсани Ишқ бир лаҳзада унга ўт қўяр ва ошиқни пок ва мусаффо этар. Ошиқ бир лаҳзада эришган нарсага солиқ юз марта чиллага ўтирганида ҳам эпллолмайди. Негаки оқил дунёдадир, ошиқ – охиратда. Оқилнинг назари Ошиқнинг сайрининг қадамига етмас.

Эй дарвеш! Ҳақиқий Ишқ ҳақида ёзолмайман, чунки одамлар буну тушунмай, куфрга ҳукм чиқаришар. Шунинг учун мажозий ишқ ҳақида бир нарса ёзаман, ақл эгалари шундан ўзлари учун хулоса чиқаришади.

Иккинчи фасл

МАЖОЗИЙ ИШҚ МАРТАБАЛАРИ ҲАҚИДА

Билгилки, мажозий ишқнинг уч мартабаси бордир. Аввалида ошиқ ҳар куни ўз маъшукаси ёдида бўлиб, унинг кўйида овора юрар; дилбарининг уйи унинг қибласи бўлиб, ҳар куни унинг уйини тавоф қилар; шоядки узоқдан бўлса ҳам жамолини бир назар кўрарман, деб, маъшукасининг эшиги ва деворидан пойлаб юрар. Маъшуканинг уйи зиёратидан мажруҳ дили роҳат топар ва дилининг жароҳатларига малҳам бўлар.

Ўртада шундай ҳол юз берарки, маъшуканинг дийдорига тоқати қолмас. Агар маъшукасини мабодо кўриб қолса, бутун вужудига ларза тушиб, тили гапга айланмас. Хушидан кетиб, йиқилиб қолиши хавфи туғилар.

Эй дарвеш! Ишқ бир ўтдирки, ошиқ вужудига тушар; бу ўтнинг макони кўнгилдир. Кўнгилга бу ўт назар йўлидан келар ва кўнгилда ватан тутар.

*Гар дил набувад кужо ватан созад дил,
Вар ишқ набошад, ба чи кор ояд дил.*

(Маъноси:

*Агар кўнгил бўлмаса, Ишқ қайда ватан тутар,
Агар ишқ бўлмаса, кўнгил нима керак).*

Бу ўтнинг шуъласи барча аъзоларга етиб, тадрижий равишда ошиқнинг ичини куйдириб, покиза ва соф этади. Ошиқнинг кўнгли шундай нозик ва латиф бўладики, нозиклигидан маъшукнинг дийдорига чидай олмайди. Маъшукнинг тажаллийсидан фано бўлиш хавфи туғилар. Мусо алайҳиссалом Ҳақ таолонинг дийдорини истаганда бу мақомда эди. Шунинг учун, Ҳақ таоло Мен сенга Ўзимни кўрсатмайман, демади, балки буюрдиким: Лан тароний, яъни мени кўролмайсан.

Аллоҳнинг сўзи: “Мусо Биз белгилаган вақтда (Тур тоғига) келгач, у билан Рабби бевосита гаплашди. Мусо: “Раббим! (Ўзингни) менга кўрсатгин, Сенга бир назар қилай!” – деди. (Аллоҳ): “**Мени кўра олмайсан.** Лекин (ана у) тоққа (бир) бок! Агар Мен унга бир жилва қилганимда (тоқат қилиб) ўз ўрнида тура олса, сен ҳам мени кўрасан”, – деди. Рабби тоққа тажаллий (кичик бир кўриниш) қилган эди, уни майдалаб ташлади. Мусо (бундан таъсирланиб) беҳуш ҳолда йиқилди. Хушига келгач, деди: “Сенга тасбеҳ айтурман, Сенга тавба қилдим ва мен мўминларнинг биринчиси (пешвосидурман)”¹.

Эй дарвеш! Бу мақомда ошиқ фироқни висолдан афзал билади. Фироқдан кўпроқ роҳат ва осойишталик топади. Ҳамиша ўз ичида маъшук билан суҳбат куради; маъшукаси баъзида лутф ва навозишлар қилади – унда ошиқ баст мақомида бўлур, гоҳида қаҳр ва ғазаб билан азоб беради – унда ошиқ қабз мақомидадир. Уни кўрган кишилар ошиқнинг қабз ва баст – шодлиги ва хафа бўлишларини кўрадилар, аммо нима сабабдан эканлигини билолмайдилар.

Охирги мартабада ошиқнинг кўнглида маъшуканинг жамолидан ўзга ҳеч нарса қолмас; маъшуканинг жамоли ошиқнинг кўнглини бутунлай ўз забтига олар. Ўшанда ошиқ ўзини бошқа кўрмас, ҳамма жойда маъшукани кўрар. Ошиқ еб-ичаётган пайтда ҳам, ётиб-туришларида ҳам, юриш-ўтиришларида ҳам бу ишларни ошиқнинг ўзимас, балки маъшуқа қилапти, деган ишонч билан яшайдиган бўлади. Ошиқ хижрон ғамидан халос бўлиб, фироқ андуҳи қолмагандан сўнг маъшуканинг жамолига одатланиб қолади ва жасорат пайдо қилади ва кўркуви барта раф бўлади. Маъшуканинг кўриш кўркуви бутунлай кўтарилгач, энди агар маъшукасига учраб қолса ҳам, бошқа илтифот қилмас ва ҳолати ўзгармас. Чунки кўнгилда ватан тутган маъшуқа энди ташқи оламдаги маъшуқадан кўра яқинроқдир. Кўнгилда ватан тутган маъшуқа ошиқнинг кўнглини бутунлай забтига олиб, уни масту мустағрак қилмиш. Кўнгил ички маъшуқага унсият топганидан кейин унинг ҳолини ташқаридаги маъшуқа ўзгартиролмас ва таъсир кўрсатолмас. Агар бирор киши бу мақомда ташқи оламдаги маъшуқага илтифот қилмаса, унинг ички чинга айланмиш, негаки унинг ичи ва таши бир хил бўлибди.

Билгилки, баъзилар айтмишларким, ишқ ўти ошиқнинг ичини куйдириб, бағоят латиф ва руҳоний этмиш, кўнгил мулкани истило қилган маъшуканинг жамоли ҳам бағоят латиф ва руҳонийдир. Ташқи оламдаги маъшуканинг жамолида эса жисмоний гўзаллик соҳиби бўлгани учун ички оламдаги маъшуқадан кўра касифроқдир. Руҳоний илтифот руҳониятга оиддир. Жисмоний илтифот жисмоний латофатга оиддир.

Эй дарвеш! Бу заифнинг ақидаси шуки, маъшуканинг жамоли ошиқнинг кўнгил мулкани бутунлай ўз забтига олиб, бу оламга бошқа нарсалар учун

¹ Аъроф, 143-оят.

жой ҳам, йўл ҳам қолмагандан кейин ошиқ бу ҳолатда ўзини кўролмайдди, фақат маъшукани кўради. Қачонки икки киши ўртасида муносабат бўлса, ўзгариш ўшанда содир бўлар. Бу мақомда эса, талаб орадан кўтариллади, фироқ ва висол бўлмайди, хавф ва рижо, қабз ва баст ҳам бўлмайди.

Эй дарвеш! Кимки ошиқ бўлмаса, пок бўлмайди, пок бўлмаса, Покликка етишмайди. Кимки ошиқ бўлса-ю, ишқини ошқор этса, пок бўлолмас, негаки кўз орқали кўнглига етган ишқ ўти, тил йўли билан чиқиб кетади. Хомсўз кўнгил ярим йўлда қолиб кетар. Бу кўнгил кейинчалик на дунё ишига, на уқбо ишига, на Мавло ишига – ҳеч нарсага ярамайди.

Эй дарвеш! Бу уч рисола – “Сулуқ рисоласи”, “Хилват рисоласи” ва “Ишқ рисоласи”га Шероз шахрида, шайхларнинг шайхи Абу Абдуллох Ҳафиф – Аллох таоло унинг азиз руhini муқаддас қилсин – мазори ёнида тартиб бердим. Валҳамду лиллаҳи Роббил-аламийн.

САККИЗИНЧИ РИСОЛА

ТАСАВВУФ АҲЛИНИНГ ОДОБИ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн, вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ъала анбиёйҳи ва авлиёйҳи хойру холқиҳи, ва ъала алаҳим ва асҳабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллох уларни янада кўпайтирсин – тасаввуф аҳлининг одоби ҳақида бир рисола тартиб беришимни сўрадилар. Уларнинг тақлифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллох таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир.

Биринчи фасл

ТАСАВВУФ АҲЛИНИНГ ОДОБИ БАЁНИДА

Билгилки, адабнинг аввали – доимо пок юрмоқдир. Ҳар бир таҳоратни янгилаганда икки ракъат поклик шукронаси намозини бажо келтирмоқ одобдандир.

Иккинчи одоб – солиқ ҳамиша ўзи билан жойнамоз олиб юрсин. Қаерга борса, аввал икки ракъат намоз ўқиб, сўнг ўтирсин.

Учинчиси, ўз вақтини тўғри таксимлай билсин. Ибодат вақти, овқатланиш вақти, ухлаш вақтини қатъий белгилаб олсин, токи умр бекфойда ўтмасин.

Тўртинчи одоб – таҳажжуд намозидир. Туннинг иккинчи ярмида туриб, ўн икки ракъат таҳажжуд намози ўқиб, ундан кейингина уч ракъат витри вожиб намозини бажо келтирсин.

Бешинчи одоб – бомдод намозининг авродидир. Бомдод намозини ўқиб бўлгач, куёш чиққунча авродларни ўқиш билан машғул бўлсин.

Олтинчи одоб – чошғоҳ намозидир. Куёш чиққандан кейин, икки ракъат ишроқ намозини ўқисин, ўқиб бўлгач, жойнамозни тарк этмасин.

Тонгги авродни куёш кўтарилгунча ўқисин. Ундан кейин туриб, ўн икки ракъат чошгоҳ намозини ўқисин. Сўнг хоҳлаган ишига машғул бўлсин. Тонг отгандан куёш баланд бўлгунча дунёвий ишлардан умуман гапирмасин. Тасаввуф аҳли бу вақтни жуда азиз тутганлар ҳамда бу пайтда кўп қушойишлар топганлар.

Еттинчи одоб – аввобийн намозидир. Бу – шом ва хуфтон намози ўртасида ўн икки ракъат намоз ўқиш демакдир. Туннинг ибтидоси бўлгани учун бу вақтни ҳам тасаввуф аҳли жуда азиз тутганлар.

Саккизинчи одоб – сафар қилмоқдир. Дарвеш фақат ўз шаҳрида бўлмоғи жойиз эмас. Сафар машаққати ва хорликларини тортиб, турли шаҳарларга сафар қилсин. Ўшанда мусофирлик нималигини билади ва мусофирларни иззат қилишни ўрганadi. Яна шуки, сафар туфайли дониш аҳлининг суҳбати ва зиёратига мушарраф бўлади. Агар ақлли ва зийрак бўлса, ҳар бир кишидан бир фойдали нарса ўрганadi.

Иккинчи фасл

САФАР ФОЙДАЛАРИ БАЁНИДА

*Тағарраб ъанил-автони фий талабин-нажо,
Ва саффир фил-асфори хамсул-фавойид:
Тафарружу қалбин вақтисобил-маъийша
Ва ъилмун ва одобу ва суҳбату можид.*

Маъноси:

*Нажот талабида ватанингни тарк этгил,
Сафар қил, чунки сафарда бешта фойда бордир:
Кўнгул очилиши, рўзгорни таъмин эта олиш,
Илм, одоб ва донишмандлар суҳбати.*

Ёлғиз сафар этилмасин. Бирорта йўлдош билан йўлга чиксин. Сафарда тўрт кишидан ортиқ бўлиш ҳам ёлғиз йўлга чиқиш каби заҳмат келтиради. Ҳар бир мусофир дарвешда ҳасса, сув учун идиш, жойнамоз, тароқ, изор, ва мисвок бўлиши керак. Йўлда албатта бир киши бошлиқ бўлиб, қолганлар бунга сўзсиз бўйсунушлари керак. Бирор хонақоҳга етишганда, дастлаб хонақоҳ ходимини топишсин. Ходим келганда мусофирларни истиқбол қилиб, хонақоҳга олиб кирсин. Ходим кўрсатган жойда этикларини ечиб, қовушларини кийишсин. Сўнг ходим таҳоратхона йўлини уларга кўрсатсин. Дарвешлар этик, сув идиши, жойнамозларини ходимга бериб, ўзлари таҳоратларини янгилаб келишсин. Ходим уларнинг нарсаларини бир жойда сақлаб қўйиб, ўзи маъқул кўрган жойга жойнамозларини ёзсин. Дарвешлар таҳоратларини янгилаб келгандан кейин келиб, ҳар бири ўз жойнамози устида икки ракъат таҳорат шукронаси намозини ўқисин; сўнг туриб, жойнамоздан чиқишсин. Хонақоҳдаги дарвешларга салом беришсин. Дарвешлар ҳам уларнинг саломига алик олиб, кўришгани келишсин. Дарвешлар билан бирма-бир кучоклашиб кўришиб, бир-бирларининг қўлларини ўпишсин. Сўнг яна бориб ўз жойнамозлари устида ўтиришсин. Мезбон дарвешлар нимаики сўрашса, қисқа ва лўнда

жавоб беришсин. Сўралмаган нарса ҳақида оғиз очишмасин. Сўнг ходим дастурхон ёзиб, бор нарсасини олиб келсин. Уч кун ўтмагунча, заруратсиз хонақоҳдан чиқишмасин. Уч кундан сўнг ижозат сўраб, ўз юмушлари билан чиқишлари мумкин.

Эй дарвеш! Хонақоҳдаги кишилар ижозатсиз хонақоҳдан чиқмаслар. Ижозат олиб чиққанларида ҳам бозорга бормаслар. Қайси юмуш билан чиққан бўлсалар, ишлари битгач, дарров хонақоҳга қайтиб боришади. Ташқарида таом емаслар ва меҳмондорчилик ё зиёфатга бормаслар. Кўчада тиланчилик қилмаслар, бирор эҳтиёжлари бўлса, ходимга мурожаат қилишар.

Учинчи фасл

ХОНАҚОҲ ОДОБИ БАЁНИДА

Хонақоҳга дастлаб ўнг оёқни кўйиб киришади, чиққанда чап оёқдан бошлашади. Масжид ва табаррук жойларда ҳам шундай қилишади. Ҳожатхонага борганда эса, чап оёқ билан кириб, ўнг оёқ кўйиб чиқишади. Ҳаммом ва золимларнинг уйида ҳам шундай қилишади.

Эй дарвеш! Хонақоҳда кечаси ҳам, кундузи ҳам баланд овозда гапирилмайди, баланд овозда ўқишмайди, юрганга ҳам тўкиллашиб юришмайди. Зикрда бўлган азизлар ёки ухлаётганларнинг хотири паришон бўлиб, уйқулари бузилмасин.

Эй дарвеш! Хонақоҳда бўлган киши агар ходимлардан бўлса, барчага мақбул хизмат қилсин, агар ходимлардан бўлмаса (хонақоҳда ҳар ишга махсус одам тайинланади), ходимлардан ижозат сўраб, ходим эмаслиги шукронасига бирор юмушни бажо келтирсин. Хонақоҳда бирор иш қилмоқчи бўлса, ўша ишга масъул бўлган ходимнинг ижозатидан кейингина машғул бўлсин; бировнинг ишига рухсатсиз аралашмасин.

Эй дарвеш! Хонақоҳ аҳли бир-бирининг ҳолидан мудом хабардор бўлсин. Агар бирор дарвешга касаллик ёки ўзи еча олмайдиган мушкуллик юзланса, биргалашиб, ўша муаммонинг ечимини топишга ҳаракат қилишсин. Улуғлар кичикларга хилватда насиҳат қилишсин. Яъни бир-бирларидан ўз мадад ва кўмаklarини дариг тутишмасин. Бир-бирларининг айбларини ёпиб, хунарларини ошириб кўрсатишсин. Агар кичикларда бирор муаммо ё мушкуллик туғилса, улуғларидан сўрашсин. Улуғлар ҳам очик чеҳра билан бунга жавоб беришсин. Агар берилган саволга жавоб бериш салоҳиятлари бўлмаса, яхшиси, ҳеч нарса демасин. Чунки билмай жавоб беришнинг зиёни фойдасидан кўпроқдир. Агар сезса-ки, жавоб бермаса, ундан ранжишади, шундай жавоб берсинки, аслида ҳеч нарса демагандай бўлсин. Ҳар бир кишига унинг ақлига яраша муомала қилишсин.

Тўртинчи фасл

ТОРТИШУВЛАР БАЁНИДА

Агар икки дарвеш орасида ранжишга сабаб бўладиган бирор сўз ё амал содир бўлса, ранжиган киши буни кўнглига олмасдан бу ҳолатни иккинчи томондан ойдинлик киритишини очик чеҳра билан дарвешлар олди-

да сўрасин. Агар унинг жавоби асосли бўлиб, дарвешлар унинг сўзини макбул деб билишса, ўша пайтдан бу ҳақда бошқа гапирилмайди. Агар унинг жавоби асоссиз деб топилса, ранжиган дарвеш пойгакка бориб, тик турган холида қўлларини ковуштириб, бошини эгиб туради. Ранжиган томон узрини қабул қилиб, туриб, бориб уни кучоклайди. Бошқа дарвешлар ҳам унга мувофиқат қилиб туриб, бориб бир-бирларини кучоклайдилар. Сўнг биргалашиб ўтирадилар. Ходим дастурхон ёзиб, ўртага бирор егулик қўяди. Агар егулик бўлмаса, бир пиёладан сув ичишади. Агар киссахон ҳозир бўлса, хуш овози билан бирор нарсани айтиб беради, негаки ёқимли овоз ўртадаги совуқчиликни бартараф қилиш учун яхши воситадир. Тортишиш дарвеш учун оғир ишдир. Аслида дарвеш аҳли адаб билан яшайдилар. Айтилиши керак бўлмаган сўзни айтмайдилар, қилиниши керак бўлмаган ишни қилмайдилар. Можаро пайтиди шайх албатта ҳозир бўлиши керак. Агар шайх бўлмаса, шайх ўрнидаги дарвеш буларнинг ўртасида қозилик қилади. Агар у ҳам бўлмаса, икки киши можарога тушмасдан, шайхнинг келишини кутишсин, акс ҳолда, кудурат қўпаяди.

Бешинчи фасл

САМОЪ ҚИЛИШ БАЁНИДА

Агар бирор дарвеш риёзат ва мужоҳадада сусткашлик қила бошла-са, ёки димоғида бирор халал пайдо бўлса, дарров унинг муолажасига машғул бўлиб, мувофиқ ёғлар, яхши таомлар, мўътадил ҳаво билан тадбир этишсин. Бу иллатни олдини олишга ёқимли овоз ҳам мадад беради. Овози хуш ва ҳазин бўлган дарвешлардан бири беморнинг олдида ўтириб, ҳар замонда бирор нарса хиргойи қилиб берсин. Агар ҳеч ким касал бўлмаса-ю, дарвешларнинг хотири малул бўлса, малуллиқнинг дафъи учун мувофиқ бир вақтда, муносиб жойда, авом кишилар йўқлигида дарвешларнинг бири чиқиб, бирор нарса айтиб бериши жойиздир. Чилдирма чалиб айтса ҳам бўлади. Солиқлардан айримларига самоъ мажлисида ҳоллар юзланади ва бу ҳоллардан уларга кўп фойдалар ва кушойишлар топарлар. Бундай кишиларнинг агар замон, макон ва ихвон (дарвеш биродарлар) учлиги жамланса, самоъ қилишлари яхшидир.

Эй дарвеш! Бизнинг замонимизда одати бўйича, ҳослар ва авомлар бир жойда тўпланишиб, самоъ мажлиси қиладилар. Бу дарвешлар киши эмас, шайхларнинг суннати ҳам эмас, аслида авом кишиларнинг одатидир. Машойих айтмишларким, дарвешлар бундай мажлисларга бормасинлар. Каминанинг фикрича, оқ-қоранинг фарқига борадиган киши бунақа самоъ мажлисига бормасин, чунки ориф кишилар ёш болалар ишини қилмаслар. Ўйин-қулги ёш болаларнинг ишидир.

Эй дарвеш! Дарвешлар муносиб вақт, яхши жой ва фақат дарвешлардан иборат жамоа бўлган пайтдагина самоъ мажлиси қилишлари мумкин, ўшанда машойих суннатини бажо келтирган бўлишади.

Эй дарвеш! Агар самоъ вақтида шайх, ё бирор улуғ киши ҳозир бўлса, расми шуки, агар шайх ё ўша улуғ киши ўрнидан турса, барча дарвешлар шунга мос равишда ўрниларидан туришади. Ҳар бир дарвеш ўз жойида қолиб, ўртага тушмайди. Шайх бирортасини ўртага тортса, ўша киши бир ўзи даврага тушади. Агар уч-тўрт киши, ёки ҳаммани даврага тортса,

ўшанда ҳамма ўртага тушишади. Агар шайхнинг салласи бошидан тушса, барча шайхга издошлик юзасидан саллаларини бошларидан оладилар. Агар шайх ўтирса, ҳамма шайхга мувофақат қилиб, ўтиришади. Агар бирор дарвешга ҳол юзланиб ўрнидан турса, шайх ҳозир бўлса-ю, ўрнидан турса, ҳамма ўрнидан туради. Агар шайх ўрнидан турмаса-ю, бошқаларга туринглар, деб айтса, ҳамма ўрнидан туради; агар туринглар, деб айтмаса, ҳеч ким ўрнидан турмайди. Агар дарвеш ўз ҳолига қайтса, дарров ўз ўрнига ўтирсин. Агар бирор дарвешнинг салласи бошидан тушса, шайх ҳозир бўлса-ю, бошидан салласини олиб ташласа, бошқалар ҳам бошларидан саллаларини олиб ташлайдилар. Агар шайх салласини олиб ташламаса, бошқалар ҳам саллаларини олишмайди.

Агар самоъ мажлисида шайх ҳам, бирор улуғ киши ҳам бўлмаса, дарвешлардан бирортаси агар ўрнидан турса, барча дарвешлар бирдамлик рамзи сифатида ўринларидан туришади. Агар бирорта дарвешнинг салласи бошидан тушса, ҳамма бирдамлик учун салласини бошидан олади. Шайхга мувофақат қилиш шарт ва лозимдир, дарвешга мувофақат қилиш қарам ва муруватдир. Агар бирор кишига саллани бошдан олиш қийин бўлса, ёхуд мувофақат қилмаса, унга бошидан салласини олиши кераклигини эслатиб қўйишади.

Олтинчи фасл

ТАОМ ЕМОҚ БАЁНИДА

Дарвешлар дастурхон атрофида одоб билан ўтиришади, ўзларининг аҳволидан доим хабардор бўлиб туришади. Дарвешлар шошилиб бирор нарса емайдилар; қарияларни иззат қиладилар; ёши катталардан юқори ўтмайдилар; катталар бошламагунча бошқалар таомга қўл чўзмайдилар; бошқаларнинг қўлига ҳам, косасига ҳам назар солмайдилар; фақат ўз косаларига қараб, луқмани кичик оладилар; яхшилаб чайнаб ютгандан кейингина янаги луқмани оғизга соладилар; агар дарвешлар бир тавокдан овқатланишларига тўғри келиб қолса, фақат ўз олдларидан ейдилар, бошқалар олдига қўл чўзмайдилар. Қўлларидан луқма тушса, чап қўл билан олиб, ё оғизга соладилар, ё дастурхоннинг бир четига қўядилар. Овқатдан олдин қўл ювадилар, овқатдан кейин қўлларини ювиб, оғизларини чайиб ташлайдилар.

Еттинчи фасл

РИЁЗАТ ВА МУЖОҲИДАЛАР БАЁНИДА

Эй дарвеш! Ҳар куни шайхларнинг такво, парҳезкорлик, риёзат ва мужоҳада, зикр ва авродлар бобида айтган ҳикматларидан бир нарса ўқиш керак. Ҳар бир кишининг ўзининг хилватхонаси бўлсин. Дарвешлар суҳбатидан турганидан кейин ўз хилватхонасига бориб, дарвешларни сўзларидан ўқисин, ёки зикр ва фикрга машғуллик қилсин.

Дарвеш қирк ёшгача риёзат ва мужоҳадасиз юрмасин. Ёши қирқдан ўтгандан кейин қаттиқ риёзат чекиши макбул эмас, аммо риёзатсиз ҳам юрмасин. Олтмиш ёшдан ўтгандан кейин риёзат тортмасин. Олтмиш ёшдан кейин суҳбат бардавом бўлсин. Дарвешлар аҳли дил суҳбатисиз яша-

майдилар. Дарвеш учун риёзат ва мужоҳаданинг энг улуғи – пирнинг хизматидир. Бундан кейин – пирнинг амрига мувофиқ кам ёмок, кам ухламок ва кам гапирмок энг улуғ риёзатдир.

Саккизинчи фасл

СУҲБАТ БАЁНИДА

Эй дарвеш! Сухбатнинг кучли таъсири ва улуғ хосиятлари бор. Кимки нимадир топган бўлса, пирнинг сухбатидан топгандир. Иш – пирнинг сухбатидир. Бошқа риёзатлар, мужоҳада, одоб ва шартлар барчаси пирнинг сухбатига муносиб бўлиш учундир. Солик пирнинг сухбатига муносиб топилгандан кейин унинг иши тугал бўлибди. Солик ёмон хулқдан буткул покланиб, яхши хислатлар билан ораста бўлгандан кейингина пирнинг сухбатига муносиб топилаётган. Пирнинг сухбатидан эшитган нарсаларни агар англаса, яхши, агар англамас, қачонлардир англаб олиш умидида имон ва ишонч билан қабул этар. Агар пир ҳали ахлоки пок бўлмаган ва унинг сўзларини англашга қурби етмайдиган киши билан сухбат курса, бунда икки зиён бордир – ҳам сўзловчи зиён тортар, ҳам эшитувчи. Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

Тўққизинчи рисола

БАЛОҒАТ ВА ҲУРРИЯТ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн, вал-ъақиба ту лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ʼала анбиёихи ва авлиёихи ҳойру холқиҳи, ва ʼала алиҳим ва асхабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – балоғат ва ҳуррият ҳақида бир рисола тартиб бериб, унда балоғат ва ҳуррият нималиги ҳақида маълумот беришимни сўрадилар. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У неники, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муқтадир.

Биринчи фасл

БАЛОҒАТ ВА ҲУРРИЯТНИНГ БАЁНИДА

Аллоҳ таоло сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, бу оламда мавжуд ҳар бир нарсанинг ниҳояти ва ғояти бор. Ҳар бир нарсанинг ниҳояти – балоғатдир, ғояти эса – ҳурриятдир. Фақат мисол орқали бу сўзни англашинг мумкин. Мева дарахтда етилиб, ўз ниҳоясига етса, араблар бу мевани болиғ бўлди (пишди, етилди), деб айтишади. Пишган мева шохидан узилиб, ерга тушса, бу мевани араблар ҳур (узилган, эркин) деб айтишади.

Ниҳоят ва ғоят маъносини билдинг. Энди билгилки, ниҳоятнинг аломати – ўзининг бошланиш нуқтасига етишдир. Ўзининг бошланиш нуқтасига

етган нарса ўз ниҳоятига етган бўлади. Масалан, бугдой уруғини ерга сочиб парваришлаганларида у кўкариб, кундан-кунга етишиб бораверади. Охир-окибат бошоғи пишиб, етилади. Ҳар бир нарсанинг меваси унинг уруғидир. Ўзининг уруғини ҳосил қилганида ўзининг ниҳоясига етган бўлади; шу ерда доира тугайди ва етук бўлди. Доира ўзининг ибтидо нуктасига етиб бормагунча етук бўлмайди; ўзининг бошланғич нуктасига боргандан кейингина тугал бўлади. Шунингдек, одамнинг жисмининг меваси ҳам унинг нутфасидир. Одам боласи ўспирилик пайтида вужудида нутфа пайдо бўла бошласа, уни “балоғатга етди”, деб айтишади. Балоғатнинг луғавий маъноси – етишмоқдир, хурриятнинг маъноси – озодлик, боғлик бўлмасликдир.

Балоғат ва хурриятни идрок оламида кўрдинг, энди ақл оламида ҳам шундай деб билавер; идрок ақл суратидир, жисм эса руҳнинг колипидир, мулк олами малакут оламининг кўринишидир. Донишмандларнинг бири айтмишким, “Инналлоҳа таъоло халақал-мулка ʼало мисоли малакутиҳи ва уссиса малакутиҳи ʼало мисоли жабарутиҳи лиястадилла бимулкиҳи ʼало малакутиҳи ва бимулкиҳи ʼало жабарутиҳи”. (Ҳақиқатда Аллоҳ тало мулк оламини малакут оламига ўхшатиб яратди ва малакут оламини жабарут оламига ўхшатиб яратди, токи мулк олами орқали малакут олами ҳақида ва малакут олами орқали жабарут олами ҳақида билишсин). Яхши сўздир. Мулк ҳиссий вужуддир, малакут ақлий вужуддир, жабарут ҳақиқий вужуддир. Мулк олами ўзларининг бошланғич нукталарига етиб, доирани мукаммал этмагунча, балоғатга етмаган бўладилар. Малакут оламидагилар ҳам ўзларининг бошланғич нукталарига етиб, доирани мукаммал этмагунча болиғ бўлолмайдилар. Мулк оламидагилар ўзларининг бошланғич нукталарига етиб, доирани мукаммал этиб, балоғатга етгандан кейин бу доирадан узилиб, янги ривожланиш доирасига тушмагунча хурриятни қўлга киритмайдилар. Малакут оламидагилар ҳам ўзларининг бошланғич нукталарига етиб, доирани мукаммал этиб, балоғатга етгандан кейин бу доирадан узилиб, ривожланиш ва камолотнинг янги доирасига тушмагунча ҳур бўлолмаслар. Бу асл сўзни билиш, яъни мулк, малакут ва жабарут оламларининг ўзаро муносабатларини билишда катта сир бордир. Кимки бу сирга огоҳ бўлса, барча илмларнинг эшиги унга очилар ҳамда мулк, малакут ва жабарут оламларини қандай бўлса, шундайлигича англаб олар.

Эй дарвеш! Бу сўзларни келтиришимиздан мақсад – мулк оламидаги балоғат ва хурриятдан малакут оламидаги балоғат ва хуррият ҳақида билиб олишинг эди. Баъзилар айтадиларким, малакутнинг уруғи табоеъ (табиатнинг кўплиги, мижоз)дир табиатдан келиб, табиатга қайтажақлар. Баъзилар айтадиларким, малакут оламининг уруғи ақлдир, ақлдан келиб, ақлга қайтажақлар. Баъзилар айтишича, улар Худодан келиб, яна Худога қайтажақлар – “Минҳу бадъу ва илайҳи яъуд” (Ундан бошланиб, Унга қайтадилар). “А фаҳасбику халакнокум ʼабасан ва иннакум илайно ло таржиъуна фатаъолаллоҳа-мулкул-Ҳаққу ло илоҳа илло ҳува”;

Аллоҳнинг сўзи: “Ёки сизларнинг гумонингизча, Биз сизларни беҳуда яратдиг-у, сизлар Бизнинг ҳузуримизга қайтарилмайсиз?!” Бас, Ҳақ (ҳаққоний) ва Малик (подшоҳ) бўлмиш Аллоҳ юксакдир. Ундан ўзга илоҳ йўқдир ва (У) улуг Аршнинг парвардигоридир¹.

“Қуллу шайъин ҳоликун илла важҳаху лаҳул-ҳукму ва илайҳи туржаъун”.

¹ Муъминун, 115, 116-оятлар.

Аллоҳнинг сўзи: “Унинг “юзи”дан бошқа барча нарса ҳалок бўлувчидир. Ҳукм Уникидир ва (барчангиз) Унинг хузуригагина қайтарилурсиз!¹

Бизнинг мақсадимиз бу сўзларни келтириш эмас. Ҳамма Худодан келиб Худога қайтишига биз ҳеч қандай шубҳа қилмаймиз. Бизнинг мақсадимиз – балоғат ва хуррият мақомларини баён этмоқдир. Қандай айтишса ҳам, бизнинг ғаразимиз ҳосил бўлар. Негаки, биз ҳам ўзининг бошланғич нуктасига етишган ҳар бир нарса балоғатга етибди, деб айтмоқдамиз.

Улуғ бир кишидан сўрашди: ниҳоятнинг аломати надир? Буюрдиким: ибтидога қайтиш.

Иккинчи фасл

ИНСОННИНГ БАЛОҒАТИ ВА ҲУРРИЯТИ БАЁНИДА

Билгилки, бутун мавжудотнинг асос-уруғи ақл, деган фикрни биз сўзимизнинг қондасига айлантирганмиз. Чунки пайғамбарлар ва ҳақимларнинг яқдиллик билан эътироф этишлари бўйича, Аллоҳ таоло яратган илк нарса жавҳар (асл, асос, субстанция) эди. Бу жавҳарнинг номи Ақли аввалдир. Борликнинг уруғи Ақли аввал бўлгач, жамийки ақллар нафслар, фалаклар, юлдузлар, унсурлар, маъданлар, наботот ва ҳайвонот – бутун борлик Ақли аввалда билқувва (потенциал) мавжуд бўлганлар. Бу бугдой уруғи донасида бугдойнинг илдизи, танаси, бошоғи, меваси билқувва мавжуд бўлиб, тадрижий равишда униб-ўсиб, ўз ниҳоясига етгач, доира тамом бўлишига менгзар. Худди шу каби Ақли аввалдан барча мавжудот пайдо бўлиб, энг охирида инсон пайдо бўлди. Инсондан кейин ҳеч нарса яралмади, маълум бўлдики, Борлик дарахтининг меваси – инсондир. Инсон ҳам ақлга эришгандан кейин бошқа ҳеч нарсага эришмади. Маълум бўлдики, дастлабки уруғ Ақл эмиш. Демак, инсон ўзининг ақлий камолотига етганидан кейин ўз ниҳоятига етди, балоғатга етишди ва доира тугади.

Эй дарвеш! Ҳеч шубҳа қилмаки, Аллоҳ таоло Ақли аввалдан кўра фозилроқ, азизроқ ва улуғроқ ҳеч нарса яратмади. Ақл – махлуқотларнинг энг шарафлисидир; яралган нарсалар ичида ақлдан ўзга ҳеч нарса ўзини танимади; яралган нарсалар ичида ақлдан ўзга ҳеч нарса Аллоҳни билмади. Ақлдан донороқ ва Ақлдан яқинроқ ҳеч нима йўқдир. Аммо Ақлнинг мартабалари бордир. Мартабадан мартабагача катта тафовутлар бордир. Кимки ақлнинг бир жузўига етишса, ўзини Ақлнинг камолига етган, деб билади, ҳолбуки бундай эмас. Кимки Ақл ниҳоятига етишса, ақлнинг камолига етишибди. Агар биров охирида Аллоҳнинг нури пайдо бўлди, деб айтса, тўғри айтибди: “Иттақу фаросатил-муъмини фаиннаҳу янзуру бинуриллаҳи таъала” (Имонли кишининг фаросатидан кўрқинглар, чунки у Аллоҳнинг нури билан назар солади. – Ҳадиси шариф). Борликдаги нарсаларнинг барчаси Худонинг нурунинг мазҳаридирлар. Барча нарсалардан, айниқса, одамлардан зоҳир бўладиган нарса Худодир: Кунту лаҳу самъан ва басарон ва лисанан; бий ясмаъу ва бий юбсиру ва бий ябташу ва бий янтиқу” (У учун қулоқ, кўз ва тилга айландим: Мен билан эшитди ва Мен билан кўрди, Мен билан сув ичди ва Мен билан сўзлади). Бизнинг мақсадимиз бу ҳақда сўз юритиш эмас, балки бизнинг асосий мақсадимиз балоғат ва хуррият ҳақида тушунтириш беришдир.

¹ Қасос, 88-оят.

Эй дарвеш! Ақли аввалга етишиб, балоғатга етган киши агар бу доира, яъни бу доиранинг ичидаги нарсалардан узилса, ҳур бўлур; агар жудо бўлмаса ва узилмаса, балоғатга етган ҳисобланар, аммо ҳур бўлмас.

Эй дарвеш! Бор бўлган, бор ва бор бўладиган барча нарсалар бу доирада мавжуддир. Бу доирадан ташқарида ҳеч нарса йўқ. Агар балоғатга етган киши бу доиранинг ичидаги бирор нарсага боғланиб қолган бўлса ёки бирор нарсани кўнгли истаса, у ҳали озод эмас; озод бўлмаган кимса қул ҳисобланар. Масалан, агар хотин ва олтин истаса, ёки бойлик ва амал истаса, ёки боғу бўстон истаса, ё хўжайинлик ва вазирлик истаса, ё подшоҳлик ва салтанат истаса, ё воизлик ва шайхлик истаса, ё козилик ва мударрислик истаса, ё қурб ва валийлик истаса, ё нубувват ва пайғамбарлик истаса ё шу каби бошқа нарса истаса – бу каби истаклари бор одам ҳали озод эмас. Кимки бу нарсалардан бирортасини истамаса, уни озод деб атаса бўлади.

Эй дарвеш! Зарурат юзасидан қилинган ишларнинг юкорида айтилганларга алоқаси йўқ. Масалан, биров агар казои ҳожат учун ҳожатхонага борса, ҳожатхонага боришга боғланиб қолмайди, ёки агар биров совук ҳавода офтобрўяга чиқса, офтобрўяга чиқишга боғланиб қолмайди. Агар кимдир иссиқ ҳавода сояликка борса, бу билан у сояликка бутунлай боғланиб қолмайди. Боғланиб қолмайди, деганимизнинг далили шуки, агар захар танг қилмаса, ҳеч ким ҳожатхонага бормади; агар совук бўлмаса, ҳеч ким офтобшувокни изламади; иссиқ бўлмаса, соя кидирмайди. Бу амалларнинг бари зарурат юзасидандир. Бошқа ишларда ҳам агар зарурат юзланса, бу озодлик ва фароғатга монелик қилмайди. Аммо агар кимдадир иссиқ ва совук ҳаводан сақланиш учун карбосдан тикилган тўни бўлса-ю, киймасдан “менга хитой, катон ёки ансорий тўн керак”, деса, озод эмас. У – қулдир. Бошқа ишларни ҳам шу каби деб билгил.

Эй дарвеш! Кимгадир эски тўни – бутдир, кимгадир янги тўн – бутдир; озод кишига иккаласи ҳам бир хил кўринар. Тўн кийишдан мақсад – иссиқ ва совукдан сақланишдир. Қайси бири билан мурод ҳосил бўлса, ўша старлидир. Қайси бири билан иш осонроқ кўчса, ўшани талаб қилиши керак.

Эй дарвеш! Кимки “янги тўн хоҳлайман, эскисини хоҳламайман”, деса, кишанга тушгандир. Кимки “янги тўн керакмас, менга эскиси керак”, деса, у ҳам кишанга тушгандир. Кишан олтиндан бўлса ҳам, темирдан бўлса ҳам – кишанлигича қолар. Озод кишида ҳеч қандай банд ё кишан бўлмайди. Кишан – бут эрур. Озод киши барча бутларни синдириб, барча кишанларни узиб, барчасидан кечгандир; кўнгил – Аллоҳнинг уйини бутлардан тозалаб қўйгандир.

Эй дарвеш! Катта бир бут бор, қолганлари кичик бутлардир. Кичик бутлар катта бутдан пайдо бўлар. Катта бут бировлар учун мол-дунёдир, бошқа бировлар учун мансаб-амалдир, баъзилар учун эса халққа мақбул тушмоқдир. Бу бутларнинг энг каттаси халққа мақбул бўлиш истагидир, амалга эришиш бути эса мол-дунё бутидан каттароқдир.

Эй дарвеш! Фарз бўлмаган ишлар, шунингдек, бошқанинг роҳатига сабаб бўлмайдиган ишларга кўникиб қолма! Одат қилдингми, бу иш сенинг бутингга айланар ва сен бутпараст бўлиб қоласан. Масалан, биров ўзича аҳд қиладики, мен бундан кейин уйдан чиқмасман; бошқа бири ўзича қарор қиладики, мен бошқа ҳеч кимнинг олдига турмасман, ва ҳоказо; бу ишларнинг барчаси бутлардир. Шундай одамлар борки, узок йиллар

бутпарастлик қилиб, яна бутпарастларни танқид қилади. Билмаски, ўзи ҳар куни бутга сиғинади. Кимки бирор беҳуда ишга ўрганиб қолиб, уни ташлай олмаса, озодлик ва фароғат даъвосини қилмасин.

Эй дарвеш! Озод кишининг уй-жойи, боғ-бўстони бўлиши мумкинмас, деб янглиш ўйламагин. Озод кишининг уй-жойи ҳам, боғ-бўстони ҳам, мулк ва салтанати ҳам бўлиши мумкин. Аммо агар унга подшоҳликни берсалар, шод бўлмасин; агар подшоҳликни ундан олсалар, ғам чекмасин. Подшоҳликнинг келиши ҳам, қўлдан кетиши ҳам, халқ уни яхши кўриши ҳам, ёмон кўриши ҳам унинг назарида бир хил бўлсин. Агар халқ уни қабул қилса, халқ мени ёмон кўришини истайман, демасин; агар рад этсалар, халқ мени яхши кўришларини истайман, деб айтмасин. Балоғат маъноси, ризо ва таслим маъноси ушбудир. Кимдаким бу неъматлар бўлса, унга муборак бўлсин!

Учинчи фасл

БУ РИСОЛАНИНГ ХОТИМАСИ

Билгилки, бу рисолада бизнинг максадимиз инсон балоғати ва хурриятининг баёни эди. Шарҳини келтирдик. Бошқа донишмандлар ислом балоғати, имон балоғати, ийқон балоғати, аён балоғатига тасниф этганлар, биз мавриди келганда бошқа рисолаларимизда баён этгандик. Такропига эҳтиёж кўрмадик. Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

ЎНИНЧИ РИСОЛА

КИЧИК ОЛАМ КАТТА ОЛАМНИНГ НУСХАСИ ВА КЎРИНИШИ ЭКАНЛИГИ БАЁНИДА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим.

Алҳамду лиллаҳи роббил-ъаламийн вал-ъақибату лил-муттақийн, вас-солату вас-саламу ʼала анбиёйҳи ва авлиёйҳи хойру холқиҳи, ва ʼала алиҳим ва асхабиҳим ат-тоййибийн ат-тоҳирийн.

Аммо баъд, заифларнинг энг заифи ва фақирларнинг ходими, камина – Азизиддин Муҳаммад Насафийдан дарвешлар – Аллоҳ уларни янада кўпайтирсин – сўрадиларким, анчадан бери катта оламда нимаики бор бўлса, кичик оламда ҳам бор, деб эшитамиз. Сиздан ўтинчимиз шуки, бир рисола тузиб, унда катта олам нима, кичик олам қандай қилиб унинг нусхаси ва кўриниши бўлади – шулар ҳақида маълумот берсангиз. Уларнинг таклифларини қабул қилдим ҳамда хато ва гумроҳликдан паноҳ истаб, Аллоҳ таолодан мадад ва ёрдам сўрадим. Негаки, фақат У нимагаки, истаса Қодир эрур ва сўраганларни ижобат қилишга муктадир?

Биринчи фасл

КАТТА ОЛАМ ВА КИЧИК ОЛАМ БАЁНИДА

Аллоҳ таоло сени икки дунёда азиз қилсин, билгилки, Аллоҳ таоло мавжудотни яратганда уларни олам деб атади. Негаки, мавжудот Унинг борлиги, илмининг вужуди, ирода ва қудратига аломат – белгидир.

Эй дарвеш! Мавжудот бир томондан аломатдир, бошқа бир томондан мактубдир. Аломат бўлганлиги сабабли олам деб атади, мактуб бўлганлиги сабабли китоб деб исм қўйди. Сўнгра буюрдиким, бу китобни ўқинглар, Мени, Менинг Илмим, Ирода ва Қудратимни таниб олинглар. У пайтда ўқувчилар фаришталар эдилар. Ўқувчилар ҳаддан ташқари кичкина ва китоб ҳаддан ташқари катта эди. Китоб варақларининг нариги четига ва барча саҳифаларига ўқувчиларнинг назари етмасди. Бу ўқувчиларни ожизлиги жиҳатидан эди. Бу китобдан бир нусха олиб, мухтасар қилган ҳолда қайтадан ёзиб чиқди. Аввалги катта китобни олами кабир – катта олам деб атади, иккинчисини олами сағир – кичик олам деб атади. Аввалгисини катта китоб деб ном қўйди, иккинчисини кичик китоб деб ном қўйди. Катта китобда нимаики бўлса, кичик китобда қисқартирмасдан ва қўпайтирмасдан барчасини ёзиб чиқди. Кимки кичик китобни ўқиган бўлса, катта китобни ўқигандек бўлади. Сўнг Ўз халифасини бу кичик оламга халифаликка юборди. Худонинг халифаси Ақлдир. Кичик оламда Ақл халифаликка ўтирганида кичик оламнинг фаришталари унга сажда қилдилар. Фақат ваҳм (гумон, янглиш тасаввур) унга сажда қилмади ва ибод қилди (бўйсунмади). Худди шундай катта оламда Одам халифаликка ўтирганида барча фаришталар унга сажда қилдилар, фақат Иблис унга сажда қилмади ва ибод қилди (бўйсунмади).

Эй дарвеш! Кичик оламда Худонинг халифаси – ақлдир, катта оламда оқил инсон Худонинг халифасидир. Катта олам биргаликда Худонинг Ҳазратидир. Кичик олам биргаликда Худонинг халифасининг ҳазратидир. Ақл халифаликка ўтирганида нидо келдиким, эй Ақл! Ўзингни англа, ўз сифатларинг ва феълларингни билиб ол, ўшанда Мени, Менинг Сифатларим ва Феълларимни танирсан!

Иккинчи фасл

ХУДОНИНГ ФЕЪЛ (АМАЛ)ЛАРИ ҲАМДА ХАЛИФАСИНИНГ ФЕЪЛ (АМАЛ)ЛАРИ БАЁНИДА

Билгилки, Аллоҳ таоло агар бу оламда бирор нарсани яратишга ирода қилса, дастлаб Аллоҳнинг илмида мавжуд бўлган бу нарсанинг сурати Аршга келар. Аршдан Курсига келар, Курсидан собитлар (турғун юлдузлар) нурига осилар. Ундан сўнг етти осмонга ўтиб, кейин юлдузлар нурига йўлдош бўлар ва қуйи оламга тушар. Қуйи оламнинг подшоҳи – Табиат бу ғайб оламидан келган мусофирни истикбол қилур, негаки бу мусофир Худонинг ҳузуридан келмоқда. Сўнгра тўрт унсурдан бу ғайб оламининг мусофирининг аҳволига муносиб биттасини тортиқ қилар. Ғайб оламининг мусофири бу уловга миниб шаҳодат оламида мавжуд бўлар. Олами шаҳодатда мавжуд бўлгач, Худонинг Илми Худонинг Феълига эврулди. Шаҳодат оламида нимаики мавжуд бўлса, унинг жони амр оламидан, қолип (жисм)и эса халқ оламидандир. Худонинг ҳузуридан келган бу жон унга буюрилган ишни бажариб бўлгач, Худонинг ҳузурига қайтиб боради. Минҳу бадъун ва илайҳи яъуд. (Ундан келиб, унга қайтажакмиз). Бу Худонинг феълларининг баёни эди.

Эй дарвеш! Катта оламда Аллоҳнинг феъллари ҳақида билиб олдинг, энди Аллоҳнинг халифасининг кичик оламдаги феъллари ҳақида ҳам

билиб ол. Билгилки, кичик оламда ақл – Аллоҳ таолонинг халифасидир. Нафсоний рух – Аллоҳнинг халифасининг аршидир, хайвоний рух – Аллоҳнинг халифасининг Курсиси, ички етти аъзо – етти фалак, ташки етти аъзо – етти иклимдир.

Дастлабки маълумотни ҳосил қилдинг, энди билгилки, Худонинг халифаси агар бирор иш қилмоқчи бўлса, бу ишнинг сурати дастлаб ақлда пайдо бўлур. Ақлдан Ақлнинг Арши бўлмиш нафсоний рухга инар, ундан Ақлнинг Курсиси бўлмиш хайвоний рухга тушар; сўнгра томирларга осилиб, етти фалак бўлмиш етти ички аъзодан ўтар, ички қувватларга қўшилиб, ташқарига чиқар. Агар қўлнинг йўлидан келса, қўл бу ғайб оламининг мусофирини истикбол этар, негаки бу мусофир Худонинг халифасининг ҳузуридан келмоқда. Тўрт рукндан бир улов мусофирнинг аҳволига яраша тақдим этар. Ғайб оламининг мусофири бу уловга миниб шаҳодат оламида мавжуд бўлар. Худонинг халифасининг билими бўлган нарса Худонинг халифасининг феълига эврулди, яъни Худонинг халифасининг ёзуви бўлди.

Эй дарвеш! Аллоҳ таоло нимаики иш қилса, дастлаб Ўзи қилади: воситасиз, моддасиз, меҳнат қуролисиз; сўнг бу ишнинг сурати бу воситаларга ўтиб, қуйи оламга тушади ва шаҳодат оламида мавжуд бўлади. Биринчи сурат илм вужудидир, иккинчи сурат ғайбий вужуддир. Шунингдек, Худонинг халифаси ҳам нимаики ёзса, ёки нимаики амалга оширса, дастлаб ўзи қилар: воситасиз, моддасиз, меҳнат қуролисиз; сўнг бу нарсаларнинг суратини воситаларга ўтказиши ва ташқарига чиқариши, шаҳодат оламида мавжуд бўлади. Темирчилик, ўймакорлик, қулолчилик – барча ҳунар ва амалларни шунга қиёслаб хулоса чиқар. Дастлабки сурат ақлий вужуддир, иккинчи сурат ҳиссий вужуддир. Дастлабки сурат ички вужуддир, иккинчи сурат ташқаридаги вужуддир.

Агар тил йўли билан чиқса, тил унинг истикболига чиқар, негаки бу ғайб оламининг мусофири Худонинг халифасининг ҳузуридан келмоқда; тўрт рукн – нафас, овоз, ҳарф ва сўздан бу мусофирнинг аҳволига муносибани улов сифатида тақдим этар; бу мусофир уловга миниб, шаҳодат оламида мавжуд бўлар. Шаҳодат оламида мавжуд бўлгач, Худонинг халифасининг билими бўлган нарса Худонинг халифасининг сўзига эврилади. Бу ёзилган нарса сайр этиб, кўз йўлидан Худонинг халифасига етиб борар; айтилган бу сўз сайр этиб, қулоқ йўлидан Худонинг халифасига етиб борар. Минҳу бадъан ва илайҳи яъуд (Ундан келиб, ва Унга қайтажакмиз). Бири – сувора сайридир, бири – кўнгил сайри.

Эй дарвеш! Икки хил сўз бор, бири айтилган сўздир, иккинчиси ёзилган сўз. Иккала сўзда ҳам бу ғайб оламининг мусофирининг жони амр оламидандир; қолипи эса халқ оламидан. Бу икки сўзнинг мусофирлари маъноларидир; сўзнинг шакли эса бу маънонинг муваққат ватанидир. Бу икки хил сўзнинг маъноси Худонинг халифасининг сўзидир.

Эй дарвеш! Исо сўздир, Исо Одамга ўхшар. Демак, Одам ҳам сўздир. Аммо Исо айтилган сўздир – бу жаҳон оғзидан жон осмонига борур; Одам ёзилган сўздир – жон осмонидан қалам Ҳиндустонига келур.

Худонинг феъллари ҳамда Худонинг халифасининг феълларини билиб олдинг, нарсалар оламда қандай пайдо бўлиши ҳақида ҳам сенга маълум бўлди; энди билгилки, ҳар неки катта оламда бўлса, кичик оламда ҳам бор.

КИЧИК ОЛАМНИНГ ФАРИШТАЛАРИ ҲАҚИДА

Билгилки, нутфа (уруғ) онанинг раҳмига тушганида илк жавҳарнинг аёнлашувидир. Тўрт табақага бўлинганида унсурлар ва мижозларнинг аёнлашуви бўлади, бадан аъзолари шакллана бошлаганида, ташқи аъзолар – бош, кўл, қорин, олат, оёқ эса етти иқлимнинг аёнлашуви, ички тана аъзолари – ўпка, мия, буйрак, юрак, ичак, жигар ва ўтпүфак – етти осмоннинг аёнлашувидир. Ўпка – биринчи осмондир, камар (Ой) фалакининг аёнлашувидир. Чунки Ой катта оламнинг ўпкаси ҳисобланиб, икки оламнинг ўртасида воситачидир. Бу фалакда фаришталар кўпдир, мўътадил об-ҳавога масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғи ҳисобланади. Димоғ – иккинчи осмондир, Аторуд (Юпитер) фалакининг намудоридир. Негаки, Аторуд катта оламнинг димоғи (мияси)дир. Бу фалакда фаришталар кўпдир, хат-савод ўргатиш, илм-фан касб-хунарга масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғи ҳисобланади. Бу фариштанинг исми Жабраил бўлиб, Жабраил оламдагиларнинг илмига сабабдир. Буйрак учинчи осмондир. Зухра фалакининг аёнлашувидир. Негаки, Зухра катта оламнинг буйрағи ҳисобланади. Бу фалакда фаришталар кўпдир, шодлик-хурсандчилик, шахватга масъул бўлган фаришта бу фаришталарнинг бошлиғидир. Юрак тўртинчи осмондир. Қуёш фалакининг аёнлашувидир. Негаки, Қуёш катта оламнинг юрағидир. Бу фалакда фаришталар кўпдир, ҳаётга масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғи ҳисобланади. Бу фариштанинг исми Исрофил бўлиб, Исрофил оламдагиларнинг тириклигига сабабдир. Ичак бешинчи осмондир. Миррих фалакининг аёнлашувидир. Негаки, Миррих катта дунёнинг ичағидир. Бу фалакда фаришталар кўпдир, қаҳру ғазаб, уруш ва қатлга масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғидир. Жигар олтинчи осмондир. Муштарий фалакининг аёнлашувидир. Негаки, Муштарий катта оламнинг жигаридир. Бу фалакда фаришталар кўп бўлиб, ризқ-рўзга масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғи ҳисобланади. Унинг номи Микоил бўлиб, Микоил олам аҳлининг ризқ-рўзига сабабдир. Ўтпүфак еттинчи осмондир. Зухал фалакининг аёнлашувидир. Негаки, Зухал катта оламнинг ўтпүфағи ҳисобланади. Бу фалакда фаришталар кўпдир, жонларни олишга масъул бўлган фаришта бу фалак фаришталарининг бошлиғи ҳисобланади. Исми Азроилдир. Азроил оламдагиларнинг жонининг олинишига сабабдир. Ҳайвоний Рух Курсидир. Собитлар фалакининг аёнлашувидир. Негаки, собитлар фалаки катта оламнинг Курсиси ҳисобланади. Бу фалакда фаришталар кўпдир. Нафсоний рух Аршдир. Фалак ул-афлокнинг аёнлашувидир. Негаки, фалакул-афлок катта оламнинг Аршидир. Ақл Аллоҳнинг халифасидир. Аъзолар ривожланмасдан турганларида маъданлар аёнлашувидир, ривожланиш юзланса, наботот аёнлашувидир. Ҳис-туйғу ва ихтиёрий ҳаракат пайдо бўлганда ҳайвонот аёнлашувидир.

ОДАМ ВА ҲАВВО БАЁНИДА

Билгилки, катта оламда Одам, Ҳавво ва Иблис бор бўлганидек, кичик оламда ҳам Одам, Ҳавво ва Иблис бор. Катта оламда даррандалар, хайвонлар, шайтонлар ва фаришталар бўлганидек, кичик оламда ҳам бу тоифа мавжуд.

Эй дарвеш! Инсон кичик оламдир. Ақл – бу оламнинг Одамидир, жисм – Ҳавво, ваҳм – Иблисдир; шахват – Товусдир, ғазаб – Илон, яхши ахлоқ – Жаннатдир. Ёмон ахлоқ – Дўзахдир. Ақл, Рух ва Жисмнинг қувватлари фаришталардир.

Эй дарвеш! Шайтон бошқадир, Иблис бошка. Шайтон табиатдир, Иблис – ваҳмдир.

Эй дарвеш! Суратнинг эътибори йўқдир, маънонинг эътибори бор. Исмнинг эътибори йўқ, сифатнинг эътибори бор. Насабнинг эътибори йўқ, хунарнинг эътибори бор. Ит ит суратида бўлгани учун палид ва ифлос эмас, балки, газанда ва даррандалиги учун палид ва ифлосдир. Агар бу сифат одамда бўлса, одам ҳам бу сифат билан бир итдир. Тўнғиз тўнғиз шаклида бўлгани учун палид ва ифлос эмас, балки ҳарислик ва очкўзлик сифати борлиги учун палид ва ифлосдир. Бу сифатлар агар одамда бўлса, одам ҳам бу сифати билан бир тўнғиздир. Шайтон ҳам шайтон шаклида бўлгани учун ифлос ва палид эмас, балки бўйин сунмаслик, ёвузлик ва ёмонликка ҳидоят қилиши учун палид ва ёмондир. Бу сифат агар одамда бўлса, одам ҳам бу сифати туфайли бир шайтондир. Иблис ҳам иблис киёфасида бўлганлиги учун ҳайдалган ва ражим бўлмади, балки такаббурлик, манманлик ва ҳасад туфайли ҳайдалгандир. Бу сифатлар агар одамда бўлса, одам ҳам бу сифати туфайли бир иблисдир. Фаришта ҳам фаришта киёфасида бўлганлиги учун пок ва яхши эмас, балки фармонбардорлик, тоат-итоат қилишлик сифатлари туфайли пок ва яхшидир. Агар одамда бу сифат бўлса, одам ҳам бу сифати туфайли бир фариштадир. Бошка барча нарсаларни ҳам шундай деб билгил. Худонинг халифасининг иши шуки, бу сифатларни ўзига бўйсунтириб олсин ва ҳар бирини керакли жойда ишлатсин. Унинг амр-фармонисиз бирор иш амалга ошмасин. Аллоҳнинг халифаси Сулаймондир; Сулаймон учун бу нарсаларнинг ҳаммаси керак.

Эй дарвеш! Фаришта ва Иблис бир қувватдир. Бу қувват Сулаймонга тобе бўлгунига қадар Иблисдир. Сулаймон уни тутқун қилиб, кишанда саклар. Сулаймонга муте ва тобе бўлгач, номи Фаришта бўлди. Сулаймон буларнинг ҳар бирига иш берар. Баъзиларини меъморликда, баъзиларини ғаввосликда. Демак, Сулаймоннинг иши – сифатларни йўқ қилиш эмас, балки табдил этмоқ – аксига ўзгартирмоқдир. Сифатни йўқ қилмоқ имконсиздир. Саркашни бўйсинувчи қилур, одобсизни одобли қилур, кўрга кўз бағишлар, карни эшитувчи қилур, ўликни тирилтирар. Ақл – Худонинг халифасидир, одам эса ҳам Сулаймондир, ҳам Исо. Агар бунинг акси бўлиб чиқиб, Сулаймон бўйинсуниб, таслим бўлса, унда Сулаймон ит ва тўнғизларнинг бандиси, дев ва шайтонларнинг асирига айланар. Ҳар куни ўшаларнинг хизматини қилиш, уларнинг орзуларини амалга ошириш, девлар қўлида банди ва ожиз қолмоққа тўғри келар. Дев унинг устидан ғолиб ва ҳоким чиқиб, тахт узра ўтирар, Сулаймон эса тахт пой-

ида хизмат камарини белига бойлар. Илохий хулқлардан мосиво бўлиб, девлар ахлоқи унда пайдо ва зоҳир бўлар.

Эй дарвеш! Бундай кишилар одам қиёфасида бўлгани билан, ички олами дев ё шайтон, ит ёки тўнғиздир. Дев (нафс) тахтга ўтириб, Сулаймон (рух) унинг хизматида бўлиши катта таассуфли ҳолдир.

Бешинчи фасл

ЖАННАТ ВА ДЎЗАХ КЎРИНИШЛАРИ БАЁНИДА

Охиратда жаннатда нимаики лаззат ва роҳат бўлса, унинг кўринишлари бу дунёда одам боласида мавжуддир; дўзахда нимаики ранжу азоб бўлса, унинг кўринишлари бу дунёда одам боласида мавжуддир.

Билгилки, ҳар бир нарсанинг овкати ва ичимлиги ўзига мувофик бўлур. Ҳар бир нарсанинг лаззат ва роҳати ҳам ўша нарсанинг аҳволига муносибдир. Жумладан, ақлнинг лаззат ва роҳати ҳикматни билиш ва илм ўрганишдадир; жисмнинг роҳат ва лаззати жисмнинг ғизолари ва жисмоний шахватлардадир. Нимаики малакут (руҳоният) оламига оид бўлса, унинг лаззат ва роҳати ҳам малакутий (руҳоний) нарсалардадир. Нимаики мулк оламига оид бўлса, унинг лаззат ва роҳати ҳам мулк оламидадир.

Олдингиларни билдинг, энди шуни ҳам билгилки, жисм учун таом ва ичимлик, хур ва ғилмонлар моддий кўринишда мавжуддир; ақлнинг ҳам ақлий таом, маънавий ҳурлар ва ғилмонлари бордир. Ақл – Сулаймондир, қуш тилини билади, барча у билан суҳбатлашадилар, барчанинг тилини тушунади; Худонинг ҳикмати барчада топади. Шу сабабдан, лаззат ва роҳатдадир.

Эй дарвеш! Мавжудотнинг ҳар бир намунаси – қушлардир; улар бу Сулаймон билан сўзлашадилар; ҳар бири аслида нима эканлиги, яратилганлигининг ҳикмати нима эканлиги ҳақида айтиб беради. У (Ақл) барчанинг тилини тушунади, барчанинг ҳикмати англайди, ҳикматни топиш ва англашдан лаззат ва роҳатдадир. Бу Сулаймон агар хуш ифор ё гўзал жамол лаззатини орзу қилса, ниманики ҳидласа, барча нарсдан Худонинг бўйини ислайди, нимага назар солса, барча нарсада Худонинг жамолини кўради. Суҳбат лаззатини орзу қилса, барча мавжудотнинг намуналари унинг наздида гўзал қасрлар ва қошоналардир. Бу қаср ва қошоналарда ҳурлар ва парилардир. Ҳеч ким уларга етишмаган, барчалари бокирадир. Бу қаср ва қошоналарда Сулаймондан ўзга ҳеч кимга йўл йўқ. Бу Сулаймон ушбу қаср ва қошоналарга кириб, бокира ҳурлар ва париларнинг бўйнига кўлини ҳалқа қилар, уларнинг суҳбатидан лаззат ва роҳатда бўлар. Бу шундай лаззатки, бунда паришонлик, пушаймонлик бўлмас; қанча суҳбат давом этса, лаззат ва роҳат кўпроқ бўлур. Бу суҳбатдан жаннат ҳурлари ва ғилмонлари туғилар.

Эй дарвеш! Бу қаср ва қошоналар айримларининг жисмоний вужуди бордир, айримларининг ақлий вужуди бордир; айримларида лафзий вужуддир, баъзи бирларида китобатий вужуддир. Китобатий вужуд мушқин хайёмдир. Жумладан, мен ушбу кофурий саҳрода мушқин хайма урганман.

Эй дарвеш! Бу уч рисола Исфаҳонда тўплаб, туздим. Ўнинчи рисола тугади. Ушбу биринчи жилдда ўнта рисола ёзилди.

Валҳамду лиллаҳи Роббил-ъаламийн.

ЧЎЛПОННИ АНГЛАГАН ОЛИМ

*Ўзбекистон Қаҳрамони Озод Шарафиддинов
таваллудининг 90 йиллигига*

Ўтган асрнинг ўргаларида Асқад Мухтор ёзувчи ва шоирлар даврасида “Бинафша” шеърини ўқиб, атрофдагилардан шеър муаллифини сўраган экан. Кимдир: “Ойбекнинг 20-йиллардаги шеъри бўлса керак”, – дебди. Кимдир: “Комил Яшин”, – дебди. Асқад ака бу гўзал сўз санъати намунаси Чўлпон каламига мансуб эканини айтгани заҳоти унинг ёнида биронта адиб қолмабди. Чунки Чўлпон шеърини ўқишгина эмас, эшитишнинг ўзи ҳам кўп ўтмай оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини ҳамма билган. Ўзбекнинг бокира кизи бинафшага қиёсланган мўъжизавий санъат даражасидаги назм кўп ўтмай, қайсидир ношуд кимса чақувчи билан яна бир нечта хонадонга фожиа олиб келиши тайин экан. Фақат бахтли тасодиф рўй берганми, “ўзинг ҳам шу шеърни эшитдингми?” – деган савол кўрқитганми, ҳар холда биз эсга олган давра иштирокчилари жазога тортилмаганлар. Умарали Норматов ўз хотираларида Абдулла Қодирий, “Ўткан кунлар” ҳақида савол бергани учун беш йил камалган студент ҳақида ёзган-ку.

Биз ўша пайтларда Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультетида ўқир эдик. Устозимиз Озод Шарафиддинов биздан мамнун бўлиб эриб кетган кезлари Чўлпоннинг “Бинафша”, “Мен кетай деб”, “Қаландар ишки”, “Куз ёмғири” каби шеърларини мароқ билан ўқир эдилар. Биз – талабалар мисраларни каторма-катор, навбатма-навбат, ўзаро бўлишиб ёзиб олар эдик. Кейин уларни тартиб билан жамлаб, тўлик ёдлашга тушар эдик. Замон вазияти, Абдулла Қаҳҳор таъбири билан айтганда, “Оқ пошшо тахтдан тушгани билан, оқ амин аминликдан тушмапти”, деган таърифга мос эди. Чунки Сталин қатағонига учраганлар олдинма-кетин оқлангани билан Чўлпон боши устидаги булут дарз кетса ҳам ҳали тарқалишни ўйламаётган эди. Бу булут шу қадар мустаҳкам эдики, ҳатто ўтган асрнинг 80-йилларида ҳам бир хил – қовоғини солиб турарди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ўтказилган бир нуфузли мажлисда ўша пайтдаги жуда катта амалдор сўзга чиқиб, Чўлпон ижодини ўрганиш вақтинча тўхтатиб турилишини айтган. Ана шундай нозик бир сонияларда ҳам замон сиёсати қад кўтариб туришига карамай “қовун тушириш”ни одат қилган Озод Шарафиддиновнинг “Қачонгача?” – деган овози жаранглайди. Бу овоз сув қуйгандек жимжитлик ҳукм сураётган мажлисда момақалдирокдек ларза беради. Бутун зал Озод акага ваҳима билан қарайди. Амалдор эса бу саволни кутгандек: “Қанча лозим бўлса, шунча кутасиз!” деб жавоб кайтаради.

Аслини олганда бундай муносабатга устозимиз кўп йиллардан буён ўрганиб қолган эди. Фикри ожизимча, унинг тасавурида Чўлпондан гўзал инсон, ундан буюк шоир йўк эди. Унинг поэзияси, умуман, шеър

рият осмонида ёрқин юлдуз каби муттасил нур сочиб турарди. Хос суҳбатларимизда мавзу Чўлпонга етиб келгани заҳоти Озод домланинг кийёфасида такрорланмас файз, жило топарди. Айниқса, бу мавзу Миртемир шеърляти ҳақидаги фикрлардан кейин бошланса, домламиз мутлак ёзилиб гапирарди. Орадан кўп йиллар ўтган бўлса-да, бу чехра хотирамизда муҳрланиб қолган.

Менимча, биринчи навбатда Озод Шарафиддиновни Чўлпон поэзиясида ўзига мафтун этган фазилат фавқуллода ақл, нозик қалб, бадий ифодадаги уйғунлик эди. Чўлпон XX аср ўзбек шеърлятига янги ҳаво олиб кирди. Унинг асарларидаги ҳар бир мисра Озод домла учун маржонлар шодасидек лаззат бағишларди. “Мана буни ҳақиқий поэзия деса бўлади, черт побери” дердилар устоз. Чўлпондек шоир ижодидан баҳраманд бўлиш имконини чеклаган сиёсат билан муросада бўлишни истамасди.

1968 йилда “Тирик сатрлар” китоби нашр этилди. Бу китобда 30 йилдан ортиқ вақт давомида Чўлпон шеърляри биринчи марта ўқувчи эътиборига тақдим этилганди. Аммо яна “оқ амин аминликдан тушмагани” боис фақат Чўлпон эмас, Озод домла тепасидаги булут қуюқлашди. Кўп ўтмай китобни тарқатиш тақиқланди, ортиқча савол-жавоблар, асаб бузишлар бошланди. Ҳақиқат букилади, аммо синмайди, деганларидек юртимизнинг мустақиллиги Чўлпон поэзиясини халққа қайтарди. Бу шеърлят сирларини кашф қилувчи олимлар қаторидаги биринчи ўрин эса яна Озод Шарафиддиновга насиб этди.

Ҳаётдаги янги вазиятдан фойдаланган Озод домла зудлик билан Чўлпон асарларини топиш, нашр этиш ва ўрганиш жараёнига раҳбарлик қилди. Натижада буюк адибнинг “Адабиёт надир”, “Баҳорни соғиндим”, “Яна олдим созимни”, каби уч жилдлик асарларининг биринчи жилди интиқ китобхон қўлига етиб келди. Озод Шарафиддиновнинг “Чўлпон” (1991), “Чўлпонни англаш” (1994) китоблари “Чўлпон”, “Ёзувчи” нашриётларида босмадан чиқди. Олим атрофида бир нечта ёш назм мухлислари астойдил ҳаракатда бўлишди. Етук мутахассислардан Наим Каримов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғафуров, Абдуғафур Абдурасулов, Асрор Самадлар Озод домлани қўллаб-қувватлашди.

Озод домланинг олдида турган биринчи мақсад “Чўлпон ўзи ким?”, “Нега биз уни шу пайтгача билмаймиз?”, “Нега унинг шеърляри дарсликларга киритилмайди?” – деган кенг китобхонлар оммасидан юборилган мактубларга жавоб бериш эди. Мутахассислар даврасида, ҳатто рус адабиётшуносларининг таъкидлашича, Чўлпон бадий маҳорати ва шоирлик иқтидори жиҳатдан А.С.Пушкинга тенг шоир даражасида тан олинаётганига қарамай, оддий ўзбек китобхони бу сўз санъаткорини билмас эди. Шунинг учун Озод Шарафиддинов “Чўлпон” китобидаги беш бобдан иборат фасларда шоирнинг фожиали тақдири, иждоий фаолиятининг бошланиши, ўтган асрнинг 20-йилларида унинг шеърляти юзасидан амалга оширилган жанжалли муҳокамалар тарихи, унга нисбатан уюштирилган ноҳақ ҳужумлар тафсилотлари билан ўқувчини таништиради. Китобда адибнинг шеърляти, насри, драмалари, театршунослик фаолияти, таржималари, мунаққидлиги бобма-боб таҳлил этилади. Матбуот тарихига оид газета ва журналлар саҳифаларидан келтирилган иқтибослар, шоир ижоди юзасидан эълон қилинган мазмунан қарама-қарши мақолалар, назм намуналари, “Кеча ва кундуз” романининг теран таҳлили, драмаларидаги образ яратиш маҳорати, таржимон сифатида-

ги ноёб иктидорига берилган баҳолар китобхонни Озод Шарафиддинов бутун илмий умрини Чўлпонни ўрганишга бағишлаган, деган хулосага олиб келади. Буюк санъаткордаги “муте бир оксоч” бўлиб замон зайлига бўйсуниб ижод қилишдан воз кечиш сонияма-сония очиб берилар экан, давр адабиётига баҳо берилиши билан уйғун олиб борилади: ҳоким сиёсатга “бошига қилич келганда ҳам ҳақиқатни айтадиган ёзувчилар керак эмас эди. Адабиёт “гаҳ” деса қўлига қўнадиган қуш бўлмоғи керак эди... халқнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб турмоғи зарур эди. Сафда юролмайдиган, честь бериб, ғоз қотиб туролмайдиган, ҳа деганда лукма ташлаб безор қиладиган ёзувчиларнинг попугини пасайтириб, шаштини кайтармоқ лозим эди”. Иктибосга эътибор беринг. Озод домла ўз фикрларини тўлиқ равишда халқона ифодалар билан (бошига қилич келганда ҳам ҳақиқатни айтадиган, “гаҳ” деса қўлга қўнадиган, қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб турмоғи, честь бериб, ғоз қотиб, лукма ташлаб) ўша замонга, ўша давр адабиётига таъриф бермоқда. Чўлпоннинг давр мезонига мос келмагани учун бошида ёнғоқ чақилганини айтилмоқда. Бошига ўтқир қилич тушаётган бир пайтда сўзлаган Чўлпон нутқини келтириб шундай дейди: “Умуман, Чўлпон нутқининг оҳангига эътибор беринг – унда ялинчоклик, ялтоқланиш йўқ, аммо унда мантқиқ излаш бор, адолат ва ҳақиқатнинг қарор топишига умидворлик бор”.

Озод домла Чўлпон шеърятининг мафтунни эди. Назаримда, устозимиз шеърят кадрини белгилаш мезонларини Чўлпондан ўрганганлар. Шоирдаги шеър мазмунига сингдирилган теран фалсафий моҳият, пичоқ тегмаган гапдан фойдаланиши ва шу гапга шахсий фалсафанинг мазмунини сингдириш воситасида ўқувчи маънавиятини бойитиш маҳорати домлани ҳам ўзига жалб этган, муҳлис қилган эди.

Домламиз Чўлпон поэзиясига баҳо берар эканлар, шундай дейдилар: “Чўлпон маҳорати шунчалар юксак эдики, у қаламнинг бир энгил ҳаракати билан сўз лашкарларини истаган измига сола биларди. Чўлпон мерос қолдирган шеърят – чиндан-да мўъжиза...” Ана шундан кейин муаллиф “сўз лашкарларини истаган измига” солиши сирларини ўз ўқувчисига эринмасдан тушунтиради.

Авалло айтиш керакки, Чўлпон ўз шеърятини шунчаки шеър ёзиш учун яратмаган. Унинг поэзиясида ҳар бир сўз, ҳар бир поэтик ифода рамзий моҳият касб этар эди. Она табиат, ўзбекона менталитет ижтимоий муҳит шароити билан боғланган ҳолда ифодасини топарди.

Чўлпон шеърятини ўқувчига англашиш учун аввало унга қўйилган айбнинг бўҳтон эканини исботлаш лозим бўлди. Замон зайлига бўйсуниб, “гаҳ” деганда қўлга қўнадиган қушга тақлид қилувчи адабиётшунослар шоирни жадид, буржуа ёзувчиси, ашаддий миллатчи, босмачилик кайфиятидаги унсур сифатида қоралайдилар. Озод домла ёзадилар: “Шундай қилиб, шўролар ҳукумати ўзининг илк қадамлариданок ижод эркинлигини чеклаш, зиёлилар фаолиятига тўсиқлар қўйиш, меҳнаткаш халқни уларга нисбатан ишончсизлик руҳида тарбиялаш сиёсатига амал қилдилар. Сотти Хусайн, Абдурахмон Саъдий, Миёнбузрук Солиҳов каби адабиётшунослар ўзларини ҳоким сиёсатга яқин кўрсатиш ниятида ёш шоир ижодидан тирноқ остидан қир қидириш қабилда сиёсий нуксонлар топишга уринадилар. Устозимиз, аввало, “Бузилган ўлкага” шеърига мурожаат қилган. Тахминан Фарғона водийсидаги фожиали воқеалар оқибатида мусибатли ҳаёт кечираётган халқнинг тақдири акс эттирилган бу шеър-

да “минг-минглаб одамлар очлик ва зўравонлик туфайли ҳалок бўлган”и тасвирланган эди. Шоир шеърда бутун Шарқни, хусусан, Фарғонани ҳам ўша замонда мушкул шароитда колганини ифодалашга уринган. Бу ҳақиқат, аввало, ўзбек фарзандини, қолаверса, ҳар бир фарғоналикни лоқайд колдира олмасди. Ваҳоланки, сиёсат хизматчилари бу шеърни ҳатто “босмачилар гимни” деб аташгача боришди”. “Чўлпон” китобининг шеърятга бағишланган иккинчи бобида қиркдан ортиқ шеърини парчалар келтирилган. “Чўлпонни англаш”да шеърларнинг номлари эсга олинган. Уларда поэтик маҳорат маҳсули бўлиб яралган сатрларда шоир калбидан отилган вулқон бутун замон адолатсизлигини куйдириб ўтгани бир томондан алам, бир томондан ғурур ила китобхон эътиборига етказилади. Шоир шеърятининг ҳамма намуналари поэзиянинг олий кўринишида бўлса-да, улар таркибидан энг мўъжизали сатрлар нозик дид ва ақл мезонида ажратиб олинади ва шоҳ сатрлар даражасида тақдим этилади:

*Бир қўзғалар, бир кўтирар, бир қайнар,
Бир интилар, бир ҳовлиқар, бир ўйнар,
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар.*

Адабиётшунос олимларни бадиий адабиётда ёритилган мавзулар қаторида энг эътиборли ҳисобланган инсон шахсини улуғлаш, инсон – Ер қуррасининг ҳокими эканини таъкидлаш йўналиши доимо жалб этиб келган. Чунки инсон ўзининг инсоний кадрига етмай туриб, ёруғ дунёга келиш сабабини англамайди. Озодлик, эркинлик неъматини баҳолай олмайди. Яхшилик, эзгулик, иймон фазилатларини тушунмайди. Табиат гўзаллигини ҳис қилмайди. Чўлпоншунос Озод домлани ҳайратга солган фазилат ҳам, бизнингча, шоир поэзияси моҳиятининг заминини ташкил этувчи ИНСОН концепцияси бўлган:

*Тириксен, ўлмагансен,
Сен-да одам, сен-да инсонсен.
Кишан кийма, бўйин эзма,
Ки сен ҳам ҳур тугилгонсен.*

Фикри ожизимча, Озод домланинг бутун ҳаёти давомида ишонч билан яшаш табиати юқоридаги тўрт сатрда муҳрланган. Домламиз яшаган муддат давомида ижтимоий ҳаётда бир неча марта сиёсат ўзгарди. Шахсга сиғиниш, қайта қуриш, ўзбек пахтаси, мустақиллик доволаридан ўтди ўзбек халқи. Аммо домла ўз фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин ифодалайдиган замон бўлмади. Кўп марта домламиз бошида калтак синган вазиятларга гувоҳ бўлдик. Чўлпон бошидаги дашном ёғдирувчи булутлар устозимиз тепаларида ҳам роса чарх урганини кўрдик. Аммо ҳар сафар муайян муддат ўтганидан сўнг бу кўланкалар ҳақиқат, ирода шамоли билан тарқаб кетарди. Ва ҳар сафар устозимиз “кишан киймай, бўйин эзмай” ҳаёт синовларидан эсон-омон ўтар эдилар. Ҳавас қиладиган жиҳатлар шундан иборат бўлар эдики, шахсий ҳаётидаги тазийқларни биз – шоғирдларига деярли билдирмасдилар. Гоҳида бу йўналишда нобопроқ савол берсак, “биринчи мартами, бир гап бўлар, чўрт побери”, деб кўярдилар. Ҳатто умрларининг охирида жуда оғир жарроҳлик муолажаларини бошидан

кечирганда ҳам уларда рухий тетиклик йўқолмади. Ҳазил-мутойибалар эсан чикмади. “Нажот – ҳамкорликда” (Салмон Рушдийга очик хат) га ўхшаш мақолалар ёзилаверди. Ўйлайманки, ҳаётда энг мушқул вазиятлар вужудга келганда, домламинизни Абдулҳамид Чўлпон қўллаб-қувватлаган. Чўлпон ва Озод домла – икки буюк инсоннинг вафот куни айнан бир кунга – 4 октябрга тўғри келишида ҳам илоҳий ўхшашликни кўраман.

Озод Шарафиддиновни шоир Чўлпон поэзиясида жалб қилган мавзулардан бири ўзбек бокира кизига ижтимоий ҳаётда бўлган муносабат муаммоси эди. Мақоламиз бошланишида Асқад Мухторнинг “Бинафша” шеърини ўқиганини эслагандик. Шеърда ўзбек кизи билан бинафшанинг муқояса қилиниши шеърят мухлисини бефарқ қолдирмайди. Ўзингиз тасаввур қилинг:

*Бинафша, сенмисан, бинафша, сенми,
Кўчада ақчага сотилган...
Кимлардир, уларким,
Игнани бағрингга санчалар?...
У қандай қўлларким,
Узалар, ҳидлайлар, янчалар.*

“Шарк кизи”, “Мен ва бошқалар” каби шеърлар, хикоя ва романидаги ўзбек кизи ифодасида Озод домла Чўлпоннинг бутун вужудига сингиб кетган мусибатнинг рухий шарҳини кўради. “Мен ва бошқалар” шеъри ҳақида олим ёзади: “Ўзбек кизи бениҳоя ҳазин оҳангда ўз холини изҳор қилади. Унинг сўзларида шикоят йўқ, аммо тизгинсиз мунг бор, у бошқалар каби эрк эртақларини эшитмоқ истайди, бироқ бунинг ўрнига тўрт девор ичида қуллик кўшиғини тинглашга мажбур... Чўлпон шеърларида аёлга теран ҳамдардлик бор: шоирнинг табиий ҳақ-ҳуқуқини химоя қилиб бонг уради, калбларни қалқитишга ҳаракат қилади”.

Чўлпоннинг санъатга, бадий адабиётга, поэзияга драматургияга бўлган муносабати Озод домланинг табиатиға, феълиға ҳар жиҳатдан мос эди. Бу яқинлик охир-оқибатда икки гўзал инсоннинг муомаласига таъсир ўтказди, уларнинг дунёқарашида эгизак руҳни, ҳолатни вужудга келтирди.

Озод домла ёшлигидан бошқа тенгдошларидан ростгўйлиги, дангаллиги билан ажралиб турарди. Биринчи ўқитувчиси Қудрат Аҳмедов куйидаги воқеани эслаган эдилар: Озод Тошкент шаҳридаги 14-мактабнинг бошланғич синфларидан бирида ўқиб юрган кезлари мактабга текширувчилар келади. Қудрат ака синфидаги ўқувчиларнинг билими яхши эканлигини кўрсатиш учун назорат диктантни аввалги ёзилган матндан танлайди. Диктант синфдаги орқа партада ўтирган текширувчи кузатувида ёзиб бўлинганидан сўнг ўқитувчи одатдагидек ўқувчиларидан: “Саволлар борми?” – деб сўрайди. Шунда 8 ёшли Озод ўрнидан туриб: “Бу диктантни аввал ҳам ёзган эдик-ку”, деб сўраган экан. Мана шу ҳақгўйлик умр бўйи уни тарк этмади. Эҳтимол, унинг Чўлпонга бўлган чексиз ҳурмати ва кизиқишининг сабабини ҳам айнан шу фазилатдан ахтариш тўғри бўлар. Олим Чўлпонни шу қадар синчковлик билан мукамал ўргандики, охир-оқибатда айрим ўринларда ёзувчи услуби билан тадқиқотчи ўртасида уйғунлик намоён бўла бошлади.

Озод Шарафиддинов табиатан поэтик асарларни таҳлил қилишга кўпроқ қизиқарди. Аммо гап Чўлпон ҳақида кетганида, бадий асарни

жанрга нисбатан ажратиш кейинги ўринларга ўтарди. “Чўлпон” рисола-сининг учинчи бобида олимимиз адиб ижодидаги ҳикоянавислик фаолиятига алоҳида ўрин ажратди. Бу фаслда “Қоғоздан кайикчалар”, “Оқ булутлар билан тўлқинлар”, “Кўнгилчанлик” миниатюралари таҳлилидан бошланган тадқиқ мантиқан ривожланиб “Қор қўйнида лола”, “Ойдин кечаларда”, “Нонушта”, “Гавҳарой” каби ҳикоялар йўналишида давом этади. Тадқиқотчи кичик прозаик асарлар ҳақида фикр юритишда ҳам шоирнинг поэзиясидаги асосий мавзулардан ҳисобланган ўзбек қизи тақдири ифодасига диққатини қаратади. Бу ўринда Чўлпоннинг ўзбек қизи ҳаётини тасвирлашдаги икки жиҳат алоҳида эътибор билан ўрганилади. Биринчидан, ёзувчининг ўзбек қизларидаги ҳаётдан асосан ёшлик чоғлари баҳраманд бўлиш фазилати, иккинчидан, айнан шу бокира қизларнинг балоғатга етганидан кейинги фожiali қисмати юзасидан мулоҳазалар юритилади. “...озиб-ёзиб бир эркинлик тегиб қолса, ховуз бўйига чиқиб қолишса, ўзларини қўйиб юбориб, болалардек самимият билан ўйнаб қувнайдилар”. Аммо кўп ўтмай “Қор билан лола ўт билан сувдек гап, қор қўйнида бир кун эмас, бир нафас турган лола дарҳол бужмаяди, нобуд бўлади”, – дейилади. Олим даҳосининг кучи шундаки, бу таҳлилда ўзбек қизининг тақдири, қисмати ўзбек миллати тарихи билан узвий муқояса қилинади. Бокира қизларимизнинг фожiasi “таксири” деб аталмиш ношуд инсонлар билан боғланади. Аслини олганда, ўзбекнинг XX аср бошларидаги мусибати ҳам ана шу қимсаларнинг мунофиқлиги оқибатида рўй берган эди. Олим кичик проза намуналари ҳақидаги фикрларини яқунлаб: “Умуман, Чўлпоннинг ҳикоялари кўпинча оддий ва жўн воқеаларга бағишланган бўлса-да, ҳаётийлиги, ҳаққонийлиги билан эътиборга лойиқ”, – дейди.

Чўлпон кичик ҳикоялар ёзиш фаолиятини бадиий прозанинг юксак маррасини эгаллаш йўлидаги маҳорат мактаби тажрибасини тўплаш билан уйғунлаштирди. Йирик проза намунаси ҳисобланмиш роман поэтик шеърлар, миниатюралар, ҳикоялар даражасидан анчайин кенг кўламли имкониятга эга эди. Адибнинг ҳаётий мақсади ҳам ўзбек китобхонига миллий тарихимизнинг бадиий аксини мерос қилиб қолдириш бўлган. Бу ўринда Озод Шарафиддиновнинг бир фикрини келтириш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Олим Зеби образини яратишдаги ёзувчи маҳоратига баҳо берар экан, шундай дейди: “У (Чўлпон – муал.) Зеби характерини тасвирлашда бирон нуқтада ҳам ҳаётийлик принциpidан чекинмайди, ҳамма жойда меъёрни сақлашга интилади”. Иқтибосдаги “меъёр” сўзига эътибор қилайлик. Бизнингча, бу сўз ҳаёт ҳақиқати, реал воқелик, самимий турмуш тарзи маъноларини ифодалайди. Кўп ўтмай олим ёзади: “Романда жуда кўп учрайдиган бундай парчалар (ҳаётий лавҳалар – муаллиф) психологик теранлиги ва ҳаққонийлиги билан Зеби характерига чинакам ҳаётийлик бахш этади, унинг реаллигига китобхонни ишонтиради, образнинг таъсир кучини оширади”. Аслини олганда айни шу ҳукмни романдаги Мирёқуб, Акбарали, Раззоқ сўфи, Зебининг онаси, Салтанатхон, аравакаш бўзўғлон йигит Ўлмасжонлар каби ҳамма образ ва персонажларга тааллуқли деб қабул қилиш мумкин. Чунки, “меъёрни сақлаш” буюқ адибнинг ўзбек миллати тарихини бўёқларсиз кейинги авлод китобхонига мерос қилиб қолдиришдек бош мақсад – мезон бўлиб хизмат қилган. Озод Шарафиддинов бадиий адабиётдаги, хусусан, романлардаги характерларнинг яратилишида ёзувчи томонидан йўл қўйиладиган

бир ёкдамликни хамиша қоралаган. Ижобий образларни уларнинг табиатига мос келмайдиган ёлғон фазилатлар билан тасвирлаш, салбий қахрамонларни мутлақо салбий бўёқлар билан чаплаб ташлашга қарши фикр юритганларида, биз – шогирдларга ҳаётда мутлақ ижобий, мутлақ салбий инсон бўлиши мумкин эмаслигини қайта-қайта уқтирганлар. Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида олимнинг айнан шу фикрини қўллаб-қувватлагандек бўлган. Шунинг учун бўлса керак, олим асардаги Раззоқ сўфи, Акбарали, Мирёқуб, Ноиб тўраларнинг салбий жиҳатларини далиллар билан кўрсата туриб, ёзувчининг бу қахрамонларидаги кам бўлса-да, ҳар ҳолда учрайдиган ижобий хусусиятларни ҳам тасвирлашга эътибор берганини алоҳида таъкидлайди. Салбий образлардаги ижобий хатти-ҳаракатлар белгиларини Чўлпоннинг маҳорати билан боғлайди. Бу ўринда, айниқса, Мирёқуб ҳақидаги фикр-мулоҳазалар алоҳида эътиборга лойиқ. Тадқиқотчи Мирёқубни ўзбек буржуазиясининг илк вакиллари-дан эканини унинг “империя” сўзи маъносини тафтиш қилиши, темир йўл қуриладиган қаровсиз ерларни арзон-гаровга сотиб олиши билан асослайди. Айни пайтда бу қахрамоннинг “аналитик ақл эгаси” эканлигини, айниқса, замон ўзгаришига қараб иш юритишини маъқуллайди. Ҳатто, ҳаёт тақозоси билан бу шахснинг келажақда асосий қахрамонга айланиши мумкинлигини тахмин қилади. Ёзувчининг Зебини суд қилиниши лавҳаси воситасида чоризм тизимидаги нуксонларни Н.В.Гоголь, Л.Н.Толстой даражасида фош эта олганини фахр билан таърифлайди. “Кеча ва кундуз” романи фазилатлари олимимиз томонидан етук адабиётшунос сифатида таҳлил қилинар экан, Чўлпоннинг шоирлиги, ҳақиқий маънодаги сўз санъаткорлиги бир сония ҳам устоз ҳаёлидан кўтарилмайди. Романда воқеалар баёни давомида адибнинг ўрни келганда лавҳалар тавсифига аралашуви, фаоллашуви; ўрни келганда оддий китобхон қаторида кузатувчига айланиши алоҳида маҳорат намунаси сифатида таҳлил қилинган: “Романнинг айрим саҳифалари фавқулодда таъсир кучига эга. Айниқса, Зеби устидан суд мажлислари тасвирланган саҳифаларда Чўлпоннинг фош қилувчилик санъати юқори чўққига кўтарилган. Уларда ёзувчи овозини баландлатмайди, қора бўёқларни қалаштирмайди. Сиз ҳатто муаллифнинг мавжудлигини сезмай ҳам қоласиз; у бир чеккада, панада туриб, ўта босиқлик билан, фақат ҳаққоний деталларга алоҳида урғу берган ҳолда мажлис иштирокчиларини тасвирлаб беради”.

Ўнлаб йиллар давомида олимнинг Чўлпон прозаси устида олиб борган кузатишлари XX аср бошларида Фитрат, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Фафур Ғулом ижоди билан янги мазмунга эга бўлиб бораётган адабиётимиздаги ҳикоячилик, роман жанрларининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнининг қарор топганини исботлаш имконини берди. Устозимиз адиб прозаси юзасидан айтилган фикр-мулоҳазаларга хулоса ясар экан: “...“Кеча ва кундуз” ҳаётийлиги, миллий рангларга бойлиги, табиийлиги ва самимийлиги билан қахрамонлар характерининг бутунлиги ва тўқислиги билан реализм тантанасига катта ҳисса қўшди”. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи ҳақида айтилган бу яқуний фикрни унинг шеърляти, ҳикоялари, романи, драматик асарлари, кўйингки, бутун ижодига берилган таъриф сифатида баҳолаш мумкин.

Озод Шарафиддинов буюк Чўлпон ҳаёти, ижоди ҳақида ёзар экан, иккита муҳим масалани қайта-қайта эсимизга солади, таъкидлайди. Биринчиси, Чўлпон асарларини ахтариш жараёни тўхтамаслиги керак. Унинг йўқолган

“Кеча ва кундуз” романининг иккинчи – “Кундуз” қисми (бу ҳақда ўзаро суҳбатларимизда кўп айтилган), 30-йилларнинг бошида ёзилган “Ёв” деган қисса, шеърлар, мулоҳазалар ва бошқа ижод намуналари, мактубларини топиш, ўрганиш, нашр қилишни тўхтатмаслигимиз керак. Иккинчиси, Озод Шарафиддинов танқид қилинаётган шахснинг ҳатти-ҳаракатидаги нуксонларни исбот-далиллар билан кўрсатганлар, аммо унинг шахсиятини бирон марта ҳақорат қилмаганлар. Аксари ҳолларда хато қилиш банданинг табиатига хос хусусият, беайб Парвардигор йўсинида иш тутганлар. Ана шу фалсафий эътиқодга амал қилган равишда ўзларининг фикр-мулоҳазалари, ҳукм-хулосалари; хоҳ ижобий, хоҳ танқидий мулоҳазаларини ўқувчига мутлақ ҳақиқат сифатида тақдим қилмаганлар. Олим ҳамиша камтарлик, одоб доирасидан чиқмаган ҳолда муомала мезонига амал қилар эди. Бутун умри давомида Чўлпон шеърлятига садоқат билдириб яратган илмий тадқиқотлари ўзбек адабиётшунослигида чўлпоншунослик соҳасига асос солиши ҳам ана шу эътиқод самараси сифатида вужудга келган. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, ўзбекнинг кейинги авлод китобхони Чўлпондек ҳаракат миллат фарзанди борлигини Озод Шарафиддиновнинг саъй-ҳаракатлари самарасида билди, англаб етди.

Чўлпон ижоди ўтган асрнинг 20-30-йилларидаги вақтли матбуот саҳифаларида, бадиий адабиёт саҳифаларида олмосдек яширинган ҳолда сақланарди. Чўлпоншунос Озод бу олмосни ажратиб олди. Садоқати, заргарона ақли заковати билан ўзбек адабиёти узугига Чўлпон деб аталган бриллиант кўз қўйиш шарафига эришди.

*Омонулла МАДАЕВ,
филология фанлари номзоди*

Омонулла ака ушбу мақолани таҳририятга олиб келганларига унча кўп бўлгани йўқ. Дорилфунунда бирга ишлаган кезларимиз, ёшларни илм-маърифатга қизиқтириш, устоз-мураббийлик, ўқитувчининг ҳалол-поклиги тўғрисида узоқ гаплашиб ўтирдик. Журнал ҳақида яхши фикрлар айтдилар. Бир-икки ой ичида яна мақола олиб келаман, дедилар. Хўб дедик. Аммо... куттилмаганда совуқ хабар келди. Қазонинг аччиқ шароби тобига келган экан. Начора...

Омонулла ака ўрик гулларини севардилар. Шунданми, кўнгиллари ўрик гулидай, билинар-билинимас совуқ шабадага ҳам бардош беролмайдиган даражада нозик эди. Илм, таълим, тил, адабиёт соҳаларидаги ютуқлардан фахрланган ҳолда, номутаносибликларни ҳазм қила олмай, турфа хил йиғин, анжуманларда инсонгарчилик, инсоф-диёнат ҳаққи гапнинг пўст калласини борлигича, бутунлигича, силлиқ қогозга ўрамай гапириб, кўнгилларини бўшатиб олмасалар бўлмасди. Илм-маърифат ривожини йўлига тўсиқ бўлиб турган нарсалар ҳақида бонг уриши, югуриб-ёпиши лозим бўлган айрим зиёлилар ҳамон сирли сукут сақлаб, улар ёнидан бепарво ўтиб кетаётганлари Омонулла акани жунбишга келтирарди.

Домла фавқуллода куюнчак, жонсарақ инсон эди. Бу фазилатнинг муҳим “фазилати” шундаки, у ҳамиша куюнчак ва жонсарақларнинг асабига совуқ шабада бўлиб урилади, соғлиғига соя ташлайди. Юпанчимиз шундаки, домла севган ўрик боғлари гуллашда, рўйи заминга ифору латофат таратишда давом этаверадилар.

Охиратингиз обод бўлсин, устоз!..

Бош муҳаррир

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ ФЕНОМЕНИ

Назаримда, кўпчиликка таниш бир гапни сал бошқача қилиб, мана бу тарзда айтиш мумкин: “Сен менга қандай китоблар ўқишингни айт, мен сенга кимлигингни айтиб бераман”. Ҳар гал устоз Озод Шарафиддинов ҳақида сўз кетганда, мана шу мезон ёдга тушади. Бунга қўшимча, Озод домла мисолида нафақат ўқилган китоблар, балки таржима учун танланган асарлар ҳам у кишининг қандай шахс бўлганидан дарак берарди, деб бемалол тасдиқлаш мумкин.

Авалло, домланинг ўзи ўқиган ва бошқаларга ҳам ўқишни уқтирган айрим китоблар хусусида.

“Озод Шарафиддинов замондошлари хотирасида” (Тошкент, “Ўзбекистон”, 2007 йил) тўпламига кирган мақоламда эслатганимдек, 1982 йилда – Чўлпон асарларини тарғиб қилиш тугул, номини эслаш хавфли бўлган йиллари менга – университетнинг биринчи курс талабасига адибнинг “Кеча ва кундуз” романини, албатта, ўқишим кераклигини, бу китоб фақат Субутой ака Долимовда борлиги, у кишининг ишончини қозониш учун “Озоднинг шогирдиман” дейишим мумкинлигини айтган киши Шарафиддинов домла бўлганди. Бу роман мутолаасидан кейин эса яна иккита китобни шахсий кутубхонасидан олиб келиб, кўлимга тутқазгандилар: Ўлжас Сулаймоновнинг “АЗиЯ” ҳамда Ян Парандовскийнинг “Алхимия слова” (“Сўз кимёси”) китоблари. Ўша курс охирида эса домлага Габриэль Маркеснинг “Сто лет одиночества” романи атрофида баҳслар кизиётгани, асар тезроқ ўзбекчага таржима қилинса, ўқишим кераклигини айтганимда, “Э-э, нима қиласиз шўрвасининг шўрвасини ўқиб, бу романни ҳеч бўлмаса русчада ўқиб маза қилиш керак” дея танбех берган ҳам домла бўлдилар. У киши кейинчалик ўқиб ўрганганимиз кўплаб китоблар, манбаларнинг ҳам илк илҳомчиси ўларок, ҳар галги мутолаадан сўнг уқилган мазмун-моҳиятнинг муҳокамаси соатлаб, баъзан эса кунлаб давом этарди.

Бизга ибрат бўладиган яна бир жиҳат. Озод домла бирон яхши нарса ўкисалар, ўзидаги шунча билим, тажрибага қарамай (айрим иззатгалаб олимлардаги каландимоғликка мутлако ёт тарзда), ўқиб ўзи учун кашф этган янгилик ва илми сидкидилдан эътироф этар, ўша муаллифни масалага “одамнинг хаёлига келмайдиган ракурсдан ёндаша олгани” учун олқишлар, унга тан берар эди. Домланинг инсон ақлу тафаккури олдидаги бу хайрати умрининг охирига қадар сўнмади, сўнгги нафасига довр янги билимларга чанқок яшади.

Озод ака “Абдулла Қаҳҳор романларининг ижодий тарихи” мавзусида ёзган номзодлик диссертациямга илмий раҳбарлик қилган. Ишда бир неча қаҳҳоршунослар катори домланинг ҳам айрим қарашлари билан

бахса киришилган эди. Бироқ устоз бирор маротаба бу ҳолни оғир олмаган, “ў-ўв, тирмизак, нима деясан, бизга тегиб ўтилган жойларни олиб қўй” қабилидаги гапни айтмаган эдилар. У киши бунақа “даража”лардан жуда-жуда баланд эдилар-да.

Домла ўзи ўзлаштириб улгурган маънавий-маърифий бойликларни бошқаларга, юқорирок пардада айтадиган бўлсак, халқига ҳам илинар эдики, бу фазилат у киши амалга оширган юзлаб йирик таржималарда ҳам ўзини кўрсатади. П.Мериме, В.Белинский, Н.Добролюбов, В.Катаев сингари сўзининг салмоғи дунё миқёсига чиққан адиблардан бошлаб Л.Толстойнинг “Шекспир ва драма тўғрисида” номли йирик мақоласигача – ҳар бирининг таржима учун танланишига жиддий сабаб бор.

Ўрни келганда бир истихолани айтиб ўтишимиз керакки, Озод Ша-рафиддиновнинг ижодий мероси, жумладан, таржима соҳасида амалга оширган улкан меҳнати хусусида бир мақола доирасида, узук-юлук фикр билдириш маъқул иш эмас. Шу туфайли ҳам ҳозир мана шу меҳнатнинг бир-икки қиррасини эплаб ёрита олсак ҳам катта гап.

Дейлик, “Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида” номли китобдан ўрин олган Оноре де Бальзакнинг “XIX аср француз ёзувчиларига мактуб”и барча жамиятлар ва барча замонларда, афсуски, ўзгармай қоладиган аччиқ ҳақиқатлардан сўз очадик, домла бу ҳақиқатлардан миллатдошларининг ҳам огоҳ бўлишини истагандилар. Юксак тафаккур эгаларининг, жамият ва халқни, демакки, давлатни ҳам мунтазам ривож сари етакловчи чинакам зиёлилар меҳнатининг писанд қилинмаслиги, ақлий ва интеллектуал жиҳатдан уларнинг тиззасига етмайдиган кишиларнинг эса “жамият гуллари” сифатида эъзоз ва эҳтиром топиши Бальзақдай мутафаккирни ҳам қон қакшатгани мақола матнидан, пафосидан яққол сезилиб туради. Таржимон айна пафосни ўзбекчада шундай ифода этадики, мактубнинг асли гўё шу тилда ёзилгандай:

“Агар бу дунёда муқаддас мулк бўлса, агар чиндан ҳам инсон тасарруфига тегишли бирон нарса мавжуд бўлса, бу – инсон еру само ўрталигида барпо этадиган, чиндан ҳам фақат унинг ақлий фаолияти самараси ўларок майдонга келадиган, лекин ҳамма одамларнинг қалбида гуллаб-яшнайдиган нарсадир. Илоҳ қонунлари ҳам, инсон қонунлари ҳам, соғлом ақл ўйлаб топган аянчли қонунлар ҳам, кўйинг-чи, жамики қонунлар биз томонда бўлган, бизни хонавайрон қилмоқ учун бу қонунларнинг ҳаммасини топтаб чиқмоқ даркор эди. Биз мамлакатга хазиналар ато этамиз, биз бўлмасак, мамлакат улардан маҳрум бўларди, бу хазиналар заминга ҳам боғлиқ эмас, жамоатчилик битимларига ҳам боғлиқ эмас. Шу хазинани барпо этиш борасидаги энг машаққатли меҳнатга мукофот ўрнига, мамлакат унинг самарасини мусодара этмоқда. Корнель ҳамма омборларни бойликларга тўлдириб ташлади, ҳеч қандай об-ҳаво инжиқликларидан кўркмайдиган ҳосиллар кўтарди, у актёрларга, ноширларга, қоғоз ишлаб чиқарувчиларга, муковачиларга, шарҳловчиларга асрлар мобайнида қаймайидиган бойликлар ато қилди, эндиликда эса мамлакат уялмай-нетмай шу Корнелнинг авлодларини қашшоқликка, тўрвахалтасини кўтариб, Корнель ҳайкалининг пойида тиланчилик қилмоққа маҳқум этмоқда. Изтироб чекишдан тўхтаганларга нисбатан кўнгли раҳм-шафқатга тўла шаҳарлар – қайта-қайта таҳқирланг ўз даҳоларингизни! Уларни ҳар куни

тахқирланг, хорланг, шундай қилсангиз, сизлар изтироб чекаётганларни кутқариш тўғрисида камроқ ўйлайдиган бўласизлар”.

Домла бутун умри давомида ўзи изтироб чекиб яшаши баробарида бошқа изтироб чекаётганлар тақдири, машаққатларини имкон қадар енгиллаштириш, ҳеч қурса кўнгилларига малҳам бўлиш дарди билан ўтди. У кишининг жўмард шоир укаси Шавкат Раҳмон ҳимоясига (“Бир тилда сўзлашайлик” номли мақоласи), туркий халқлар шаън-шавкати ҳимоясига (Гарри Каспаровга очиқ хати), миллиардлаб инсонлар эътикод қилаётган муқаддас дин ҳимоясига (Салмон Рушдийга очиқ хати) ва бошқа кўплаб чиқишлари Шарафиддинов феномени нималигидан, бу одам бошқа ҳамкасбларидан нимаси билан кескин ажралиб туришидан дарак берарди. Шунга кўра, “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” (“Тафаккур” журналининг 1997 йил 1-сони) деган ниҳоятда оғир ва оғриқли савол қўйиб, худди Лев Толстой янглиғ ўз умрини, сизиниб келган “мозорлар”ни ошқора тафтиш қилиш қудрати ҳам айни феномен табиати билан изоҳланади.

Озод домладаги бу фазилатларнинг бир қисми унинг туғма истеъдоди билан изоҳланса, бошқа қисми умри давомида муттасил амал қилгани – тинимсиз ўқиш-ўрганиш, шахсини тарбиялаш йўлида олиб борилган машаққатли илмий-ижодий меҳнат самараси эди, десак тўғри бўлади. Миллат тарихи, унинг ментал-рухий ва ақлий имкониятлари хусусида чуқур билимга эга бўлган домла ҳеч қачон миллий биқиқликка ҳам, миллий нигилизмга ҳам йўл бермас эди. Жаҳон мутафаккирлари меросидаги умумий руҳиятни, Шарқу Ғарб тафаккуридаги муштарак жиҳатларни, барча замонлар ва маконларда инсоният ақлини кийнаган абадий муаммолар моҳиятини теран идрок этган олим омонат ҳаётнинг ўткинчи ташвишларига чалғимас, борар манзилларини руҳият юксакликларидан белгилай олганди.

Мана шу мезонлардан келиб чиқароқ, у Николай Васильевич Гоголь меросидан айнан “Ал-Маъмун” эссесини ажратиб олади ва уни она тилига маромига етказиб ўгиради. Ушбу эссе – маърузада давлат ҳокимиятини бошқаришга даъвогар кишилардан нелар талаб этилиши, айни талаблардан четга оғишлик қандай фалокатларга сабаб бўлиши ҳажман мўъжаз, мазмунан ниҳоятда теран тарзда асослаб берилдики, Озод домла 1834 йилда, Санкт-Петербург университетининг аудиториясида А.С.Пушкиннинг ёнида ўтириб, буюк Гоголни ўз қулоғи билан эшитишга гўё. Инсоният, жумладан, Шарқ ва ислом тарихидан яхши хабардор Гоголь эса, масалан, қуйидаги тарихий сабоқни беради: “Маърифат халқнинг ўзидан олинади, ташқаридан келадиган маърифат фақат шу даражадагина ўзлаштирилмоғи керакки, бу унинг ривожига кўмаклаша оладиган миқдорда бўлсин, бироқ халқ фақат ўзининг миллий муҳити, заманидагина ривож топмоғи керак...”

Ўзбек зиёлиси Озод Шарафиддиновнинг эътиқодини ўзгартаришига сабаб бўлган тарихий, бадий, фалсафий, ҳаётий омилларни санаб адоғига етиб бўлмайди, албатта. Уларни яқиндан ҳис қилмоқ учун домла барча хавф-хатарни билгани ҳолда ҳаёти ва ижодини астойдил ўрганиб тарғиб қилган Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий, Мустафо Чўқаев, Отажон Ҳошим сингари ўнлаб жабрдийдалар асарларидан сизиб турган дардни қалбга жойламоқ керак. Ёхуд таржима қилгани ўнлаб китобларни, ҳеч қурса, И.Буничининг “Партиянинг олтинлари”, Э.Савеланиннг “Тўхтатинг

самолётни, тушиб қоламан”, В.Краскованинг “Рутбали маъшуқалар” асарларини очик кўз билан ўқимоқ лозим. Ана шунда Озод домланинг эътиқод масаласида қанчалар талабчан бўлгани, бу борада ўзини ҳам, бошқани ҳам аямаслиги яқиндан – кўнгилдан хис қилинади.

Етмиш йил давомида “пролетариат дохийси” дея алқанган, Н.Погодиннинг “Милтикли киши” пьесасига кўра, ўзига таклиф қилинган оддий аскар нонуштасининг чойини ичишга розилик бериб, “Қандини болаларга беринг!” дея “етимпарварлик” кўрсатган Владимир Лениннинг аслида ким бўлгани, унинг соткинлиги туфайли ҳокимиятга келиб қолган олчок большевикларнинг чинакам башараси қандай бўлгани хусусида бир эмас, ўн эмас, юзлаб, минглаб манбаларни ўқиб-ўрганган олим аллақанча замондошлари, касбдошларидан фарқ қилароқ, Чингиз Айтматов айтганидек, ўзи ҳақидаги бор ҳақиқатни ўзи, ҳаётлигида билдириб кетди.

Чунки бу инсон учун одам боласи, у ким бўлишидан қатъи назар, дунёга “ўтказиб қўйган жойи йўқлигини” билмоғи ва тан олмоғи, жамики хатти-ҳаракатини шу ҳақиқатдан келиб чиқиб амалга оширмоғи лозим эди. Яъники, дунёдаги барча моддий ва маънавий бойликлар осмондан тушмагани, уларнинг, аввало, Яратувчи эгаси ва у томонидан алоҳида истеъдод юктириб яратилган одамлар ақлу зақоси билан бунёд этилгани туфайли, бу бойликларни исроф қилишга, топтаб хор айлашга ҳеч банданинг ҳаққи-ҳуқуқи йўқлигидан бошқаларни огоҳ этмоқлик – Озод Шарафиддиновнинг бутун илмий-ижодий фаолиятининг ўқ томирини ташкил этар эди.

Устознинг бениҳоя мазмунли, мағзи тўқ ва кизиқарли ҳаёти ҳамда ижодига ана шу нуқтаи назардан назар солинса, менимча, жуда кўп нарсага ойдинлик киради, Озод Шарафиддинов феномени кўз олдимизда бутун салобати билан яққол намоён бўлади.

Раҳмон ҚўЧҚОР,
ТДЮУ доценти,
филология фанлари номзоди

Бранислав НУШИЧ

(1864–1938)

ЎН УЧ ОЙДАН СЎНГ...¹

Роман

Рус тилидан
Бобохон МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси

ЙИГИРМА САККИЗИНЧИ БОБ

Бу бобда жаноб Сима Неделькович коллекционерга айланишига сал қолади. Унинг рафиқаси Босилька хоним эса, бола ўрнига зоя тугади. Неделько энди уй остонасидан бахт бўсагасига қадам қўяди. Лекин барибир бахтиёр бўлмайдики, акс ҳолда роман тугаб қолган бўларди. Ваҳоланки, муаллифда яна бир неча бобга етгулик материал бор.

Афтидан, Неделько жаноб Недельковичнинг ниятидан бохабар бўлса керакки, бу ниятни амалга оширишга кўмаклашиш учун кўлидан келганини қилди. Мусиқа муаллими томонидан дарвоза олдида қолдирилган Неделько бир соатдан бери писмиқларча даммини чиқармаган эди, энди эса, шунчалик чинқириб йиғлаб бердики, унинг йиғисини ҳатто иккинчи қаватдагилар ҳам эшитди.

Жаноб Сима Неделькович камзули остида бола кўтарган мусиқа муаллими қандайдир аёлга илакишиб кетишга мажбур бўлганини кўриб, каттик умидсизликка тушган ва энди қайғули ўйга ботган, бўрон кемасини очик денгизга олиб кетган бандаргоҳ бошлиғи янглиғ, калласида турлитуман тахминлар ғужғон ўйнай бошлаган эди. Қўққисдан ғам-ташвишлар йўқолди – дарвоза томонда унга таниш ўкирик янгради.

Бу ходиса ёш рафиқаси, Босилька хоним билан чой ичиб ўтирган паллада юз берди. У қошиқчани тушириб юборди, маъсум киёфага кириб, хотинига ўгирилди.

– Босилька, сенга каердандир бола йиғиси эшитилгандай бўлмадими?

Босилька хоним қулоқ тутди, кўлидаги чой чашкасини столга қўйиб, дераза томонга югуриб борди, ўнгга, чапга қаради ва қарс урди.

– Вой, худойим-эй!

– У ерда нима бор экан? – сакраб турар экан, сўради жаноб Сима, хануз ўзини гўё мусичадай гўлликка солиб.

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

– Кел, бу ёкка кел, кара. Деразадан кара: эшигимиз олдида ётган нима ўзи?

Жаноб Сима дераза олдида келди ва ўзини чинданам хайратга тушгандай қилиб кўрсатди.

– Қандайдир бўхчами?

– Қанақа бўхча? Кўрмаяпсанми, оёқ-кўллари типирчилаяпти-ку?

– Ана, холос! – хануз хайрат ичида деди жаноб Сима. – Эшигимиз олдида бола қаердан пайдо бўлиб қолди?

Босилька хоним қўнғирокни чалиб, хизматкорни чақирди, жаноб Сима хизматкорга кўчага чиқиб, эшик олдида ётган нарсани келтиришни буюрди. Кўп ўтмай хизматкор Неделькони олиб келди. Хонага келган Неделько жаноб Симага шунчалик кулиб бокдики, у Неделько мени танидимикан ва бола билан бир-биримизга қараганимизни Босилька хоним сезиб қолдимикан, дея юраги така-пука бўлди.

– Қара, қандай яхши, бўлаликкина бола экан! – суюниб деди Босилька хоним.

Бу сўзларни эшитган жаноб Сима яна қўркувдан қотиб қолди – калласига ўғли билан икковининг бир-бирига ўхшашини Босилька хоним сезиб қолса-я, деган ўй келганди.

Яхшиямки, болани диққат билан кўздан кечираётган Босилька хоним бунга эътибор бермади. Хатар ўтиб кетганини тушунган жаноб Сима дарҳол йўргакка қўл юбориб, у ердаги мактубни топди ва хотинчасига ўқиб берди. Мактубни ўқиркан, кўзларида ёш айланди. Жаноб Сима кўз ёшларини артаркан, кечирим сўраган оҳангда деди:

– Бундай ҳолларда юрагим қанчалик санчишини тасаввур ҳам қилолмайсан-да. Ташлаб кетилган болани кўрсам, кўз ёшларимни тутолмай қоламан.

– Сенга ишонаман, – деди хотини эркаланиб.

– Биласанми, азизам, – давом этди жаноб Сима, гўё фикр хозиргина калласига келгандай, – икковимиз ҳам жуда раҳмдилмиз, болани ўғил қилиб олсак, жуда яхши бўлармиди? Худо бизни фарзанддан қисган.

– Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ.

– Тўғри айтасан, дунёда мўъжизадан кўпи йўқ. Лекин мен нега болали бўлмаслигим керак? Худога шак келтирганим йўқ, лекин... – Жаноб Сима мана шу “лекин”дан кейин бироз довдираб қолди, чунки топган шундай зўр жумласини қандай яқунлашни билмай қолди. – Лекин... хозирда боламиз йўқлигини ҳамма билади.

– Эҳ, баъзан парвардигор бераҳм бўлади-да! – деди хўрсиниб Босилка хоним.

– Яна шафқатсиз ҳам бўлади! – деди жаноб Сима қайғу билан. У гўё худодан ёзғиришга барча асослари борлигини айтишни хоҳлаётганга ўхшарди.

– Ҳа! – гапини маъқуллади Босилька хоним. Унинг овозидан бу кулфат унга ҳам тегишли экани сезилиб турарди.

– Демак, – давом этди жаноб Сима, – хозирги мавжуд вазиятда ёки, бошқача айтганда, ишнинг мавжуд томонини ҳисобга олганда, хозирги вақтда боламиз йўқ.

– Йўқ! – бу оддий ҳақиқатни қатъий тасдиқлади Босилька хоним.

– Худонинг ўзи эшигимиз тагига қўйиб кетган болани ўғил қилиб олсак, тарбияласак бўлмайми?

Босилька хоним жиддий ўйлаб қолди, сўнг эридан сўради:

– Олдин менга айт-чи, болали бўлолмаслигимизга аминмисан?

У бу саволни шундай оҳангда айтдики, бамисоли, айттайлик, бу қарз берган киши қарздоридан: “Наҳотки сиз ҳақиқатан ҳам қарзни тўламоқчи бўлмасангиз?” деб сўраганга ўхшарди.

Жаноб Сима Неделькога тўланган векселга қарагандай қаради, елкаси-ни қисди ва яна мавжуд вазият, Худо ва тақдири илоҳийни баҳона қилди.

Босилька хонимга тақдири илоҳийдан камроқ насиба берилгани боис, у ўзи қарор қилиши кераклигини тушунди.

– Яхши, Сима, – деди у, – лекин бу ҳақда жиддий ва ақл тарозисига солиб ўйлаб кўрамиз. Бу болани боқиш, катта қилиш, тарбиялаш лозим...

– Албатта! – хотинининг гапига қўшилди жаноб Сима.

– Боқилган, катта қилинган, тарбияланган болани олиш мумкин бўлганда қийналиб ўтиришининг нима кераги бор?

– Бу қанақасига?

– Мана бунақа. Масалан, кичик синглимни қиз қилиб асраб олсанг бўлмайди? У ўн саккизга кирди, балоғатга етиб, тарбия олган...

Бу таклифдан жаноб Сима даҳшатга тушди. Уйда аллақачондан бери сепга қўшиб олган қайнсинглиси ўтирибди, энди бўлса, хотинининг қистови билан яна бир қайнсинглисини олиб келиши, бунинг устига фарзандликка қабул қилиши керак! Уйни қайнсингилларга тўлдириш – мусофирхона очиш ва уни ўз ҳисобига тўйдириш деган гап-ку!

У чинакамига қўрқиб кетди ва ўзини мусофирхона директори ролида тасаввур қила бошлади; ҳар бир хонада пианино, ҳар бир пианино олдида биттадан мусиқа муаллими; тикувчилар, совчилар, хат ташувчилар; столлар, оромқурсилар, устида ноталар ва мода журналлари қалашиб ётган кенг диванлар; ҳаммаёғига откриткалар осиб ташланган деворлар; ҳамма жойда фотосуратлар, сунъий гуллар, елпиғичлар, устига “Шеър-ият” деб ёзилган альбомлар; турли-туман модачилардан, фотографлардан ва қандалотчилардан келган ва столининг устида қалашиб кетган ҳисоб варақалари; ва ниҳоят, гўё истикболда қизларига қараш баҳонасида ҳар куни уйда серрайиб ўтирадиган, қизларини юқори доираларга олиб бормаётган ёки қизлари одам қаторига қўшилиши учун бу доираларни уйига чақирмаётган куёвига таъна қилаверадиган қайнонаси – шуларнинг барини кўз олдига келтирди.

Кўз олдидан лип-лип этиб ўтаётган ва бутун борлигини қаҳратон изғиринидай музлатиб юбораётган бу манзарадан жаноб Сима Неделькович қалтирай бошлади ва бир лаҳза ўтмай қарор қабул қилинди. Уйини қайнсингилларнинг мусофирхонасига айлантиргандан кўра, у кеча-ю кундуз ўқчаларда изғиб, барча ташландик болаларни тўплаб уйига олиб келишга рози эди.

Бошқа бахтиёр одамлар манзарали откриткалар, тангалар, майда нарсаларни йиғишади, у бўлса, ё ташландик болаларни, ёки қайнсингилларини йиғиши керак. У иккинчисидан кўра, биринчи коллекцияни афзал кўрган бўларди. Лекин ўз қарорини айтиш учун эндигина оғиз жуфтлаган вақтда, калласига машъум фикр келди. Бу фикр нақ юрагини тешиб ўтади, худди вексел пулини тўлаш муддати кечагина ўтиб кетганини эслаб қолган одамдай, юз-кўзида аҳмоқона ифода пайдо бўлди.

Мана, унинг калласига қандай фикр келган эди: агар у раҳмдиллиги туфайли, хотинига таклиф қилганидек, ташландик болани уйида қолдирса, Эльза бу билан тинчирмикан? Модомики, болани ташлаб кетиш, хотинига мактуб ёзиш иш бермаган экан, у кунларнинг бирида жаноб Симанинг уйида пайдо бўлиб, рафикасига: “Хоним афанди, эрингиз болани раҳмдиллиги учун ўғил қилиб олгани йўқ, отаси бўлгани учун шундай қилди!” деса, нима бўлади? Эльза қасос ўтида ёнмаётган тақдирда ҳам, у она эмасми, худди Сима каби болани дунёга келтирган эмасми? Агар она юраги дош беролмаса ва ўғлини кўргиси, бағрига босгиси келиб қолса, нима бўлади? Яқин келажакда Босилька билан Калемегдан боғида сайр қилиб юришлари, уларнинг олдида ёш энага – словак аёл гу-гулаётган, оппоқ ҳарир кийим кийдирилган, устига ипак кўрпача ташланган, қўлида – панама сомонидан ясалган шакилдок, оғзида – боши аллақачон кемирилган резинка кўғирчоқ бўлган асрандини аравачада олиб кетаётгани жаноб Симанинг кўз олдига келди. Шу вақтда ўт ўчирувчи ёки еттинчи пиёда полкининг чолғучиси билан қўлтиқлашган Эльза йўлқадан, уларнинг рўпарасидан келаверади ва ўша лаҳзада она юраги дош беролмайди, у кичкириб юборади, ҳўнграб, болани аравачадан юлиб олади, юкорида тилга олинган она юрагига босади ва кўзёши аралаш дейди:

– Ох, жаноб Сима, сизга раҳмат! Сизнинг нақадар олижаноб одам эканингизни ва боламнинг ҳақиқий отаси эканингизни мана энди ўз кўзим билан кўриб турибман!

Жаноб Сима буларнинг ҳаммасини бир дақиқа... йўқ, бир сония ичида кўрди ва эшитди. У, ҳатто, хотини Босилька хонимнинг қандай хушдан кетганини, қайнсинглиси ёрдамга чақираётганини, қайнонаси паркнинг ўзидаёқ қуёвининг бошига шамсия билан тушираётганини ва, ниҳоят, ўт ўчирувчи ёки, балки, еттинчи пиёда полкининг созандаси Эльзанинг елкасига мушт ёғдираркан: “Сенинг ифлос ўтмишининг энди билдим ва хиёнатинг учун ланатлайман!” дея хитоб қилаётганини тасаввур қилди. (Еттинчи пиёда полкининг созандалари гап севгига бориб тақалганда доим шеърий тилда сўзлайдилар.)

Буларнинг ҳаммасини эшитган, кўрган, тасаввур қилган бечора жаноб Сима шунчалик кўркиб кетдики, уни, ҳатто, калтирок босди. У ҳорғин ахволда бошини ҳам қилди ва орага узоқ сукунат чўкди, уни ниҳоят Босилька хоним бузди:

– Сен менинг таклифим ҳақида ўйлаяпсанми?

– Ҳа... ўйлаяпман, – жавоб берди жаноб Сима ва калласига уя қурган ваҳимали ўйларни ҳайдаб солмоқчидек, пешонасини қўли билан артди.

– Хўш, қандай фикрга келдинг?

– Ҳеч қандай... Бизга асрандининг нима кераги бор, бизга усиз ҳам яхши-ку. Хўш, модомики, бу бола Худонинг инояти билан уйимиз олдида пайдо бўлган экан, биз насронийлар сифатида унинг кўчада қолмаслиги учун ғамхўрлик қиламиз. Уни нима қилиш, қаёққа олиб бориш кераклигини ўйлаймиз, лекин асранди қилиб олмаймиз. Нима деб ўйлайсан, Босилька, бу макбулми?

– Синглимни-чи?

– Лекин... биз энди ҳеч қандай асранди олмаймиз деган тўхтама келдик-ку.

– Сен шундай қарорга келдинг. Мен бўлсам, синглимни уйга олиб келиш учун ҳеч қандай тўсик кўрмаяпман.

– Тўсик бор, бўлгандаям жуда асосли! – қаттиқ ҳимояга ўтди жаноб Сима. – Биринчидан, синглингни топиб олганимиз йўқ. Агар қайн-синглимни, айтайлик, кўчадан йўргакка ўралган, мактуб илова қилинган ҳолда топиб олганимизда бошқа гап эди. Ва иккинчидан...

Шу ерга келганда жаноб Симанинг тили тутилиб қолди, чунки биринчи сабабнинг ўзиёқ унчалик ўринли эмасди. Иккинчисини эса, ўйлаб тополмади ҳам.

Босилька хоним зарда билан тескари ўгирилди ва деразага қаради. У бўлса, Недельконинг устига эгилди ва боланинг мўйловини тортқилашига қўйиб берди. Жаноб Сима бола мўйловини тортқилаганда ҳар қандай ота хис киладиган оталик қувончини туймоқда эди. Неделько учун бу маъсумона болалик эрмаги мутлақо янги бўлиб, у ишга шунчалик ваҳшиёна жидду жаҳд билан киришдики, жаноб Симанинг кўзидан тиркираб ёш чиқди. Неделько тақдири илохийнинг аралашуви хотинига туғишга кўмаклашишидан умид қилаётган бечора эрга имкон борича кўпроқ зиён етказишни хоҳлаётгандай, мўйловнинг ок тукларини авайлаб қолдириб, фақат қораларини юлаётганини сезиб қолганида жаноб Симанинг жони халқумига келганини айтмай қўя қолайлик.

Шундай қилиб, жаноб Симанинг оталик қувончидан роҳатланиш истаги тезда сўнди ва у Босилька хонимга юзланиб савол берди:

- Хўш, сенингча, бу болани нима қилишимиз керак?
- Мен қаердан билай! – хўмрайиб жавоб берди Босилька.
- Лекин нимадир қилиш керак-ку, биз ғайринасронийча иш тутолмаймиз-ку.
- Хўш... – деди хотини, – балки Белградда ташландиқ болаларга бошпана берадиган бирор жамият бордир?

– Ташландиқ болаларга бошпана берадиган жамият? Йўқ, бунақа жамият йўқ, лекин... тўхта-чи, ахир, бу жуда ажойиб ғоя! Босилька, бу жуда зўр ғоя эканини биласанми?

- Қанақа ғоя?
- Сен айтаётган ғоя, ташландиқ болаларга бошпана берадиган жамиятни ташкил этиш ғояси.

Ғоя бутун борлигини камраб олган жаноб Сима мамнун бўлиб, оғзи қулоғига етди.

– Бу ғоя меники деган гапни қаердан олдинг? – бепарволик билан сўради Босилька хоним.

– Ғоялар фақат мана шунақа – ҳеч қутилмаганда, гап орасида туғилади. Сенга сўз бериб айтайки, бу ғояни амалга оширишга эришаман ва, эриша олсам, у сеники эканини доим таъкидлайман.

Ғоядан ва ўша махфий сабаблардан рухланиб кетган жаноб Неделькович бу фикрга жон-жаҳди билан ёпишиб олди, хонада у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ғояси амалга ошди, Неделькони бўлса, ташландиқларга бошпана бериш жамиятининг биринчи тарбияланувчиси дея тасаввур қилаётганди...

– Бемалол амалга ошириш мумкин бўлган ғоя бу! – деди жаноб Сима аввало хотинини, сўнгра ундан ҳам кўпроқ ўзини ишонтиришга уриниб. – Бизда етимхоналар бор, лекин улар бошқача, яъни катта болалар учун, у ерда болаларга касб-ҳунар ўргатишади. Кейин бизда кексаларга бошпана берадиган жамият бор, бу ҳам яхши, жуда яхши. Шундай экан, нега энди

ташландик болаларга бошпана бериш жамиятига эга бўлмаслигимиз керак? Ахир, кўчаларимиздан нукул бола топишаётган бўлса?

У хаёлга чўмиб, индамай турди, сўнг катъият билан деди:

– Ишни пайсалга солмай, якшанба куниёқ бир нечта обрўли ҳамшаҳарларимизни таклиф қиламан ва уларга ташландик болаларга бошпана бериш жамиятини таъсис этишни таклиф этаман.

– Якшанбагача нима қиламиз? – сўради Босилька хоним.

– Якшанбагача ҳаммасини обдон ўйлаб оламан. Бугун ҳали сешанба, вақт старли экан.

– Тушунарли, – деди Босилька хоним, – лекин болани нима қиламиз? Мени бола билан ўтиради, деб ўйлаётганинг йўқми?

– Дарҳақиқат! – хитоб қилди жаноб Сима. Бу масала унинг учун шу заҳотиёқ янги муаммога айланди. – Ҳақиқатан ҳам, болани нима қилиш керак?

Янги муаммо уни шу даража ташвишга солдики, яна хона бўйлаб юра бошлади.

– Агар бирор камбағал хотин топилиб, болани вақтинча уйида боқиб туришга рози бўлганида эди... – деди Босилька хоним.

Жаноб Сима рафиқасига қойил қолиб қаради. Ўша вақтдан бошлаб у хотинига тўхтамай таҳсин ўқийдиган бўлди. Рафиқаси у билан никоҳда экан, бола туғмади, бироқ ғояларни туғиб ташлайверди.

– Мутлақо тўғри! Мана буни порлок ғоя деса бўлади! Мен озрок ҳақ эвазига болани олиши мумкин бўлган бир фақир аёлни биламан. Бораман, хозирок унинг ёнига бораман ва ҳаммасини ҳал қилиб келаман.

Жаноб Сима бир дақиқани ҳам бой бермай, уйдан чиқди.

ЙИГИРМА ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Учинчи чўқинтириши

Жаноб Сима кидириб кетган фақир аёл Палилулада, яҳудийларнинг эски қабристони ортида яшарди. У жаноб Симанинг Эльза билан топишмасидан олдинги эски таниши эди. У вақтлари жаноб Сима ҳали кичик амалдор бўлиб, мансабга кўтарилиш ва бой қизга уйланишни астойдил хоҳларди. Ўша вақтлари Белградда кафтга қараб фол очадиган Мара хоним машҳур бўлганди. Жаноб Сима навбатдаги мансабга қачон кўтарилишини ва кимга уйланишини билиш учун бу машҳур аёлнинг қаерда яшашини суриштириб топди ва бир куни уникага борди. Мара хоним кафтига қараб, унинг “жуда шўх” ва “аёлларни жалб этадиган” йигит эканини айтди. Жаноб Сима фол тўппа-тўғри эканига шу заҳоти ишонч ҳосил қилди, чунки у шу ернинг ўзида, Мара хонимникида унинг “жияни” билан танишиб олди. Бу киз меъёрида ноз-карашма қилиб, “у ўзига жалб этаётганини” эътироф этди.

Жаноб Сима бир марталик ташриф билан чекланиб қолмади ва истак пайдо бўлиши биланок кафтини кўрсатиб, фол очдириш учун Мара хонимникига қатнаб турди, ҳар гал келганида у ерда янги “жиян” ўтирган бўларди.

Ўшандан буён кўп вақт ўтди, бироқ жаноб Сима Мара хоним билан алоқани узмади. Эльза билан юрган кезлари у Мара хонимникига

катнамади, лекин уни эсидан ҳам чиқармади, Мараникига катнаб юрган дўстлари орқали салом йўллаб турди, бир куни эса Мара унга илтимос билан мурожаат қилди ва у, ҳатто, кичикроқ бир хизмат ҳам қилиб қўйди.

Узоқ йиллик айрилиқдан сўнг жаноб Сима Мара хонимни ўша уй-часида топди. Мара бўлса, оилавий ҳаётдан тўйиб кетгани учун жаноб Сима унинг ёнига қайтди, деб ўйлади. Ҳамма нарса ёшлигини эслатадиган чоғроқ хонада жаноб Симанинг яна вақти чоғ бўлди. Столга ташланган дастурхон ҳам, бурчакдаги кат ҳам, девордаги расм ҳам, устига тоза тўр чойшаб тортилган кроват ҳам, ўзини таништирган янги жиян ҳам – ҳамма-ҳаммаси унга аввалги ажойиб кунларини эслатди, юзлари ёришди, оғзи бўлса, тушида холва кўрган боладай чучиди.

Хотираларга берилиб ҳузурлангач, у замонасига қайтди ва Мара хонимга нимага келганини айтди. Жаноб Сима ташландик болаларга бошпана бериш жамияти ташкил қилингунга қадар бечора етимчани вақтинча, кўпи билан икки ой боқиб туришни, бунинг учун яхшигина ҳақ тўлашини айтиб, Мара хонимни кўндиришга уринди.

Мара хоним бола боқишга жойи йўқлигини, бола унга халакит беришини ва шунга ўхшаш бахоналарни рўқач қилиб, аввалига кўнмади. Аммо жаноб Сима ўз қатъияти билан қаршиликни синдирди ва Мара хоним бугун кечкуруноқ болани олишга рози бўлди.

– Бола каттами? – сўради Мара хоним.

– Йўқ, лекин соғлом бола, – жавоб берди жаноб Сима.

– Ўғилми?

– Ўғил.

– Исми нима?

Жаноб Сима довдираб қолди. Бу ёғини ҳисобга олмагани энди калласига келди. Эльза ўз мактубида боланинг исмини ёзмаган эди.

– У, афтидан, чўқинтирилмаган бўлса керак, – иккиланиб ғулдиради жаноб Сима.

– Ундай бўлса, жаноб Сима, – деди Мара хоним, – менинг уйимда унга жой йўқ. Менга қанча тўласангиз ҳам чўқинтирилмаган мавжудотни уйимда олиб ўтиришни истамайман. Уни олдин чўқинтириб, сўнг олиб келинг. Сиз учун қилишим мумкин бўлган иш шу, холос.

– Майли, биз уни чўқинтираемиз, лекин бунинг учун анча вақт керак бўлади-да.

– Қанака вақт? Уни эрталабки ибодатга олиб боринг-у, чўқинтиринг. Ахир, сиз шу муносабат билан тантана уюштирмакчи эмассиз-ку!

– Ҳа, шундай, – деди жаноб Сима унинг ҳақлигини фаҳмлаб.

Мара хоним ўз диний қарашларини қатъий ҳимоя қилди ва жаноб Сима бошини ҳам қилганча уйига қайтди. Унинг олдида янги муаммо – болани чўқинтириш ташвиши пайдо бўлди.

Уйига келиб, Неделькони мусиқа машғулоти ўтказиладиган хонада беланчақда ётган ҳолда кўрди. Боланинг атрофи одамга тўлиб кетган. Жаноб Сима аёллар ҳам шу масалани муҳокама этишаётганини кўриб жуда ҳайрон бўлди.

– Сима, қулоқ сол, биз бу боланинг исмини билмаймиз, – деди унга Босилька хоним.

– Бу ғоя мияннга қайдан кела қолди? – ҳайрон бўлди жаноб Сима рафикасининг бола ўрнига ғоя туғиш қобилиятига қатъий ишонч ҳосил қилиб.

Аммо жаноб Сима янглишган эди – бу гал ғояни қайнонаси “туққанди”. Аслини олганда, у ҳеч қандай ғояни туғмаган, фақат шунчаки: “Бу боланинг исми нима?” деб сўраган эди, холос.

– Куёвтўра, бола чўқинтирилганми-йўқми? – сўради у.

– Чўқинтирилганми? Билмайман, мактубда унинг исми ёзилмаган.

Гарчи мактубни жаноб Сима мусиқа муаллимига айтиб ёздирган бўлса-да, Эльза Босилька хонимга битган мактубда ҳам боланинг исми тилга олинмагани боис, жаноб Сима, ҳарҳолда, рост гапирган эди. Эльза эса, бундай аҳамиятсиз тафсилотни онасидан, уста Юлианадан сўраб олишни унутган. Лекин, ҳарқалай, Эльза учун исм эмас, боланинг ўзи муҳимроқ эди.

– Бола, афтидан, олти ойлик, кўряпсанми, бўлаликкина. Чўқинтирилган бўлиши керак, – тахмин қилди Босилька хоним.

– Эҳтимол, лекин аниқ айтиб бўлмайди. Мактубда... яъни онасининг мактубида бу ҳақда ҳеч нарса дейилмаган.

Уйда йўл-йўлакай ўйлаб келган ўша масала ҳақида гап бораётгани унга ҳеч қандай алоҳида тайёргарликсиз масалани бирваракайига ҳал қилишга киришиш имконини берди.

– Ҳозиргина камина хузуридан қайтган ўша фақир аёл шунчалик номусли ва художўй эканки, чўқинтирилмаган мавжудотни уйига киритишни қатъиян рад этди. У болани эрталаб чўқинтиришни, сўнг олиб келишни таълиф қилди.

– Эрталабгача-чи? – сўради Босилька хоним.

– Эрталабгача нима қилиш кераклигини билмайман, – маъюс қиёфага кирди жаноб Сима.

– У бу ерда ётиши мумкин эмас, – икки оёғини бир этикка тикди Босилька хоним. – Модомики, Худо менга бола бермаётган экан, бегонаси билан ухлашни хохламайман.

Жаноб Сима Босилька хонимнинг сўзларида иззат-нафсига тегадиган таънани сизди, лекин Неделькога – тухматни шак-шубҳасиз рад этувчи далилга қараб, тинчланди.

– Яхши, – деди жаноб Сима узоқ ўйлаб олгач. – Мусиқа муаллимидан болани бу кеча олиб кетишини илтимос қилсак қандай бўларкан?

– Шу етмай турувди! – Эътироз билдирди қайнсингил мусиқа муаллимини химоя қиларкан. – Биринчидан, бу ёш йигитнинг обрўсини тўқади, иккинчидан, у кечалари мусиқа яратади, ижодий илҳом келиб турган вақтда бола йиғлаб қолса, нима бўлади? Йўқ, бу ҳечам мумкин эмас!

– Нима қилишни билмай қолдим! – дея яна маъюсланди жаноб Сима.

– Биласанми, куёвтўра, – гапга аралашди қайнона, – мен сизларга ёрдамлаша қолай. Болага бир кеча ўзим қарайман.

Жаноб Сима суюниб кетди. Умрида биринчи марта қайнонаси унга улуғ ва олижаноб аёл бўлиб кўринди ва миннатдорчилик ҳислари жўш уриб, унинг қўлини ўпди. Лекин айни чоғда ичиқоралиги тутди: тақдирнинг ҳазилини қаранг: ўзининг никоҳсиз туғилган зурриёдини қайнонасининг тўшагига ётқизса-я! Бундан яхшироқ қасос етти ухлаб тушингга ҳам қирмайди, чунки Босилька хонимнинг боласи бўлмаётгани ҳақидаги барча таъна-дашномларининг манбаи битта – қайнонасининг гиж-гижлашлари эди.

Биринчи ва асосий масала ҳал этилгач, гал иккинчи масалага келди: боланинг чўқинтирилган отаси ким бўлади?

– Биласанми, – деди Босилка хоним эри бу масалани ўртага қўйгач. – Мана шу вазифани ўз зиммангга олишинг мумкин! Бу насронийларга хос, жуда гўзал иш бўларди!

– Сен нима ҳақда гапиряпсан?

– Сима, болага сен чўқинтирган ота бўлишинг керак!

– Мен? – хайрон бўлди Сима ва хотинига тентакларча бақрайиб қолди.

– Ҳа, сен!

Жаноб Сима сал бўлмаса янглишган ва розилик бериб юборган бўларди, чунки дастлабки лаҳзаларда бу ҳақиқатан ҳам олижаноб иш, деб ўйлади. Аммо шу заҳоти ўзига келиб, сесканиб кетди. У ўз ўғлининг чўқинтирган отасига, собиқ ўйнаши Эльза учун эса кумга¹ айланган бўларди! Йўқ, йўқ, бу мумкин эмас! Бунинг устига гуноҳ ҳам! Қандайдир роман эсига тушди. Ўша романда турклар кулликка олиб кетган бир бола узок йиллардан кейин қайтиб келгани ва танимагани сабабли синглисига уйлангани ҳикоя қилинган эди. Унга худди ўша романдаги воқеаларни бошидан кечираётгандек туюлди. У ўз боласининг чўқинтирган отасига айланишига бир баҳя қолди-я!

Шундан кейин ҳаёлига бундан ҳам ваҳималироқ фикр келди. Иттифоқо, Эльза чўқинтириш маросими эртага белгиланишини ҳисобга олиб қўйган бўлса-чи? Жаноб Симанинг олижаноблигини билгани учун Эльза, эҳтимол, унинг чўқинтирган ота бўлишга розилик беришини олдиндан билгандир? Башарти у эртага черковнинг қайсидир бир устуни оркасига яшириниб, маросим бошланишини кутиб турса ва жаноб Симанинг қоқ юрагига ханжар санчса ёки юзига кислота сепиб юборса-чи? Одатда, барча романларда алданган ўйнашлар жазманларидан мана шу тарзда интиком олишади.

Мана шуларни ўйларкан, жаноб Симани қора тер босди, Босилка хонимга нима деб жавоб беришини билмай, кўзларини ерга тикди. Чора йўқдай туюлаётганди, бироқ шу онда хонага жаноб Симани барча иложсиз вазиятларда қутқарган киши кириб келди. Бу мусиқа муаллими эди.

– Ана! – кўнгли кўтарилиб кетди жаноб Симанинг. – Мана, жаноб муаллим чўқинтирган ота бўлади!

Муаллим эсанкираб қолди, лекин жаноб Симага қайнсингил ёрдамга келди. Унга бу ғоя жуда ёққан эди.

– Биласизми, бола чўқинтирилмаган экан ва биз, ҳаммамиз, сизнинг унга чўқинтирган ота бўлишингизни хоҳлардик.

– Ҳа! – тасдиқлади жаноб Сима.

Муаллим яна хижолат тортди ва жаноб Симага юзланди.

– Бу унчалик қулай иш эмас. Мен сизга кум бўлишни хоҳламаган бўлардим, – деди у ва қайнсингилга маъноли қараб қўйди.

– Қанақасига менга кум бўлар экансиз? – фиғони чикиб деди жаноб Сима ва муаллимга ёвқараш қилиб ўқрайди.

– Шунақасига, – тушунтира кетди муаллим, – биласизми, кумлик – қариндошлик демакдир, менинг эса сизга қариндош бўлгим йўқ.

Жаноб Сима яна сесканди ва қўлини узатиб, мусиқа муаллимини мажаклаб, скрипка калитига айлантириб ташлаш истагидан зўрға тийилди.

– Лекин болани кўчадан, эшигимиз олдидан топишгани сизга маълумку! – муаллимни тўғри йўлга солмоқчи бўлди жаноб Сима.

¹Кум – боланинг ота-онаси уни чўқинтирган кишини шундай аташади.

– Тўғри, – жавоб берди муаллим.
– Шундай экан, сиз ким билан қариндош бўласиз?
– Сиз ҳақсиз! – деди муаллим қовун туширганини фаҳмлаб.
– Жаноб, бу гўдак ташландиқ болаларга бошпана бериш жамиятининг биринчи асрандиси бўлади. Сиз, моҳиятан, бу жамиятнинг кумига айланасиз. Менимча, Белграднинг энг таниқли вакилларида ташкил топадиган жамиятнинг куми бўлиш – улуғ шараф. Мен, ҳатто, сизнинг номзодингизни доимий чўқинтирган оталикка тавсия қилишни ўйлаётирман.

– Қанақасига? – ҳайрон бўлди муаллим.
– Шунақасига, жаноб! Жамият ташлаб кетилган болаларга бошпана беради. Бу болалар одатда чўқинтирилмаган бўлади ва шунинг учун жамиятга ўзининг доимий чўқинтирган отаси керак. Тўғрими?

Ҳаммага бу макбул тушди ва муаллимни чўқинтирган оталикка рози бўлишга мажбур қилишди.

Кун тартибидаги иккинчи муҳим масала ҳал қилинди, жаноб Симанинг елкасидан яна бир тоғ ағдарилди. Энди гарчи олдинги икки масаладай муҳим бўлмаса-да, кизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган учинчи масала кўрила бошланди.

– Менимча, – деди сўз олган Босилька хоним эрига мурожаат қилиб, – болани сенинг шарафингга Сима деб аташ керак. Уни сен топдинг ва ўзинг жамиятнинг асосчиси бўласан.

Жаноб Симани яна бояғи фикрлар қийнай бошлади. Сербияда болани отасининг исми билан аташ қабул қилинмаган, ахир! Агар бу бола қачондир туғилиши тарихини онасидан эшитса ва отасининг фамилиясини олса, кунларнинг бирида яна бир Сима Неделькович пайдо бўлади-ю, бир умр жаноб Сима Недельковичнинг йўлини тўсади. Болани ҳеч нарса, айниқса, исм билан ўзига боғламаслик лозим. Жаноб Сима бу таклифни рад этиш учун эндигина оғиз очгандики, онаси қизига ёрдамга келди.

– Симеоннинг ўзгинаси, топилган Симеон! – гап кистирди у.

Шунда жаноб Сима ичида беихтиёр халқ кўшиғини ўқий бошлади:

*Тонгда кетди кекса роҳиб
Муздек сувга, Дунайга,
Дунай сувига ювинай-у
Қилай илтижо Худойга...*

Кейин у қўшиқнинг бутун мазмунини эслади. Қўшиқда қуйланишича, ташландиқ Симеон қатта бўлгач, онасини, Будим кироличасини топади. Тўғри, жаноб Сима Будим кироли эмасди, лекин ўша лаҳзада унга ташландиқ Симеон номи берилган бу бола қачондир онасини ёки отасини, албатта, топадигандек туюлди. Бундай истикбол жаноб Симани ҳаммасидан кўпроқ кўрқитгани сабабли, у камтарлиги туфайли бунақа шарафга ноил бўлишни хоҳламаслигини айтиб, болани ўз номи билан аташни қатъиян рад этди. Эътирозларга узил-кесил барҳам бериш учун у болани Божидар¹ деб чўқинтиришни таклиф қилди, чунки у ҳақиқатан ҳам худонинг инъоми эди.

Қайнсингил “Б” ҳарфи монограммада чиройли кўринмайди, деган оддий сабабни рўқач қилиб, бу таклифга қатъий қарши чиқди.

¹ Божидар (Божий дар) – Худонинг инъоми.

– Бола кунларнинг бирида катта одам бўлса, унда монограммали дастрёмолларга эҳтиёж тугилади, “Б” ҳарфи эса, монограммада жуда хунук кўринади!

Кайнсингил болани Ромео ёки Авраам деб аташни таклиф қилди, унга кайнона қарши чиқди.

– Бола, – деди у, – кучук эмаски, уни Ромео ёки Авраам деб атасак. У насроний, унга динимизга ёт исмларни қўйишнинг нима кераги бор?!

Муаллим эса, болани Бетховен деб аташни таклиф қилди ва бундай ном бергани учун чўкинтирган отани Бетховеннинг ўзи дуо қилган бўларди, деб таъкидлади.

Бунга энди жаноб Симанинг ўзи қаршилиқ қилди.

– Яна қанақа Бетховен! – деди у. – Бу исм болага ҳаётда роса халақит беради. Тасаввур қилинг: давлат маслаҳатчиси Бетховен, округ бошлиғи Бетховен. Агар у, айтайлик, руҳоний бўлса-чи... Уни таксир Бетховен деб чақиришса-я, ана сизга хангома... Агар одам ўғри бўлишини олдиндан аниқ билса, бу бошқа гап... Ўғриларда “Бобой”, “Тиқин”, “Бетховен” деган ана шунақа ғалати исмлар бўлади...

Ниҳоят, муаллимнинг таклифи ҳам рад этилгани боис яна кайнона сўз олди ва яқинда топилгани сабабли болага Ненад¹ деб исм бериш таклифини илгари сурди. Ҳамма бу таклифга қўшилди ва иш ҳал қилинди.

Аммо барибир эртасига, черковдан қайтиб келгач, мусиқа муаллими жаноб Симага болага Сима деб исм қўйганини айтди. Босилька хоним шундай деб қаттиқ туриб олган экан. Хоним камтарлиги боис ушбу исмдан воз кечган жаноб Симага шу йўл билан ҳурмат бажо келтиришни ўз бурчи деб билишини мусиқа муаллимининг ўзига айтган.

ЎТТИЗИНЧИ БОБ

Ташландиқ болаларга бошпана бериш жамиятининг биринчи қурултойи

Чўкинтириш маросимидан кейин икки ҳафтача ўтди. Бу ҳафталар жаноб Сима Неделькович учун юрак ўйноқларидан сўнг қандайдир дам олиш каби бўлди. Учинчи ҳафта ҳам ўтгач, жаноб Сима романнинг олдинги бобларидан бирида уни жуда ҳаяжонлантирган ғоя ҳақида ўйлай бошлади. У бир ҳафта давомида ўйлади. Шундай қилиб, уни асир қилган ғояни амалга оширишга, яъни ташландиқ болаларга бошпана бериш жамиятига асос солишга узил-кесил ва қатъий қарор қилганида чўкинтириш маросимдан кейин бир ой ўтиб бўлган эди.

Жаноб Неделькович бу ишни қандай амалга ошириш кераклигини ўйлаб яна бир ҳафтани ўтказди ва, ниҳоят, ҳаммасини жуда оддий деб топди. Ғояни амалга ошириш учун ташландиқ бола аллақачондан бери мавжуд. Устав ёзиб, одамларни йиғиб, кўмита ташкил этилса бас, иш битди, тамом вассалом. Жаноб Сима Неделькович барча олижаноб кишиларни жуда фойдали, жуда инсонпарвар жамиятнинг таъсис қурултойида бирлашишга даъват этувчи мактубни энг бежамдор ифодалар билан битди ва қайта-қайта ёзди.

Шаҳарнинг энг таниқли кишилари тўпланадиган қурултой бир ҳафтадан кейин Фукарлар клубида ўтказилиши керак эди. Жаноб

¹ Ненад – бу исм сербча “ненадан” – “кутилмаган” деган сўздан олинган.

Сима Неделькович колган бутун вақтини нутк тайёрлашга сарф қилди. Нуткдаги асосий фикр Исо пайгамбарнинг “Болаларни ҳузуримга қўйиб юборинг!” деган сўзларида ўз ифодасини топган эди.

Курултой очиладиган куни роппа-роса соат ўнда жаноб Неделькович бу машҳур ғояни амалга оширишга жалб этилган мусиқа муаллими кузатувида Фукарлар клубига йўл олди. У ерда бир нечта таниш жанобни учратишди, улар колганларни сабрсизлик билан кутиб туришарди. Жаноб Неделькович “тик” этган товуш эшитилса, беҳудага ўтирилиб, эшикка қарарди, мусиқа муаллими биров келаётганмикан деб бекордан-бекорга, ҳатто, кўчага ҳам чикиб келарди. Жаноб Недельковичнинг курултойни яна бир ҳафтага кечиктиришдан бошқа иложи қолмади.

Шундай қилиб, Неделько чўқинтирилгандан кейин ва курултой очилгунга қадар бутун бошли икки ой ўтиб кетди. Икки ойдан кейингина, ҳарқалай, бу тадбир бўлиб ўтди.

Бир-икки кишини айтмаганда, таклиф қилинганларнинг ҳаммаси йиғилди. Архимандрит Григорий келиб, залга кираверишда жаноб Недельковичнинг қўлини сиқди ва: “Насронийларга хос бу ниятни амалга оширишга бел боғлаганингиз учун сизга раҳмат. Менинг ўзим ҳам навкиронлик чоғларимда ташландикларга қандайдир ғамхўрлик қилиш мумкин эмасмикан, деб кўп ўйлаганман, лекин кексайиб қолганимдан кейин бу ҳақда ўйламай қўйдим. Раҳмат, сизни табриклайман!” деди.

– Бу рафикамнинг ғояси, – деди камтарлик билан жаноб Неделькович, авлиё отага миннатдорчилик билдираркан.

Математика ўқитувчиси жаноб Станое Лекич ҳам келди. У ҳар қандай кўмига жон деб аъзо бўлиши билан ном чиқарган эди. У адабий жамиятнинг, Врачара ободонлаштириш жамиятининг (вахолонки, ўзи Белграднинг бошқа туманида – Палилулада яшарди), чавандозлар тўғараги, шаҳар клуби, кўшиқчилар жамиятининг раҳбариятидан жой олганди. У, ҳатто, хотин-қизлар жамияти кўмитаси аъзолигига ҳам ўз номзодини қўйган, лекин ягона сабаб – эркак эканлиги боис сайланмай қолганди.

Истеъфодаги округ бошлиғи Сречко Остоич ҳам келди. У шу заҳоти бу ишларда, яъни ташландиклар масаласида ҳеч нарса тушунмаслигини айтди, аммо жаноб Сима Остоичнинг қайсинглиси доя бўлгани сабабли таклиф қилинганини тушунтирди.

Жаноб Савва Янкович ҳам келди. У доимо ҳар қандай жамиятнинг ҳисобчилигига ўз номзодини кўрсатар, чунки аъзолик бадаллари ҳисобига яхшигина яшаш мумкин, деган фикрда эди. Жаноб Пая Станоевич ҳам кўриниш берди. Бу жаноб жуда ақлли киши бўлиб, у ҳақда бор бойлигини хайрия мақсадларига васият қилган деб гапиришарди. Айни чоғда, унинг кўшниси, Мария хоним у ҳамма бойлигини хотинининг номига расмийлаштирган, деб даъво қиларди.

Савдогар, жаноб Тома Петрович ҳам келди. У ўз ўғилларини оқ қилганини “Серб газетаси”да эълон қилган. У ҳам остонадан ҳатлар экан, жаноб Сима Недельковичнинг қўлини сиқди ва: “Сизнинг олижаноб ғоянгизни хурсандчилик билан қувватлайман. Биз ўзгаларнинг ташлаб кетилган болалари ҳақида жиддий ғамхўрлик қилишимиз даркор!”, деди.

Жаноб Аксентий Ристич ҳам келди. У болаларни шунчалик севардики, ҳамиша уйда ўн олтидан ўн саккиз ёшгача бўлган иккита қиз яшарди. Ристич марҳум хотинининг хотираси учун бу қизларни ўз фарзандидай боқарди.

Яна анча-мунча кўзга кўринган кишилар келди, уларнинг ҳаммаси келганиданок ғояга тарафдор эканлигини айтишди. Жаноб Сима бўлса, ҳар гал бу ғоя рафикасига оид эканини таъкидларди.

Ҳамма йиғилиб бўлганидан кейин жаноб Сима кўнғирокни чалди ва бир ҳафта давомида ёзган, иккинчи ҳафтада ёзганларини тузатиб чиққан ўша нутқини сўзлади.

Нутқни ёд биладиган мусика муаллими жаноб Симанинг сўзини “Тўғри, тўғри!” деган хитоблар билан бўлиб турди.

Нутқининг иккинчи ярмида жаноб Сима “ўз бошидан ўтган бир ҳодисани” махсус тасвирлаб берди. У эшиги тагида чиройли, соғлом, икки юзи қип-қизил болани топиб олди. Модомики, бола чиройли, соғлом ва икки юзи қип-қизил экан, ундан намунали фукаро чиқиши мумкин. Бироқ агар гўдак жамоага берилса, у эса ўз навбатида чақалокни қандайдир аёлга берса, бола келгусида ким бўлади? У ҳеч қандай маълумот олмайди, бинобарин, одам бўлмайди. Холбуки, чин фукаролар борган сари камайиб кетаётгани кундан-кунга сезилиб бормоқда, бу ўринда давлатнинг ўзи ташвишланса ёмон бўлмасди. Шунинг учун у – жаноб Сима – ҳисоблайдики, ҳамма бирлашмоғи зарур ва энг аввало, унинг остонасига ташлаб кетилган бола, сўнгра унинг остонасига ёки яна қаергадир ташлаб кетилган бошқа болалар тўғрисида ғамхўрлик қилмоғи лозим. Ўзининг ажойиб нутқини жаноб Сима қўйидаги сўзлар билан якунлади:

– Бизнинг инсоний ҳиссиётларимиз мана шунга чакиради, ота-оналик туйғумиз мана шунга чорлайди, улуғ устозимиз, дин йўлида жон фидо қилган пайғамбаримизнинг: “Болаларни хузуримга қўйиб юборинг!” деган сўзлари бу ишимизга ок фотиҳа беради.

Мусика муаллими, ундан кейин эса бутун қурултой “Тўғри! Ура!” деб ҳайқирди.

Кейин ҳазрат архимандрит Григорий сўз олди ва черков номидан барча болалар ҳақида сўзлади. Унинг нутқи қисқача қилиб айтганда, болалар севгимизга кўз тутишга ҳақли экани тўғрисида эди.

Ундан кейин математика профессори ўрнидан турди ва болалар қандай яратилишини кифтини келтириб, илмий йўсинда тушунтириб берди. Жаноб Сима унинг сўзларини алоҳида диққат билан эшитди.

Математика профессори одатдаги никоҳда иккита математик қиймат – ота ва она маълумлигини ва, бинобарин, икки маълум қийматдан учинчи номаълум қийматни, яъни болани осонгина чиқариб олиш мумкинлигини билагонлик билан исботлаб берди. Лекин ҳаётда шунақа математик формулалар борки, фақат биргина қиймат маълум. Мана шу формулани ечиш натижасида ташландиклар ҳосил бўлади. Аини мана шу ҳолат мазкур қурултойнинг кўриб чиқиши учун ҳавола этилган. Бизнинг шахримизда ҳам ташландиклар муайян қиймат касб этгани учун у бу қиймат тўғрисида ғамхўрлик кўрсатиш лозим, деб ҳисоблайди.

Жаноб Савва Янкович, турли жамиятларнинг ҳисобчилигига ўз номзодини тиқиштиришни севадиган ўша киши ҳам сўз сўради ва янги жамиятнинг аъзолик бадаллари имкон борича кўпроқ бўлишини таклиф қилди.

Жаноб Сима бу ҳақда гапиришга ҳали эрта эканини, қурултой ҳозир фақат масаланинг назарий жиҳатлари билан шуғулланаётганини тушунтирди.

Яна бир нечта киши сўзлагач, ташландик болаларга бошпана бериш жамиятини таъсис этиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бунинг учун беш

кишидан иборат кўмита сайланди. Чет эллардан шунга ўхшаш жамиятларнинг уставини топиш, ўрганиш, сўнгра иккинчи қурултойни чақириш ва у ерда маъруза қилиш мазкур кўмита зиммасига юклатилди.

Муваффақиятдан рухланган жаноб Сима Босилька хонимга ғояси қандай амалга оширилишини гапириб беришга, хотинининг ғояси жуда ажойиб эканига уни яна бир бор ишонтиришга шошиб, шодон ҳолда уйига шахдам қадам ташлаб кетди.

ЎТТИЗ БИРИНЧИ БОБ

Ўтмиши шубҳали хотин

Роман муаллифи профессор бўлганида, у, равшанки, бу бобни мана бундай бошларди:

Хотинлар ўтмиши ёрқин ва ўтмиши шубҳали хотинларга бўлинади. (Аслида, ўтмиши шубҳали хотинлар ва келажаги шубҳали хотинларга бўлинади, деб ёзса тўғри бўларди.)

Ўтмиши ёрқин хотинлар бир неча синфга бўлинади: ўтмиши мутлақо ёрқин, ярим ёрқин, хира ёритилган хотинлар ва шу кабилар. Ўтмиши шубҳали хотинлар ўтмишида доғча, доғ ва катта доғ бўлган хотинларга бўлинади.

Биз энди хоҳласак-хоҳламасак, танишишимиз керак бўлган Мара хоним сўнгни, энг булганиб кетган синфга мансуб эди. Ёшлик йилларида ҳар қандай аёл гўзал бўлади. Мара хоним ёшлик чоғларида жуда камтарин ҳаёт кечирар ва кўча-кўйга камдан-кам чиқарди, лекин бунинг эвазига худди мукофотлашмоқчи бўлгандек, эркаклар уникага тинмай катнардди. Мара хоним бу узоқ ўтмишни энди яхши эслолмайди: боши ва елкасида уч марта шамсия сингани – ўша йиллардан элас-элас қолган ягона хотира.

Бу шамсияларнинг ҳаммасини эрли хотинлар дабдала қилган эди.

Бироздан кейин Мара хонимни, гарчи давлат хизматида бўлмаса ҳам, бу шаҳардан унисига кўчира бошладилар. Аллақандай шаҳарчада энди кўним топди дегунча, бир неча ой ўтгач, полиция унга хизмат зарурияти юзасидан бошқа ёққа ўтказилиши тўғрисида билдиришнома юборарди. Ўша вақтлари, афтидан, иқлим ва об-ҳавонинг тўхтовсиз кескин ўзгаравергани сабабли бўлса керак, ҳадеб кўйлақларини кенгайтиришга тўғри келарди. Шу боисдан янги ишнинг ҳадисини олди ва бу иш билан шуғулланишни қанда қилмади, чунки бу иш унга мўмайгина даромад келтирарди.

Унинг янги санъати, моҳият эътибори билан, кишиларнинг оғирини энгил қиларди, лекин полиция барибир қандайдир айб топди ва иш судга бориб етди. Суддан уни турмага жўнатишди. Мара у ерда роса беш йил ўтирди. У турмада ўзини муносиб тарзда тутди, итоаткор бўлди ва шунчалик итоаткорлик билан тавба-тазарру қилдики, ҳатто, турманинг аёллар бўлими бошлиғига эркаклар ҳаётини энгиллаштиришнинг барча усулларини айтиб берди. Бу аёл бошлиқ эса бадбахт Мара қанчалик айбдор экани ҳақда тасаввур ҳосил қилиш учун, шунингдек, турманинг ҳисобчиси бир ёш йигит бўлгани сабабли булар тўғрисида нима қилиб бўлса ҳам билиб олгиси келарди.

Ўша ерда, турмада Мара картада ва кафтга қараб фол очишни ўрганди, узок айрилиқдан сўнг Белградга қайтгач, ўзини шу машғулотга бағишлаш фикрига келди. Аммо муваффақият қозонолмаслигини дарҳол тушунди, чунки бу хунарда асосий нарса – картада ёки кафтга қараб келажакни топишни уддалаш эмас, балки ном қозонишдир. Шундай қилиб, аввалига шуҳрат қозониш керак. Бунинг учун Мара Белграднинг бир нечта нафис хонадонларида хизмат қилишга қарор қилди, чунки нафис хонимлар яхши фолбин тўғрисидаги миш-мишларни ҳаммадан кўра тезроқ таркатадилар.

Мана шу усул билан ном қозонишга бел боғлаган Мара бир нафис хонадонга оқсоч бўлиб ишга кирди. Ўн беш кундан кейин бу уйдаги барча сир-синоатни миридан-сиригача билиб олгач, у хонадон бекасига картада фол очди ва... нишонга аниқ урди. Мара унга деди: “Сиз оилавий турмушда бебахтсиз, сиз каттарок ишлар учун туғилгансиз, аммо тақдир сизни номуносиб инсонга рўпара қилган. Бир ёш йигит сизни деб оҳ чекиб юрибди!”

Бека Маранинг санъатига қойил қолди ва биринчи зиёфатдаёқ бу ҳақда сўзлаб берди.

– Хонимлар, айтсам ишонмайсизлар, – деди у йиғилган нафис хонимларга, – бу аёл фол очишни қийиб қўяди! У менга бор ҳақиқатни айтиб берди.

Ундан кейин Мара бошқа нафис хонимниқига ишга кирди, бир неча кундан сўнг унга фол очди ва... нишонга аниқ урди. Мара унга деди: “Аёллар орасида душманларингиз кўп экан, улар гўзаллигингизга ҳасад қилишади, аммо эркак жинси сизни кўрса, ақлдан озади”.

Бу бека ҳам Маранинг санъатига қойил қолди ва биринчи зиёфатдаёқ йиғилган нафис хонимларга у ҳақда сўзлаб берди:

– Мен сизларга айтсам, у жуда ажиб аёл! У картада шундай фол очадик, ўзгалар турмушининг бутун сир-асрори унга аён дейсиз.

Сўнгра Мара учинчи нафис хонимниқига ишга ўтди, бир неча кундан сўнг бекага фол очди ва... нишонга аниқ урди. Мара унга деди: “Эрингиз билан яшаш сизга зерикарли, ваҳоланки, бир йигит кеча-ю кундуз сизни ўйламоқда, сиз туфайли унинг ҳаёти зерикиш ва қайғу-ҳасрат ичида ўтмоқда. Бир хабар келди... осон йўли бор... тўшак. Аллақандай бева бу йигитни эгаллаб олмоқчи, лекин унинг фикри-зикри фақат сизда!”

Бу бека ҳам Маранинг санъатига қойил қолди ва биринчи зиёфатдаёқ дугоналарига ёрилди:

– Бу жуда ажиб аёл, бамисоли худо юборган пайғамбар дейсиз. У фикрингиз ва ҳисларингизни, китобдан ўқиётгандек, аниқ топади!

Уч нафар нафис хоним унга етарли бўлди; улар Маранинг ном қозониши учун йигирмата эрталабки газетада бериладиган эълондан кўра кўпроқ иш қилишди.

Мара ном чиқариб олгач, бекаларидан айрилди ва ўз фирмасини ташкил қилиш мақсадида алоҳида хонани ижарага олди. Ўшандан бошлаб уни Мара хоним деб атайдиган бўлдилар.

Ишлари жуда силлиқ кетаётган эди, Белграднинг энг баобрў хонимлари ва жаноблари униқига ташриф буюришарди, лекин битта хато қилди-ю, иши юришмай, шундай машаққат билан топган обрўсининг бир пул бўлишига сал қолди.

Биринчи нафис хонимникада хизмат қилган вақтлари у беканинг извошчиси билан танишиб қолувди. Извошчи оқ кўлқоп ва цилиндр шақлидаги шляпасини кийиб чиққан вақтлари Марага жуда ёкарди. Бу танишлик узилиб қолмади ва извошчининг таклифига кўра, Маранинг унга тегиши билан якун топди. Аммо извошчи куёв Марадан фолбинликни ташлашни талаб қилди. У рози бўлди.

Бир неча йиллик хонанишин турмушдан кейин одамлар Марани бутунлай унутдилар. Устига устак янги машхур фолбинлар пайдо бўлди. Маранинг оилавий турмуш йиллари унчалик ёрқин кечмади.

Олдинига ҳаммаси яхши кетаётган эди, ҳар қандай оилавий ҳаёт аввалига яхши бўлади-да. Тўғри, куёв извошчилик одатига кўра, баъзан жиловни тортарди, бироқ Мара кадамини секинлаштирар ва улар оила аравасини яна тузуккина тортиб кетишарди. Оила араваси кўпам қаттиқ тарақламас эди.

Кейинчалик, ҳар қандай оилада бўлгани сингари, ҳаммаси у қадар силлиқ кетмади. Извошчи эр извошчилардек ичкиликка ружу қўйди. У олдинлари ҳам шундай қилар, лекин “ўкни мойлаш” учун қанча керак бўлса, шунча ичар, яъни яримтадан кўп ичмасди. Бироқ бир йили киш жуда қаҳратон келди ва ўзини оқлаш учун айтганидек, унга икки баравар кўпроқ “мойлаш” керак бўлиб қолди. Иссиқ кунлар бошлангандан кейин ҳам извошчи бу одатини ташламади, ниҳоят бекаси уни қувиб юборди.

Шунда одат устига алам ҳам қўшилди ва извошчи ичкиликка муккасидан кетди. У кундузи ҳам, кечаси ҳам ҳушёр бўлмасди, ичиш имконини топиш учун уйдаги нарсаларни бирин-кетин олиб чиқиб сотишга киришди. У энди Марани фолбинлик билан шуғулланишга мажбур қила бошлади, лекин Маранинг ишлари юришмади, чунки обрўсини тиклаш қийин бўлди.

Мара хоним, албатта, ёнди-қуйди. Эрини даволатишга ҳаракат қилди: бир қўшни аёл канақадир ўт қайнатмаси ичиришни маслаҳат берди. Бунини ичса, ароқдан қайтар экан. Аммо извошчи бу қайнатмани қанча кўп ичса, аракни шунча кўп тортадиган бўлди ва, ниҳоят, шунгача бориб етдики, куни бўйи лоақал икки оғиз гапни эплаб гапиролмай қолди.

Охир-оқибат Мара яна қўшни аёлларнинг маслаҳатига кириб, бир машхур шифокорга мурожаат қилди. Миш-мишларга қараганда, бу докторнинг ўзи бир замонлар шишанинг ичига кириб ётаркан, лекин кейинчалик ичкиликбозликка қарши курашнинг ашаддий тарғиботчисига айланибди ва ўтмишда ароқнинг таъсирини ўрганиш мақсадидагина ичганман деб ўзини оқлабди. Мара унга нима гаплигини баён этгач, доктор ўйга чўмди ва бармоқлари билан столни черта бошлади.

– Хоним, узоқ йиллик амалиётимда бунақа касаллик ҳеч учрамаган, – деди у.

– Наҳотки даволаб бўлмаса, жаноб доктор? – сўради Мара кўркиб.

– Ҳар қуни ичадимми? – кизикди доктор.

– Кеча-ю кундуз ичади! – жавоб берди Мара.

– У тўнғиздай ича оладими? – сўрашда давом этди шифокор.

– Тўнғиз нима бўпти? Тўнғиз маст бўлганида, жиллакурса, хуриллайди. У эса, бўкиб ичса-да, овозини ҳам чиқармайди.

– Жуда зўр, жуда зўр! – хитоб қилди доктор қўлларини ишкалаб.

Мара у хозир дори ёзиб беради, деб суюниб кетди, аммо шу заҳоти биров бошидан совуқ сув қуйгандек бўлди.

– Хоним, унга дорининг фойдаси йўқ. Бирок беморнинг ўзи фойда келтириши мумкин

– Маст одам қандай фойда келтирарди?

– Биласизми, хоним афанди, мен ҳар якшанбада ичкиликнинг зарари ҳақида оммабоп маъруза ўқийман. Менга сизнинг эрингизга ўхшаган киши жуда керак, лекин, ўз-ўзидан равшанки, маъруза пайтида унинг чўчкадай маст бўлишини кафолатлашингиз лозим, шунда уни жон деб ижарага олиб турган бўлардим.

– Мен бунга кафолат беришим мумкин, лекин...

– Мен сизга ҳар бир маъруза учун ўн динар тўлайман.

Мара хоним ичида бу ойига қанча бўлишини дарров ҳисоблади-да, мўмайгина акча келишини кўриб, рози бўлди ва доктор билан қўл ташлашди. Хуллас, у эрини ижарага бериб, яшай бошлади. Извошчи бўлса, ҳар якшанба куни доктор маъруза ўқиётган вақтда стол ёнида ағанаб ётар, доктор эса, маъруза давомида мастни қўли билан тез-тез кўрсатиб кўярди.

Бу иш бир куни кечаси Мара хонимнинг даромад манбаи кўчада ўлик ҳолда топилгунга қадар беш-олти ой давом этди. Извошчи ўша куни оммабоп маърузага тайёрланмаслиги лозимлигини ҳисобга олмасдан, энди бир эмас, икки чўчкачалик бўкиб ичди ва уйига қайтишида бокий дунёга равона бўлди.

Доктор учун ҳам, Мара учун ҳам бу катта талафот эди – Маранинг даромади, докторнинг эса, тингловчилари камайгандан-камайди.

Даромадсиз қолган беванинг эски хунарига – картада ва кафтга қараб фол очишга қайтишдан бошқа иложи қолмади. Нафис хонимларникида оқсоч бўлиш ва уларнинг кўмагида ўзини танитиш энди унга қийин эди. Шунда реклама мақсадида уйига жиян келтиришдек ажойиб фикр калласига келиб қолди. Тез-тез алмашиб турадиган киз жиянлар картада фол очишига ёрдам бермас, балки кўпроқ бир безак бўлиб хизмат қиларди. Бу кизлар этикдўз ёки сартарошнинг устахонасидаги сайроқи қушга ўхшарди. Сайроқи қуш соқол ололмайди, пошнани коқолмайди, шунчаки эшик тепасидаги кафасда ўтиради-ю, мижоз ўтиб кетаётганда сайрайди ва ўткинчининг диққатини устахонага тортади.

Мара хонимникига кўпроқ ёши ўтганрок жаноблар ташриф буюра бошлаганини, у эса ҳар гал меҳмонларнинг кафтига қараб, улар бир бало-ю азим ва шўх йигит эканликларини, аёлларни оҳанрабодай ўзига тортишини айтишини билганингиздан кейин бу реклама ёмон бўлмаганига ишонч ҳосил қиласиз.

Бир куни у жаноб Симанинг кафтига қараб фол очган ва ўшандан кейин ошначиликлари бошланган эди.

Кичкина Симани чўқинтиришгандан кейин Палилуланинг аллақаридаги яҳудийларнинг эски кабристони ортида жойлашган мана шу уйга олиб келишди.

ЎТТИЗ ИККИНЧИ БОБ

Ижарага бериладиган бола

Бир куни эрталаб Мара хонимнигига кўшниси, ҳамма кудагай деб чакирадиган Стана кириб келди. У кўпгина мактаб вазибаларини ёд билиши билан ном чиқарганди. Узоқ йиллар унинг уйида ижарада яшаган ўқувчилар дарсларини овоз чиқариб тайёрлаганлари боис, ҳар хил аниқловчи, турланишлар, кўпдан-кўп иктибослар Стананинг кулоғида қолган эди. Фақат шугина эмас, қайсидир кўшниси билан сўкишиб қолса, яхудийларнинг эски қабристонини ортидаги маҳалланинг бу борадаги тил бойлигига оид барча сўзлар захирасини тамом қилгач, у дарғазаб бўлиб кичкиришга ўтарди:

– Қвоускве тандем, Катилина, абутере пациенция ностра! Квем ад финем сесе туа актабит аудация! Имо веро ин санатум венит!

Бу сўзлардан кейин иш, одатда, ёқалашишга бориб етар, чунки навбатдаги ракибасини ҳеч ким тушунмайдиган бу лотинча жумлалар батамом ёндириб юборарди. Агар Стана сербча сўзлаб, унинг ота-онасидан олганида ҳам бунчалик бўлмасди, чунки ракиба Стана можорчасига сўқяпти, деб ўйларди. Билимдон кишиларнинг айтишича, можор тилида жуда бўралатиб сўкиниш мумкин экан.

Хуллас, кўшниси Стана бир куни эрталаб Мара хонимнигига кириб келди ва одоб юзасидан ул-бул нарсалар ҳақида сўраб, сўнг нима мақсадда келган бўлса, ўшанга кўчди.

– Кўшнижон, сенда қандайдир гўдак бор экан, шу ростми?

– Рост! – жавоб берди Мара хоним.

– Уни тарбиялаш учун сенга жамоа бердимиз?

– Йўқ, – деди Мара хоним. – Ташландиқ болалар учун очилган аллақандай жамият аъзолари беришди. Шу жамият тўла ташкил этилгунга қадар, гўдакни вақтинча боқиб турибман.

– Мен эса, – деди кудагай Стана, – сандан гўдакни эртага тушликкача қарзга сўрагани келдим.

– Гўдакни қарзга? – ҳайрон бўлди Мара хоним.

– Фақат тушликкача!

– Кўшнижон, бола сенга нимага керак бўлиб қолди? – қизиксинди Мара хоним.

– Сенга айтганим бўлсин. Биласанми, кўшниларнинг ҳар нарсани валдирашини ёқтирмайман, лекин сенга айтишим мумкин. Эртага жамоа бошқармасига фақирлик нафақасини сўрагани бораман. Бундай чоғда қўлингга бола бўлгани яхши-да. Қўлида боласи борлар навбатсиз ўтади ва кўпроқ пул олади.

– Эҳ, мана нимага керак экан! – деди Мара хоним ва шу заҳоти марҳум эрини эслади. У эрини ижарага бериб, яхшигина пул ишлаб юрган эди. Ким билади, балки бу Худонинг иродасидир – Худо эрини олиб, вақт-вақти билан яна пул ишлаб топиши учун болани бергандир.

Бироз ўйлагач, Мара хоним кўшнисига деди:

– Яхши, кўшнижон, болани сенга бераман, лекин бунақа хизматлар текинга қилинмайди, тўлаб қўясан.

– Модомики, шундай экан, тўлайман, – рози бўлди кўшни. – Мана, ярим кун учун сенга бир динор.

– Нима деяпсан, қўшнижон! – ясама ғазаб билан деди Мара хоним. – Бундай болани бир динорга беришганини каерда кўргансан? Ахир, у ўн беш килоча чиқади.

– Лекин кулоқ сол, Мара хоним, – савдолаша бошлади қудағай Стана, – нега сен уни килолаб ўлчапсан? Мен болани сотиб олаётганим йўқ-ку, ижарага олмоқчиман. Мана, бир динорни ол, тамом-вассалом. Бундан кўп турмайди.

– Бўлмаса сен шундай болани бир туғиб кўр-чи, ўшанда у қанча туришини биласан-қўясан. Мен сенга тайёр болани беряпман...

– Бориға барака, – бир қарорга келди Стана, – ярим кун учун сенга бир ярим динор тўлайман, лекин болани ҳар шанба куни бериб турасан.

Шунга келишдилар ва эртаси куни қудағай Стана болани олиб кетгани келди. Шундай қилиб, бошқа болалар ота-онасига нукул зарар келтирган бир чоғда Сима гўдаклигиданоқ пул ишлай бошлади. Қудағай Стана ҳар шанба куни келар, болани олиб жамоа идорасига кетар, туш пайти бўлса, шартлашилган пулни олиб келарди.

Бу иш қўшнилар учун сир бўлиб қолмади, албатта. Гарчи қудағай Стананинг сири фош бўлган эса-да, бу Симага ўз касби билан шуғулланишга халакит бергани йўқ, аксинча, реклама бўлиб хизмат қилди.

Сима пул ишлай бошлаганига икки шанба ҳам ўтмасдан Мара хонимниқига Роска хола деган бир аёл келди. Гарчи Роска хола Маранинг қўшниси бўлмаса-да ва Янги қабристон орқасидаги қайсидир узоқ кўчада яшаса-да, уни ҳамма танир эди. Ҳеч ким соч бўёғини Роска холадай тайёрлай олмас, у яна қутурган ит тишлаганларни, чипкон, бавосилни даволай оларди, чуррани тувак ёрдамида тўғрилашни ва шунга ўхшаш кўп нарсаларни биларди. Бироқ Роска хола булар билан эмас, эридан мерос қолган ажойиб санъати билан машҳур эди. Марҳум эри созанда бўлиб, Роска ундан қарнай чалишни ўрганганди. Роска қўшиқ ва ракс куйларини, турли маршларни, шунингдек, “тўхта”, “хужумга”, “сафлан” сингари ҳарбий сигналларни ҳақиқий қарнайчидай чала оларди.

Аёллар унга қойил қолишар, болалар бўлса, уни сидкидилдан яхши кўришарди. Қўшни хотинлар унга неча марталаб:

– Роска, нега ҳарбий созанда бўлмайсан? – деб сўрашарди.

– Агар фельдфебель¹ қилиб олишларини билганимда борардим, лекин ўлсам ҳам оддий аскар бўлмайман, – деб жавоб берарди Роска.

– Ким билади, агар қандай чалишингни эшитишганида, балки фельдфебелликни беришармиди?

– Беришарди, биламан, лекин шундан кейин мен узоқ муддат хизмат қилди, деб ҳисоблашларини талаб қилардим, бунга эса рози бўлишлари амри маҳол.

– Яна қанақа узоқ хизмат?

– Қанақаси бўлса ҳам, майли. Марҳум эрим билан яшаган йилларимни ҳисобга олишадими, беваликда ўтган ҳаётимними, барибир. Қанақа бўлса ҳам розиман, менга фарқи йўқ.

Роска хола пул учун эмас, кўнгил учун чаларди. Баъзан, окшом вақти тахта ўриндиқни ховлига чиқарар, тут дарахти остига ўтириб олиб, қарнайда уйғотиш сигналини чала бошлар, барча болакайлар дарҳол хозиру нозир бўлишар, девор устига чиқиб ўтиришарди. Гоҳо хотин-

¹ Фельдфебель – рота командирининг хўжалик ишлари бўйича ёрдамчиси.

кизлар тўпланиб, хурсандчилик қилишар ва шўх қуйлардан чалиб беришини сўрашарди. Хотинлар ҳовлига чиқиб жанжал бошлаб қолсалар, у қарнаини олиб чиқиб, ҳужум сигналинини чаларди ва хотинлар руҳланиб кетиб, мусиқа садолари остида бир-бирини қокилларидан тортиб, юмдалашишарди.

Бироқ Роска хола ўз қарнаидан бошқа мақсадларда ҳам фойдаланарди. Чунончи, у ашёларини хатламоқчи бўлган суд ижрочисининг қалласини қарнай билан уриб ёришига бир баҳя қолган. Ҳар қандай конституциявий давлатда давлат хизматчиларининг қалласини қарнай билан уриб ёриш тақиқлангани учун суд ижрочиси, ўз-ўзидан тушунарлики, уни судга берди, шикоят хатига докторнинг маълумотномасини кўшиб топширди. Иш жуда жиддий тус олди – бир неча ой қамоннинг ҳиди анқиб қолди ва Роска адвокат ёллашга мажбур бўлди.

Айни шу суд арафасида Роска хола Мара хонимниқига келди.

– Эртага судим бўлади, – деди у, – шунинг учун ҳам, Мара хоним, болангни эртага тушлик вақтигача бериб тур деб келдим.

– Бола сенга нимага керак?

– Керак. Ўзинг тушунасан-ку, судга қўлингга гўдак билан келсанг, иш тамоман бошқача тус олади. Шунда суднинг ҳам, прокурорнинг ҳам, суд эшиги олдида турган қоровулнинг ҳам, ҳатто, томошабинларнинг ҳам раҳми келади. Қолаверса, бир бошларини оғритишсин – мени турмага тикишар, лекин гўдакни нима қилиш керак? Бола мана шу иш учун керак.

– Беролмайман, – қатъий жавоб берди Мара хоним, – эртага у банд.

– Қанақасига банд?

– У жамоа бошқармасига бориши керак. У ҳар шанба куни жамоа идорасига қатнайди.

– Сенга нима бўлди, хонимча? – хайрон бўлди Роска, – эртага жума-ку!

– Жума?.. Буни қара-я, менда эс қолмабди ўзи!

– Хўш, болани эртага бериб турасанми?

– Бу, албатта, мумкин. Лекин ўзинг биласан, у менинг боқувчим...

– Пулини тўлайман, текинга деб ўйлама. Қиммат бўлмаса, бас. Ярим кунга қанча сўрайсан?

– Сенга нима десам экан? – тараддудланди Мара хоним. – Ўйлаб қарасанг, адвокатдан кўра сенга боланинг нафи кўпроқ тегади. Ана ўзинг ҳисоблаб кўр, адвокатга қанча тўлашингни бир хомчўт қил...

– Олиб қочма, хонимча!.. Нимага энди сен болани адвокатга тенглаштиряпсан? Эртага туш пайти сенга уч динор бераман. Қудағай Стана сенга бир ярим тўлайди, мен бўлсам, уч динор бераман.

– Гапинг тўғри, – ўзини ҳимоя қилишга ўтди Мара хоним. – Стана менга бир ярим динор тўлайди, лекин у доимий миждозим, ҳар шанба куни олиб кетади. Сен фақат эртага оласан, тамом-вассалом... Агар ҳар ҳафта қарнаининг билан қимнингдир бошини ёриб турганинда бошқа гап эди... Унда сен учун нархни туширган бўлардим.

Савдолашиб, ниҳоят беш динорга қелишдилар ва қичкина Сима қуйи судга жўнади. Роска қоланинг адвокати аёлнинг қўлидаги гўдакни кўриб, тилла топгандай хурсанд бўлиб кетди, чунки Роска қоланинг фойдасига далил топиши ғирт дардисар бўлиб турганиди.

“Бахтиқора она”, “агар қонундан қелиб чиқсак, биз онани қазолашга ҳақлимиз, лекин болани қазолашга ҳеч қандай ҳаққимиз йўқ”, “жаноб

судьялар, сизларнинг ҳам болаларингиз бор” ва шу каби гаплар, гарчи Росканинг айбсизлигини исботлаб бера олмаса-да, адвокатнинг нутқини бежамдор қилди.

Ҳақиқатан ҳам, нутқ жуда зўр чиқди, ҳатто, касбининг ўзи тошнорак бўлишини тақозо этадиган давлат қораловчиси мажлис вақтида йиғлаб юборди ва айбланувчини кечирди. Шу тариқа Сима Роска холани кутқарди. Роска хола болани қайтараркан, катъий нарх бўйича беш динор пулни виждонан тўлаб, уйига қайтди, карнайни қўлига олди-да, “Ол қошиқни, ол нонингни!” куйини чала бошлади.

Бир куни Мара хонимникига ёш ва башанг кийинган бир аёл келди. Бу Мара хонимни ҳечам ажаблантирмади, чунки у кўпроқ олийнасаб жанобларга хизмат кўрсатгани учун бунақа хонимлар қартада ва қафтга қараб фол очтириш учун уникига кўп келадиган бўлиб қолган эди.

Ёш хоним ўтирди ва шу заҳотиёқ мақсадга кўчди:

– Хоним, эшитдимки, сизда ижарага бериладиган бола бор экан.

– Сизга ким бундай деб айтди? – кўрқиб кетди Мара хоним.

– Тинчланинг, мен полициядан эмасман, кўркманг. Мен болани сўраш учун келдим ва сизга яхшигина ҳақ тўлайман.

– Мен болани ижарага бермайман, – ўзини химоя қилди Мара хоним, – лекин сизга нима кераклигини билишни истар эдим.

– Майли, сизга очиғини айтаман, – дея ўз иқрорини бошлади ёш хоним. – Биласизми, менинг эрим бир латта. Худо пешонамга шуни ёзган экан, елкамга миниб ўтирибди. У иш ўрганувчи-амалдор, лекин бир жойда олти ойдан кўп ишлай олмайди. Хизматга энди кўникди, турмушимизни энди йўлга қўйдик деганда уни ҳайдаб юборишади. Мана, шу кунларда полиция маҳкамасида ишлаб юрган эди. Кимгадир суд қарори ҳақида маълумотнома ёзиб берибди. Энди буни қаранг! Маълумотномада “ножоз” сўзидаги “но” ни тушириб қолдирибди, уни бўшатишди! Фақат шу “но” сабабли, мана шу икки лаънати ҳарфни деб уни ишдан бўшатишди! Марҳамат қилиб, айтинг, шу адолатданми? Лекин ҳаммасидан ёмони шуки, уни янги ишга жойлаштириш ташвиши менинг зиммамга тушади.

– Сизнинг? – ҳайрон бўлди Мара.

– Ҳа, менинг, – давом этди иш ўрганувчи-амалдорнинг хотини. – Ахир, унинг бир латта эканини сизга айтдим-ку, ўзининг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Қўлидан келадигани – фақат ишини йўқотиш, иш топиб бериш эса менинг чекимга тушган. Агар вазир ёш йигит бўлганда-ку, бу ишни эплаш мумкин эди. Ёки, айттайлик, вазир эмас, унинг ўринбосари ёш йигит бўлганида ҳам майли эди... Лекин ҳозир, Худо урган, вазир ҳам, ўринбосари ҳам – шарти кетиб, парти қолган чоллар. Ҳечам тушунолмаман, бу қанақа тартиб ўзи: давлат ёш бўлса-ю, вазирлар қари бўлса?! Бунақаси фақат бизда бўлиши мумкин!

– Гапларингиз тўғрику-я, – деди Мара хоним, – лекин, барибир, бола сизга нимага кераклигини тушунмаётирман.

– Нега тушунмайсиз? – ажабланди иш ўрганувчи-амалдорнинг хотини. – Агар вазир ёш бўлганида, хузурига борардим ва йиғлашимга ҳожат қолмасди, бир қулиб қўйсам бас, менинг латтам ишли бўларди кўярди. Ҳозирги вазир – қари чол. Айтишларича, болалари бўлган, лекин ҳаммасидан айрилган экан. Шунинг учун ҳам унинг хузурига бола кўтариб бораман, йиғлайман, раҳми келади ва менинг латтам ишли бўлади.

– Балки шу йўл тўғридир, – унинг гапига қўшилди Мара хоним. – Лекин мен сизни танимасам, болани қандай бераман?

– Ё худо! – ҳайратланди иш ўрганувчи-амалдорнинг хотини. – Балки сиз болани қайтариб бермайди, деб қўрқаётгандирсиз? Агар сиздан кийим-кечак ё кумуш қошиқ, ёки шамсияни ижарага олганимда бошқа гап эди. Агар болани хоҳлаганимда, ўзимникини туғиб олган бўлардим, қанақасини хоҳласам, шунақасини туғардим, бировларнинг боласини олиб ўтирмасдим.

– Бу тушунарли, лекин...

Мара хоним иккиланиб, бош чайқади.

– Агар чўчиётган бўлсангиз, тилхат ёзиб беришим мумкин. Ўзимнинг латтамга ҳам айтаман, у ҳам расман тилхат ёзиб беради.

– Яхши, мен розиман, лекин... Менга қанча тўламоқчисиз?

– Беш динар.

– Нима деяпсиз! – хитоб килди Мара хоним. – Бола эрингизга иш ўрни олиб беради, сиз эса бунинг учун бор-йўғи беш динар тўламоқчисиз...

Ўн динарга келишдилар, фақат шарти шу бўлдики, иш ўрганувчи-амалдорнинг хотини болани олгани келганида тилхатни келтириб, пулни олдиндан тўлайдиган бўлди.

ТИЛХАТ

Белградда яшайдиган Мара Здравковичдан эркак жинсига мансуб бир бола ишга яроқли ҳолда қайтариш мажбурияти билан ижарага олинди.

Хотинимнинг ҳаракатларини маъқуллаймам.

Иеремия Терзич, собик иш ўрганувчи.

Ҳаммаси кўнгилдагидай бўлди, Сима вазир қабулига йўл олди ва у ерда шунчалик муваффақият қозондики, латта ишга жойлашди.

Шу тариқа Симанинг шуҳрати кундан-кунга оша борди. Олдинига у қўшниларнинг қор-ҳолига яраб турди, бора-бора тобора уйидан узоқларда хизмат қиладиган бўлди. Ниҳоят, бир куни Мара хонимникига ғалати қиёфадаги киши келди. Қир-чир, соқоли олинмаган, духоба камзул кийиб олган, кўзларининг тийрақлиги кишини ҳайратга солади. У Мара хонимга афсунгар эканини айтди, олов ютишни, шаробни сувга, сувни шаробга айлантиришни ва бошқа мўъжизалар кўрсатишни биларкан. Мара хонимнинг ишонқирамай қараганини кўриб, чўнтагидан икки динарлик кумуш танга чиқарди, уни Маранинг қафтига қўйди, қандайдир бир афсун ўқиган эди, танга бирдан ғойиб бўлди.

Нотаниш кишининг устамонлиги Мара хонимни ҳайратга солди ва афсунгарнинг шахсини тасдиқловчи ҳеч қандай ҳужжатнинг кераги бўлмади. Маранинг ишончини қозонгач, у ўзини таништирди ва нимага келганини айтди.

– Мен биринчи серб афсунгари Илия Божич бўламан. Оловни юта оламан, шаробни сувга айлантираман, ит бўлиб хураман, мушук бўлиб миёвлайман, – дея афсунгар қандай мўъжизаларга қодир эканини санай кетди. Санокни битиргач, эртага авлиё Марк черкови олдида Марк куни, катта

байрам бўлишини, у ерда томоша кўрсатиш учун махсус чодир курганини ва мутлако янги сахна кўриниши учун унга гўдак кераклигини айтди.

– Уни нима қиласиз? – сўради Мара хоним қизиксиниб ва чўчиб. У бу кўзбойлоғич Симани улоқчага ёки қандайдир бошқа бир хайвонга айлан-тириб кўймасайди деб кўркаётган эди.

– Болага ҳеч нарса қилмайди. Мен катта шов-шувга сабаб бўладиган янги томоша тайёрладим. Тухум босиб, бола чиқараман. Сиз кунига ўн динор оласиз, бундан ташқари, сизга битта чиптани текинга бераман.

– Майли, лекин бола учун менга тилхат ёзиб берасиз, – деди Мара хоним. У аллақачон янги тартибга кўниккан ва болани тилхатсиз бермайдиган бўлганди. Кўзбойлоғич рози бўлди ва битимга келишилди.

ЎТТИЗ УЧИНЧИ БОБ

Марк куни

Марк куни – Белградда катта байрам. Авлиё Марк ибодатхонасига йирилган турли кўнгилоғичар ўйингоҳлар ва муваққат томошахоналарнинг эгалари, катлама пирог ва бўза сотувчилар, киссавурлар ва машшоқлар Тошмайдонга чиқиб шунақа шовкин-сурон кўтарадик, буни кўриб ва эшитиб жонинг хузур қилади. Белграднинг бошқа черковлари ўз диний байрамларини анча камтарона ва шов-шувсиз ўтказишади. Мангу ором ва осудалик макони бўлган қабристон ёнида жойлашган ибодатхона аҳли айни мана шу сабабли марҳумларни йилига бир марта бўлса-да, хурсанд қилиш даркор, деб ҳисоблайди шекилли, қабристонда шунақа сайил уюштирадик, ўликлар гўрдан чиқиб, рақсга тушмаган тақдирда ҳам, ҳеч бўлмаса, тобутда бир ағдарилдилар. Черков учун эса бу катта муваффақият.

Диний байрам чиройли ва тантанавор тарзда очилади. Сахармардонда қирол саройидаги замбараклар шундай салют берадик, камида ўнта тўп шаҳарни бомбардимон қилаётгандек туюлади. Шаҳарликлар тўшакдан ирғиб туришади-да, кийинишни ҳам унутиб, кўчага отилиб чиқишади ва ваҳимага тушиб, бир-бирларидан душман кўшини бостириб кирдимикан, Топчидер тепалигидаги порох заводи портладимикан, қирол саройида битта ўринга бирданига иккита валиаҳд туғилдимикан деб сўрашади.

Эрталабки ўткинчилар, сут, бўза сотувчилар ва дам олиш учун казармасига қайтаётган тунги қоровуллар кўрқиб кетган фуқароларга бугун Марк куни эканини, муқаддас черков ўз байрамини бошлагани ҳақида мана шу тарзда камтарона хабар бераётганини тушунтиришади. Тинчланган фуқаролар бузилган уйқусини давом эттириш учун тўшакларига қайтишади.

Рухонийлар тўп отишмалари садоси остида ибодат хизматини адо этадилар, бу жуда қулай, ахир парвардигор уларнинг илтижоларини эшитмаган тақдирда ҳам, замбараклар салютини, албатта, эшитади. Ибодатдан кейин халқ сайили бошланади: чодир остида скрипкалар чийиллайди, панорама олдида карнайлар ўқиради, каруселлар ёнида шарманкалар фарёд уради, томошахоналарда ноғоралар гумбурлайди, бўза сотувчиларнинг

қичқириқлари, лўлиларнинг кўшиқлари, гадоларнинг зорланишлари, чўнтаги кесилган кишиларнинг хўнграши – ҳамма-ҳаммаси бир-бирига қоришиб кетади. Хуллас, муқаддас ибодатхонага жуда ярашадиган ур-йикит, шовкин-сурон, кий-чув, ғовур-ғувур авжига чиқади.

Халойиқ ғужгон ўйнайди, бир-бирини туртиб, кий-чув кўтаради. Қабристон четида мусика жаранглайди, мазортошлари орқасида ёшлар сайр қилади, жуфт-жуфт бўлиб холи жойга ўтишади, севги сўзларини шивирлашади. Ана, қабртошга ёзилган сўзларга қараганда, “князь ва ватаннинг содиқ хизматкори, намунали ота ва содиқ эр” бўлган давлат маслаҳатчисининг қора мрамор обидаси ортида жамғармалар бошқармасининг мўйловли амалдори ва беваларнинг қора кўйлаги остидан қизил юбка кийиб олган жиккаккина бева яшириниб ўтиришибди. “Содиқ эр”нинг қабри устида кўтарилган бу ёдгорлик тоши нега энди беванинг севгисини нокамтар нигоҳлардан яширмаслиги керак?!

Ана у ёққа қарасангиз, фельдфебель билан жаноб вазирнинг ошпази жандарма капитанининг мазори устига ўтириб, хохлаб кулиб ётишибди. Афтидан, бу кулги бечора капитаннинг жонига тегиб, қабрда ётган жойидан: “Фельдфебель, тек тур!” деб ўкиргунча давом этса керак. Мана, иш ўрганувчи йигит мархум поп Милиянинг сағанаси устидаги қабртошга суяниб, бир қизчага шунақа уят гапларни гапиряптики, буларни эшитса, поп Милия ўлик эмас, ҳатто, тирик бўлганидаям қизариб кетарди. У ёқда, черковдан узокроқдаги ўт босган қабрлар орасида икки нафар ёш палилудалик гимназия муаллими Стаменковичнинг қабри устида ўтириб олиб севги ҳақида шундай бир тилда сўзлашяптиларки, мархум муаллим чанок калласида қолган охириги сочларини ҳам юляпти. Шуни билиб қўйишингиз керакки, мархум тирик вақтида серб тилининг машхур билимдони эди ва энг номуносиб жойда газета парчасини топиб олса ҳам, ишлатишдан олдин ўқиб чиқар ва барча имло хатоларини тузатар эди. Энди унинг қабрда ётиб, палилула лахжасидаги севги изхорини эшитиб, қандай аҳволга тушганини ўзингиз тасаввур қилаверинг.

– Эртага дарвозага чиқ-чи, – дейди ёш палилудалик.

– Чикаман, лекин сен бундан кейин Мица билан юрма! – жавоб беради палилудалик ёш киз.

Муаллим қабрда титрайди, у ёқдан бу ёққа ағдарилиб, кўкрагига муштли-лайди.

Қабрлар ўртасида, хилватда қолиш учун қулай шароити бор она черковга миннатдорлик туйғуларидан илҳомланган севишган жуфтлар саводхонларча ёки омиларча севги изхор этишар экан, қолганлар, севишмаган томошабинлар ширин кулчалар сотиладиган чодирлар, қовокхоналар, панорамалар, томошахоналар олдида ўймалашади, аҳмоқона қалпоқ кийган, юзига ун сепиб оқартирган, бақиравериб томоғи зўриққан бечораларнинг таклифлари ва изохларини диққат билан эшитишади.

“Биринчи серб цирки” деб номланган томошахона олдида “Сербия” қовокхонасининг собиқ ошпази, эндиликда кунига бир ярим динар оладиган масхарабоз Стевица чилдирма чалиб ётибди. Унинг масхарабозлик репертуари шундан иборатки, циркда ҳамма бирин-кетин унинг юзига тарсаки тортади. Агар унинг бир кунлик машини тарсакилар сонига бўлсак, бир тарсаки беш чақадан қимматга тушмайди. Стевица хириллаган товущда, овоз пайчаларини зўриктириб, бир чақага дунёда энг

эгиловчан киши – Радоиц Симоновичнинг томошасини кўришга таклиф этади. Радоиц Симонович дунёнинг беш қитъасида “Резинка одам” деб ном чиқарган ва жаҳон мусобақаларида олий мукофотни олган. Халойиқ томошахонага ёпирилиб киради ва резинка одамни ўз кўзи билан кўради. У ҳар томонга биланглайди, бошини оёқлари орасига тикади, оёқларини бошининг орқасида чалиштиради ва шу орада ошпаз Стевицанинг юзига бир неча шапалок тортади.

Панорама олдида бошига цилиндрсимон шляпа кийган (афтидан, аж-набийга ўхшаш учун) машхур жарчи Пера бор овози билан кичкиради: “Жаноблар, марҳамат қилиб, ажиб нарсаларни кўриб қолинг. Мессинадаги зилзила асримизнинг энг даҳшатли воқеасидир. Замонавий бой шахар харобага айланган. Узоқдан оғзидан ҳалигача олов пурқаётган Этна вулкони кўриниб туради. Картина шундай маҳорат билан чизилганки, оддий кўз билан ер қандай титраётганини кўришингиз мумкин. Бундан ташқари, сиз ўтган асрнинг энг буюк кашфиёти – Ниагара шаршарасини кўрасиз. Бу ҳақиқатан ҳам шовуллаб оқиб тушаётган денгизнинг ўзгинаси; агар ўн олтита Дунай ва қирқ учта Сава акционерлик жамияти тузган тақдирда ҳам, шунча сув бера олмайди. Ундан кейин, биродарлар ва сингилларим, сиз Наполеоннинг ўлимини кўрасиз ва сизга аён бўладики, дунёда энг қудратли киши ҳам ўлимдан қочиб қутула олмайди. Марҳумнинг ўлим тўшаги олдида Наполеоннинг ҳомийси авлиё Елена турибди!”

Жарчи Пера томошабинларни мана шундай чорлайди. Халойиқ эса чодирга ёпирилиб кириб, думалоқ шишачалардан ола-була расмларни томоша қилади, Этна вулкони, Наполеоннинг тўшаги устида турган авлиё Еленани ва энг буюк кашфиёт – Ниагарани кўрганидан мамнун ҳолда кетади.

Учинчи чодир олдида найнов йигит ўт ўчирувчиларнинг карнайини пуфлайди ва томошабинларнинг диққатини тортгач, уларни ўргимчак қизни кўришга таклиф этади. “Табиат мўъжизаси, унинг калласи қизники, гавдаси ва оёқлари ўргимчакники. Бу ғалати жонзот Парагвай чангалзорларида ушланган ва уни ўргатиш жуда машаққатли бўлган!” Халойиқ бу мўъжизани кўргани киради, лекин ҳафсаласи пир бўлиб чиқади, чунки кўпчилик ходима Мицанинг бошини таниб қолади, томошабинлар орасидаги бир созанда, ҳатто, кичқиришга тушади: “Мица... Онангни!.. Илонлигингни билардим, лекин аслида ўргимчак экансан!” Бунга ўргимчак киз бундай деб жавоб беради: “Бу ердан даф бўл, мусикачи чўчка!”

Аммо устига мағрурона “Биринчи серб афсунгари Илия Божич!” деб ёзилган чодир олдида томошабинлар ҳаммадан кўп эди. Бу ярмаркаларда томоша кўрсатиб юрадиган кекса олғир бўлиб, сербчани тўғри сўзлашдан ташқари, дунёдаги барча хунарларни ўрганганди. Биз у билан романнинг олдинги бобида танишган эдик.

Божичнинг чодирдан чиқаётган кишилар чинакам мўъжиза – унинг дастурининг янги номери ҳақида ҳикоя қилишарди. Бу номерни у олдинги ярмаркаларда намойиш этмаган. У кенг, пастак саватни олиб, тубига сомон ўрнига телеграф тасмаларини солади, сўнг тухумни олади ва бу ерда ҳеч қандай “қаллоблик” йўқлигига ишонч ҳосил қилишлари учун томошабинларга олдиндан кўрсатади, тухумни тасмалар устига кўяди ва шахсан ўзи саватдаги тухум устига ўтиради. У тухум босиб ўтирган вақтда томошабинлар зерикиб қолмаслиги учун шу заҳоти шарманка ча-лина бошлайди. У мусика садолари остида саватда ўтирган жойида ҳар

хил латифалар айтиб, томошабинларнинг вақтини чоғ қилади. Бу латифалар ёш аёлларни ерга қарашга, ёш йигитларни қийқириб қарсақ уришга мажбур қилади. Мана, шарманка ҳам товушини ўчиради. Илия жараён ниҳоясига етганини эълон қилиб, саватдан туради, уни олиб, столга кўяди, у ердан, телеграф тасмалари устидан шир яланғоч ва, ўхў, буни қаранг-а, йириккина чакалокни олади. Турли англашилмовчиликларнинг олдини олиш учун Илия шу ондаёқ тухумни эркак одам босгани учун бола ана шундай йирикрок бўлди, агар аёл киши босганида, чакалок кичикрок бўларди, деб изоҳ беради. Унинг санъати, ҳазил-хузуллари томошабинлар ҳаяжон билан узоқ олқишлайдилар.

Бу ғаройиб номер ҳақидаги хабар бутун ярмаркага ёйилади, томошабинлар чодирга ёпирилиб келади ва Сима ўзининг янги ролида Илия Божич учун ғарам-ғарам пул ишлаб беради.

Табийки, бунақа шов-шувли томошани томошабинлар турлича изоҳлайдилар.

– Агар у саватга ўн иккита тухум кўйганида, ўн иккита бола чиқарган бўлармиди? – сўрайди Банатдан Белградга кўчиб келган палилудалик лимонад сотувчидан.

– Албатта, модомики, биттасини чиқардим, ўн иккитасини ҳам бема-лал чиқаради! – қатъий жавоб беради лимонадфуруш.

– Ҳар соатда ўн иккитани-я?

– Модомики, ҳар соатда биттани чиқардим, ўн иккитани ҳам чиқаради!

– Демак, у кун бўйи тухум босиб ўтирса, юз элликта бола очадими?

– Албатта, очади, лекин кечаси дам олишига имкон бериш керак.

– Унда бир йилда қанча бўлади?

Улар ҳисоблашга тушиб кетишади, лекин ҳисобни охирига етказишни ҳечам эплай олишмайди. Йилига гоҳ 14 минг, гоҳ 40 минг бола бўлиб чиқаверади. Ниҳоят, уларнинг ёнига навбатчи жандарм яқинлашади. У бир стакан лимонад ичиш учун бу ерга тез-тез келиб турарди. Жандарм чўнтагидан бир варақ қоғоз чиқариб, ёзма ҳисоб-китобга тушиб кетади. У узоқ ҳисоблаб, терлаб-пишиб, ёзиб, ўчиради ва охири Илия Божич йилига 50 минг бола очиши мумкинлигини ҳисоблаб чиқади.

– Мана буни қаранг! – хитоб қилади банатлик.

– Биз, ҳатто, пасха, янги йил ва яна қандайдир катта байрамларни чиқариб ташлаганимизда ҳам – ахир, одам дегани дам ҳам олиши керак-ку! – у йилига қирк беш минг бола очади, бу эса бутун бошли дивизия деган гап, – дейди жандарм.

– Ўхў, биз қандай катта армияга эга бўлардик! – дейди қойил қолиб банатлик.

– У билан ҳарбий вазирлик шуғулланиши лозим, – мулоҳаза юритади жандарм.

– Ким билан?

– Илия Божич билан! Бу ҳақда кичик унтер-зобит билан, албатта, гаплашаман.

– Йўқ, яхшиси, ўзимизникиларга бу найрангини ўргатиши учун ҳарбий вазирлик унга кўпроқ тўласин, – дейди лимонад сотувчи.

– Тўғри, ана ўшаниси яхши бўлади, – маъқуллайди жандарм. – Генералларимиз бу фокусни ўргансинлар. Қонун қабул қилинса яхши бўларди, бу қонунга кўра ҳар бир генерал ўз дивизиясини очтирмагунча бир йил тухум босиб ўтирсин.

Эркаклар шу тахлит фикр юритишда давом этдилар, бу вақтда ширин кулча сотувчининг дўкони олдида тўпланган аёллар Илия Божичнинг хар сафар ўғил бола очгани, бир гал ҳам қиз очмагани билан ҳеч келиша олмаётган эдилар.

– У қиз бола ҳам очиши мумкин, ундан бу ҳақда сўрадим, – деб уларга лукма ташлади ширин кулча сотувчи амаки.

– Қандай қилиб? – сўрашди қизиқувчан аёллар.

– Курканинг тухумини босса бас, қиз бола чиқади-қўяди, – деди амаки.

Бу ғаройиб томоша ҳақидаги қизгин гап-сўзлар бутун ярмаркани тугиб кетди ва Симанинг шуҳрати тобора ошаверди. Агар Сима бир қилиғи билан ишни бузиб қўймаганида, унинг шуҳрати узоқ-узоқларга етган бўларди.

Бу ходиса шундай юз берди. Кун бўйи кип-яланғоч меҳнат қилгани учун унинг қорни шамоллаб қолган бўлса керак. Кундузги соат тўртда, авлиё Марк черкови руҳонийларининг ўзлари қатнашаётган энг тантанали томоша бошланган бир пайтда Сима сеҳргар саватга ўтирмасдан олдиноқ чинқира бошлади. Симанинг йиғиси эшитилмаслиги учун шу заҳоти шарманка чалина кетди, аммо Сима шу қадар жазава билан биғиллардики, худди авлиё Марк черкови руҳонийларининг кўзи олдида томошани атайлаб барбод қилишни хоҳлаётганга ўхшарди.

Агар Сима ишни бундан ҳам расво қилмаганида ахволни ўнгласа бўларди. Илия Божич ҳали тухумдан чиқмаган гўдакнинг йиғисини ҳеч ким эшитмасин дея, тухум босиш вақтини қисқартирди. Саватни стол устига қўяр экан, “Шундай қилиб, жаноблар, сиз ҳозир бола тухум очиб чиққанига ишонч ҳосил қиласизлар!” дея кичкирди, икки қўлини саватга тикди ва телеграф тасмалари орасидан Симани кўтариб олди. Илия Божичнинг қўллари гўё тухум сариғига булғангандек эди. Бола баданининг ўша маълум қисмлари ҳам шу рангда эди.

– Тухум ёрилиб кетибди! – деб кичкирди бир томошабин кулги аралаш.

Томошабинлар бу изоҳни қабул қилишлари мумкин эди, лекин ҳаммаёқни шундай сассиқ ҳид босдики, ҳатто, машҳур афсунгар ҳам бурнини беркитиб олди.

Томошабинлар олдиниға тўнғиллашди, кейин сўқинишга ўтишди ва, ниҳоят, афсунгарнинг муттаҳамлиги ҳақидаги миш-мишлар бутун ярмаркага ёйилди.

Шундай қилиб Симанинг енгилтаклиги сабабли биринчи серб афсунгарининг дастуридаги ғоят шов-шувли томоша барбод бўлди ва у болани Мара хонимга қайтариб берар экан:

– Олинг, ишга ярамаскан, мутлақо интизомсиз бола экан! – дея хитоб қилди.

Лекин Сима, ҳарҳолда, ўша куни пул ишлаб олди, мухими шу эди.

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

Бу бобда кичкина Сима ишлаётган вақтда катта Сима ҳам қўл қовуштириб ўтирмагани маълум бўлади

Ижарага бериладиган Сима қўлдан-қўлга ўтиб юрган вақтда ташландик болаларга бошпана бериш жамятига асос солиш борасидаги ишлар ҳам бир лахзага бўлсин тўхтамаган ва ўз зайлида кетаётган эди.

Ўқувчиларга маълумки, биринчи қурултойда беш кишидан иборат кўмита сайланган ва хориждаги ана шундай жамиятларнинг уставини топиш, ўрганиш, сўнгра кенгайтирилган таркибда қурултой чақириш ва ўз изланишлари тўғрисида маъруза қилиш кўмитанинг зиммасига юклатилган эди.

Шундай қилиб, ҳаммаси бешлар кўмитасига боғлиқ эди, лекин бу кўмита йиғилавермади. Кўмитани лозим даражада ташкил этишмагани, раисни сайлашмагани, балки, ишнинг орқага кетишига сабаб бўлгандир. Раис сайланганида, у барчани мажлисга чақирарди. Энди бўлса, улар бир-бирига солиб, уч ой давомида ҳеч иш қилишмади. Ниҳоят, катта машаққатлар билан кўмита мажлиси бўлиб ўтди, у ҳам узоқ давом этмади. Ҳар бир киши кимгадир мактуб ёзишига ва мана шунга ўхшаш жамиятларнинг уставини топишига қарор қилинди.

Энди жавобларни кутиш керак эди, бунга яна тўрт ой кетди, шундан кейин яна бешлар кўмитасининг мажлиси бўлди ва улар ўз таркибидан икки кишини сайлаб, иш билан танишишни ўшаларнинг зиммасига юклашди. Бу икки киши бир неча ой мобайнида иш билан танишди ва бир неча марта бешлар кўмитасини чақирди. Кўмита аъзолари бир ойлик панд-насихатлар ва бўйин товлашлардан кейин зўрға тўпланди. Масалани ойига бир марта бўлиб ўтадиган икки-уч мажлисда ўрганишди ва охириги мажлисда бешлар кўмитаси, ниҳоят, янги қурултойни чақиришга қарор қилди.

Табиийки, қурултойни тайёрлашга яна бир ой кетди ва, яна табиийки, биринчи йиғилишга атиги бир неча киши келди, ҳуллас, янги йиғилиш фақат бир ойдан кейингина бўлиб ўтди.

Иш сарёғдан қил суғургандай силлиқ кетаётганга ўхшарди, чунки бу йиғилишда бешлар маърузаси асосида уставни ишлаб чиқиш ва бошқарув ҳайъатини сайлаш қолганди холос. Ана шунда жамиятга асос солинган ҳисобланарди. Аммо кимдир ўрнидан турди ва дедикки, унинг фикрича, умуман, фуқароларнинг тор доираси чақирилган, ғоя бўлса, шу қадар улуғвор ва кенги, фуқароларнинг кенг доираси бунга кизиқиш билдиради, шунинг учун қурултойни кейинга суриш ва келгусидаги йиғилишга кенг жамоатчиликнинг имкон борича кўпроқ вакилларини таклиф қилиш керак.

Таклиф қабул қилинди, жаноб Симага бўлғуси қурултойни ташкил этиш ва унга фуқароларнинг имкон борича кўпроқ қатламларини таклиф қилиш вазифаси топширилди.

Икки ойдан кейин катнашчиларни Фуқаролар клубига қийинчилик билан тўпладилар, лекин ўтган мажлисда таклифни ўртага қўйган киши яна ўрнидан турди ва қурултой уни нотўғри тушунганини, жаноб Сима фуқароларнинг кенг қатламини чақирар экан, унинг фикрини, бошқа сўзлар билан айтганда, унинг таклифини фақат ярим-ёрти амалга оширганини айтиб қолди. У бу жамиятга, бинобарин, қурултойга хотин-қизларни ҳам таклиф қилиш кераклигини назарда тутган ва ўз фикрида қолади. Жамият барпо этишда асос қилиб олинган “ота-она муҳаббати” тушунчасини онасиз тасаввур этиб бўлмайди. У ўз таклифида яна шунинг учун ҳам қатъий туриб олганки, жамият тузиш ғояси аёлга, ҳурматли хоним Босилька Недельковичга оиддир.

У ўз таклифини мустаҳкамлаш мақсадида келтирган далиллар шунчалик кучли ва ишонарли эдики, жаноб Сима Недельковичнинг ўзи биринчи бўлиб: “Тўғри!” дея хитоб қилди. Модомики, у, кечиктиришларга қарши бўлган кишининг ўзи “Тўғри!” деб хитоб қилган экан, қурултойнинг барча қатнашчилари унинг хитобини кўллаб-қувватладилар.

Мажлисни яна ортга суришди ва жаноб Симага кейинги қурултойни ташкил қилишни ва унга иложи борича кўпроқ аёлларни таклиф этишни топширишди.

Бу кийин иш эди ва хотин-кизлар жамиятининг, шунингдек, бошқа жамиятларнинг рўйхатини дастуриламал қилиб олган ҳолда янги қурултойни фақат тўрт ойдан кейингина чақиришга муваффақ бўлинди.

Янги қурултой куни етиб келди. Бу қурултой қатнашчиларнинг кўплиги, хусусан, нозик жинс вакилаларининг иштирок этаётгани билан кўзга ташланиб турарди.

Округнинг истеъфодаги бошлиғи жаноб Сречко Остоичнинг қайинсингиси, доя кампир биринчи бўлиб етиб келди. Боласи бўлмаган, лекин кучукларни тарбиялаётган Янкович хоним; ҳомиладор бўлиш умидида курортма-курорт кезадиган, лекин ҳар гал эри бирга боргани учун уринишлари чиппакка чиқаётган Петкович хоним; ўнта боласи ва битта эри бўлган – худо адолат юзасидан тескарисини қилиши лозим эди – Яковлевич хоним; ташлаб кетилган болаларни, лекин вояга етганларинигина севадиган ва олижаноб туйғуларини бостира олмаган Стефанович хоним; боласи йўқ, лекин оналикка мойил Станкович хоним ва ҳар қандай йиғилишга қатнашишни хуш кўрадиган кўплаб бошқа хонимлар шу ерда ҳозир нозир бўлдилар.

Жаноб Сима бу халойиқни кўриб ва ўз ғоясининг амалга ошишини олдиндан сезиб, хурсандчилиги ичига сиғмаётганди. У ўша қабиҳ пасткаш бугун ҳеч нарсага тирғилмаслигидан ва қурултойни яна кейинга суришни таклиф этмаслигидан умид қиларди. Ахир, энди у болаларни ҳам қурултойга чақиришни таклиф этмайди-ку.

Ҳақиқатан ҳам, тирғилувчи бошқа ҳеч нарса таклиф қилмади, қурултой бошланди ва жаноб Сима Неделькович бир овоздан раис этиб сайланди. Энг аввало бешлар кўмитаси бошқа мамлакатлардаги шунга ўхшаш жамиятлар уставлари ҳақида маъруза қилди, шундан кейин ўн бир кишидан иборат кўмита сайланди, бу кўмита чет эл уставлари асосида ўз устави лойиҳасини ишлаб чиқиши даркор эди. Шу тарика, қурултой, жаноб Сима Недельковичга қатта мамнуният бахш этган ҳолда, ўз ишини якунлади.

Ўн бирлар кўмитаси қандайдир тўрт-беш ой ишлади, бироқ биронта жамиятда бўлмаган уставни яратди. Икки юз етмиш уч модда бирин-кетин қаторлашди, ҳар бир моддада ҳамма масалалар аниқ ва батафсил баён этиб берилди, биронта майда-чуйда эътибордан қочмади.

Ҳаммаси тайёр бўлгандан кейин жаноб Сима кенгайтирилган қурултойни чақирди. Қурултой ўша заҳоти уставни муҳокама қилишга киришди. Табиийки, қизгин ва давомли баҳс-мунозаралар бўлиб ўтди. Бир серб тили муаллими қирқ беш марта сўз сўради ва у ёки бу сўздан кейин, албатта, вергул қўйишни жон-жаҳди билан қатъий талаб қилди. Қайсидир дьякон “Жамиятнинг доимий манзили – Белград” деган сўзларни “Жамиятнинг қароргоҳи – Белград” деб алмаштиришни талаб қилди. Жаноб Сречко Остоич “жамият” сўзига қарши чиқди ва уни “иттифок” сўзига ал-

маштиришни талаб килди. Бир тужжор ва бир солиқчи унга карши чиқди. Улар “жамият” тарафдори эдилар. Бу келишмовчилик чинакам машмашага сабаб бўлди, сўкиш сўзлари ёғилиб кетди, дьяконнинг мусиқа муаллими билан муштлашишига бир баҳя колди ва, ниҳоят, бир соатлик қизгин баҳс-мунозаралардан кейин “иттифок” сўзи қабул қилинди, шу боис юкорида тилга олинган тужжор билан солиқчи ва уларнинг йигирмата тарафдори мажлис залини намойишкорона тарк этди.

Мажлис эрталабки соат тўққизда бошланган эди, кечки ўн иккига бориб бор-йўғи ўн тўрт модда кўриб чиқилди ва қабул қилинди... Демак, яна икки юз эллик тўққиз модда қолганди. Уларни муҳокама этиш учун тўққиз кундан кейин янги мажлис чакириладиган бўлди.

Мажлис кетидан мажлис ўтаверди ва тўрт-беш ойлик ишдан кейин устав ниҳоят муҳокама этиб бўлинди ва қабул қилинди. Ўшанда яна мажлис белгиланди, бу мажлис уставга мувофиқ, муваққат бошқармани сайлаши керак эди. Муваққат бошқарма аъзоликка қабул қилиши даркор бўлиб, бошқарманинг биринчи мажлисидаёқ жанжал келиб чиқди ва муваққат бошқарма тўлалигича истеъфо берди. Шунда яна кенгайтирилган курултой чакирилди. Курултой янги муваққат бошқармани сайлади, бу бошқарма аъзоликка қабулни бошлаб юборди. Кўп кишилар аъзоликка ёзилгач, муваққат бошқарма уставни тасдиқлатиш учун маъмурларга берди. Тасдиқланган устав асосида бошқармани сайлаш учун биринчи доимий йиғилиш чакирилди. Қарор қабул қилиш учун йиғилганлар сони етарли бўлмади ва шунинг учун бошқа йиғилиш тайинланди. Бу мажлисга, йиғилганлар сонидан катъий назар, қарор қабул қилиш ваколати берилди.

Бу йиғилишда бошқарма аъзолигига номзодларнинг тўртта рўяхати бор эди; пичир-пичир, пинҳоний югур-югурлар, айрим номзодларга бўҳтон ёғдириш бошланиб, булар очик жанжалга айланди. Оқибатда йиғилиш ўз ишини тўхтатишга ва янги йиғилиш белгилашга мажбур бўлди. Бу бошқа йиғилишда номзодлар рўяхати энди олтигага чиқиб кетди, аммо бошқармани ҳарқалай бир амаллаб сайлаб олишди. Бошқарма жаноб Сима Недельковични ўз раиси этиб сайлади.

Жаноб Сима Неделькович жамиятнинг дарҳол иш бошлаб юбориши учун биринчи мажлисни белгилади. Бирок биринчи мажлиснинг ўзидаёқ илк масалани ҳал қилиш чоғида уставда зиддият борлиги аниқланди. Мана шу зиддият сабабли, умуман, ҳеч қандай қарор қабул қилишнинг имкони бўлмади. Гап шундаки, раиснинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги 27-моддада пул маблағларини раис бошқарманинг қарорисиз сарфлай олмаслиги кўрсатилган бўлса, бошқарманинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги 40-моддада молиявий масалалар ҳеч қандай ҳолда бошқарма ваколатига кирмайди ва у қарор қабул қилишга ҳақли эмас дейилганди. Ҳар қандай ҳолатда ҳам бу янги тўсикни бартараф этиш имконсиз эди ва шунинг учун янги бошқарма уставни ўзгартириш учун жамиятнинг фавқулодда курултойини чакиришга қарор килди.

Фавқулодда курултойда қарор қабул қилиш учун иштирокчилар сони етарли бўлмади, шу боисдан иккинчи фавқулодда йиғилиш белгиланди, бу йиғилишга, қатнашчилар сонидан катъий назар, қарор қабул қилиш ваколати берилди.

Иккинчи йиғилишда факат йигирма еттинчи ва қиркинчи моддаларни ўзгартириш ўрнига, бутун уставни қайта кўришга киришиб кетишди. Чунки, математика муаллимнинг айтишича, тажриба кўпгина бошқа коидалар ҳам чалкашлигини кўрсатди. Бир мажлисда буни бажариш мумкин эмасди, шунинг учун қатор мажлислар ўтказилди, натижада деярли янги устав майдонга келди (энди “иттифок” сўзини “жамият”га ўзгартиришни таклиф қилган ўша солиқчи устун чиқди), шу боисдан эски бошқарма истеъфо берди, янги сайланган муваққат бошқармага уставни тасдиқлатиш учун маъмурларга бериш топширилди. Кейин бошқармани сайлаш учун яна йиғилиш чакирилди, лекин қарор қабул қилиш учун йиғилганлар сони етарли бўлмай қолди ва бошқа йиғилиш белгиланди, бу йиғилишга, қатнашчиларнинг сонидан қатъий назар, қарор қабул қилиш ваколати берилди.

Янги йиғилишда рўйхатлар сони энди саккизта бўлди, бироқ жаноб Сима Недельковичнинг рўйхати энг кўп овоз олди, бир амаллаб бошқармани сайлашди, у биринчи мажлисида жаноб Недельковични яна ўз раиси этиб сайлади.

Шундай қилиб Сима Неделькович ўз ғоясини амалга оширишга қийинчилик билан эришди. Энди унга бошқарманинг биринчи мажлисини белгилаш ва Симани биринчи рақамли тарбияланувчи сифатида қабул қилиш қолган эди. Бу эса болага бир умрга ҳузур-ҳаловат ва бахт таъминлаган, жаноб Недельковични эса бир умрга унга ғамхўрлик қилиш заруриятидан халос этган бўларди.

ЎТТИЗ БЕШИНЧИ БОБ

Бу бобда, тоғ тоғ билан учрашмайди, одам одам билан учрашади деган халқ мақоли яна бир бор тасдигини топади

Бир куни Мара хонимнинг уйига қутилмаган меҳмон келди. У эскирган, ёмғир ювган, офтоб қуритган, тикан йиртган ва қишлоқ попининг нўноқ қўлли хотини ямаган жубба кийган бақувват поп эди.

Остонадан хатларкан, у ёқ бу ёққа аланглади, лекин хонада Мара хонимдан бошқа ҳеч кимни кўрмагач, саломлашди ва сўради:

– Ўша Мара хоним сизмисиз?

– Қайси ўша? – ҳайрон бўлиб сўради Мара хоним.

– Ҳалиги Мара хоним... Маъзур тутасиз, лекин менга одамлар айтишгандики, сиз картада фол очишни билар экансиз. Демак, ўша Мара хоним сизмисиз?

– Эҳ, шунақа демайсизми? Ҳа, ўша менман. Марҳамат, ўтиринг.

– Сизни топганим қандай яхши бўлди-я! – деди чарчаган тақсир ва курсига чўқди.

– Сиз нимани билишни хоҳлар эдингиз? – деди Мара хоним гапни узоқдан айлантриб. У тақсирнинг ўзидан бирон нарсани билиб олиш ниятида эди.

– Бошимга оғир кулфат тушди, – деди тақсир, – ва мен хоҳлардимки... мен хоҳлардимки, менга ҳаммасини айтиб берсангиз.

– Балки, кимдир оғир касаллангандир?

– Йўк!

– Балки, сизда...

– Бошимга кулфат тушди, бошка ҳеч қандай гап йўк. Бунга ўзим айбдор эмасман, лекин кўлимдан ҳеч нарса келмайди... Кишига ёлғон айб кўйишса, қандай бўлишини биласизми?

– Хўш, энди кўрайлик-чи, қарта нима дер экан!

Мара хоним стол устини йиғиштиргач, доим ёстиғи тагида турадиган қартани олиб, таксирнинг рўпарасига ўтиб ўтирди, лекин қартани чийларкан, уни гапга тутишда давом этди:

– Сиз бевасиз, шундайми?

– Йўк! – жавоб берди таксир. – Лекин бева бўлганим чандон яхши эди!

– Албатта, яхши, – гиж-гижлади Мара хоним, – бу хотинингиз сизга роса халақит беради-да.

– Ҳикилдоғимга келди! – маъқуллади поп.

– Сиз хотинингиздан нарироқда дам олиш учун Белградга келгансиз, шекилли?

– Йўк, бунинг учун эмас, кулфат мажбур қилди. Эртага мени суд қилишади, лекин айбим йўк, шунинг учун қарта нимани кўрсатишини билгани келдим.

– Менинг қартам бор ҳақиқатни айтиб беради. Шунинг учун ҳам шуҳрат қозонганман.

– Ҳа, одамлар айтишганди.

Қартани чийлаб бўлган ва фолни бошлаш учун қўлга киритган маълумотларини етарли деб ҳисоблаган Мара хоним қартага пуфлади, таксирга ҳам пуфлатди ва уларни ёя бошлади. Тўрт қаторга еттитадан қарта кўйиб чикди ва уриш учун яна тўртта қартани қўлига олди.

– Хотинингизни урайми?

– Уни худо урса яхши бўларди, ё эгам, ўзинг кечир! Менга деса ўлиб кетмайдими, ахир бошимга бу кўргуликларни у солди-ку!

– Хўш, майли, унда манави ёш хонимни урамиз!

– Ундай қилманг, уни деб мени суд қилишяпти.

– Унда мана бу шавкатли қиролни урсак бўладими?

– Шавкатли қирол ким ўзи?

– Қирол – генерал, вазир ёки шу қабилидаги бир киши.

– У митрополит бўлиши мумкинми?

– Мумкин, – деди Мара хоним.

– Унда митрополитни уринг!

Мара хоним митрополитни урди, ёш хонимни урди, хабарни урди, зарбани урди. Кейин урган қарталарини очиб, шубҳа аралаш бош чайқади.

Таксир на тирик, на ўликдай ўтирарди.

– Таксир, қарталар хотинингизга кўпам раҳм-шафқат қилмаслигингизни кўрсатяпти.

– Нега энди ундан бошладинг! Мара хоним, сен қарагин, митрополит менга раҳм-шафқат қиладими-йўкми?

– Шошманг, таксир, сизга ҳаммасини ётиғи билан айтиб бераман. Шошманг... бир, икки, уч, тўрт...

Мара хоним нималарнидир пичирлаб, бош чайкаганча еттитадан қарта санади.

Таксир бўлса, қандайдир китоб ўқиётгандай, ундан кўз узмай ўтирарди. Ниҳоят, Мара хоним картадан бошини кўтариб, деди:

– Қарталар менга сиз аллақандай ёмон иш қилганингизни айтяпти, таксир.

Таксир стул устида типирчилай бошлади ва эътироз билдирмокчи бўлди, лекин индамади, карта яна нималар дейишини эшитаверди.

– Хотинингиз сиз томонда эмас, ҳаммасига қандайдир ёш хоним сабабчи.

– Тўппа-тўғри, ўша хоним сабабчи! – деди таксир.

– Шуни айтайки, сизга шавкатли қирол томонидан қандайдир хатар хавф солмокда.

– Бу митрополит! – кичқириб юборди таксир. – У кеча мени ишдан бўшатишга сўз берди.

– Сизни суд қилишади.

– Мени шунинг учун чакиришди.

– Судьялар қандайдир қора либос кийиб олишган.

– Диний суд.

– Бу иш сиз учун яхшилик билан тугамайди.

– Турган гап! Бутун дунё менга қарши!

– Қарталарим шундай деяпти!

– Ҳаммасини топдинг, охиригача топдинг! Лекин мен айбсизман...

Мара хоним айёрона кулимсираб, попнинг қўлини олди ва кафтига тиккиди.

– Мени кечирасиз-у, таксир, лекин бу ерда сиз жуда шўх эканингиз аниқ кўриниб турибди.

– Бу қаерда ёзилган? – ҳайратга тушди таксир.

– Мана бу ерда, мен кафтингиздан ўқияман. Сиз шунчаки шўх эмасиз, хотинларни йўлдан оздиришда ҳам устаси фаранг экансиз, сизга йўқ дейдиган хотиннинг ўзи йўқ!

– Наҳотки, бу рост бўлса?

Шу лаҳзада жиян патнисда қаҳва кўтариб келиб қолди.

– Марҳамат! – деди Мара хоним. – Мижозларимни қаҳвасиз қайтармайман.

Таксир қўлини финжонга узатди ва жиянга кўз ташлади, киз унга ёқимли табассум қилиб хонадан чиқди.

– Ана, ана, айтдим-ку сизга шўх одам экансиз деб. Қизнинг сизга қулиб бокиши учун бир қарашингиз кифоя қилди.

– Бу қиз синглингизми?

– У ҳеч кимим эмас, меникида яшайди холос.

– Сиз, ҳалиги, – гапни айлантирди таксир, – балки, хонанингизни ижарага берарсиз?

– Ижарага бермайман, лекин яхши танишим келиб қолса, бир-икки кечага қабул қилишим мумкин. Мўмай ҳақ тўласа, албатта.

– Ҳа, ҳа, – бесаранжом бўлиб қолди таксир, – мен сизга очиғини айтай, бир расво меҳмонхонага бормокчи бўлиб тургандим. Пулни кизганмайман, лекин кечкурун ким биландир валаклашиб ўтиришни истаётгандим. Шунақа бўлиб туради... Одамни ташвиш босганида ким биландир гаплашгиси келади.

– Нима ҳам дердик, уйим ёққан экан, меникида қолаверинг.

– Катта раҳмат. Менга, руҳонийга меҳмонхонада яшаш ноқулай. Хусусий уй яхши-да...

Келишиб олишди, таксир гўшт ва шароб сотиб оладиган, жиян кечки овқатни пиширадиган ва улар попга тасалли бериш учун кечкурун ўтиришадиган бўлишди.

Агар романларда муаллиф ўз асари персонажлари билан бевосита суҳбат куриши расм бўлганида, муаллиф билан бу поп ўртасидаги суҳбат тахминан қуйидагича кечарди:

М у а л л и ф. Менга қара, таксир, сени танийман, шекилли?

Т а қ с и р. Бўлиши мумкин, жаноб, лекин мен сиз билан қачондир учрашганимни эслолмаяпман.

М у а л л и ф. Нега энди эслолмас экансан, таксир? Аниканинг атрофида ўралашиб юрган ўша поп сен эмасми?

Т а қ с и р. Қанака Аника?

М у а л л и ф. Аника-чи, Алемпийнинг беваси.

Т а қ с и р. Ҳа, марҳум Алемпийни эслайман.

М у а л л и ф. Шундай экан, нега энди Аникани эслолмаяпсан?

Т а қ с и р. Ҳа, у Алемпийнинг бевасимида?

М у а л л и ф. Албатта, Алемпийнинг беваси! Шундай қилиб, мен сени, таксир, романнинг биринчи бобида Аниканикида учратганман; романнинг бешинчи бобида Аниканинг боласини чўқинтирганигни кўрганман; ўнинчи бобда, таксиргинам, тонг палласи кишлокдан гўдакни жуббангнинг тагида олиб чикканигни эслайман; яна уезд бошлиғи хузурида оташкуракка тушган илондай тўлғанганигни кўрганман; ўн иккинчи бобда сени туғиб қўйди деган миш-миш тарқалиб кетишига сал қолганида шарманда бўлганигни эслайман; шундан кейин биз романнинг ўн тўртинчи бобида, адвокат Фичанинг идорасида яна бир марта учрашганмиз. Бу бизнинг охириги учрашувимиз бўлди. Сен кишлокка қайтдинг, мен эса бола билан бир қанча вақт шаҳарчада қолдим, кейин биз Белградга йўл олдик.

Т а қ с и р. Ҳа, энди таниш эканимизни билдим. Аҳволлар қалай?

М у а л л и ф. Худога шукр! Ўзингиз қандайсиз, таксир?

Муаллиф билан таксир ўртасида мана шундай суҳбат бўлиши мумкин эди, чунки Мара хонимга тақдирини билиш учун келган поп прелепницалик тақсир Перанинг ўзгинаси эди.

Энди бўлса, бу попнинг ким эканини билиб олганимиздан кейин, уни кўздан қочирмайлик. Чунки бунақа бебош руҳоний ҳатто, биздан ҳам қочиб кетишга қодир, у ҳолда муаллиф бу бобни қандай тугатишни биллолмай мушкул аҳволга тушган бўларди.

Оқшом палласи эди, таксир эса, хуржунини кўтариб, меҳмонхонадан Мара хонимниқига кўчиб ўтаётганди. Хуржунда ички кийимлардан ташқари яна гўшт, нон, мева-чева, шароб ва турли газаклар бор эди. Айтиш мумкинки, Мара хонимниқидаги оқшом жуда яхши ўтди, деярли оилавий ўтириш бўлди.

Таксир олдинига бироз хижолат тортиб ўтирди, лекин ё яхши шароб, ёки жияннинг майин нигоҳлари аҳволни ўнглади ва таксир печкадаги қор қаби эриб кетди.

У даставвал ўзининг “зағизғони” ҳақда сўзлаб берди (агар ўқувчиларнинг хотираси яхши бўлса, улар таксир хотинини шунақа аташини эслашлари лозим). У бармоқларини мушт қилди ва бўғин суяқларини кўрсатиб деди: “Унинг елкаси худди мана шундай”. Ундан кейин таксир

у-бу ҳақда вайсади, охир-оқибат Мара хоним билан жияни уни нега суд қилишаётганини очикчасига айтишга мажбур этишди, чунки улар бу ҳикоя жуда қизиқарли эканини сезгандилар.

– Эҳ, бу жуда қизиқ бўлса керак! – деди жиян поп Перага, нима учун судлашаётганини айтиб беришини ялиниб сўраркан.

– Арзимаган гап, – оёқ тиради таксир. – Бир кўнгилсиз ҳодиса юз берди, ҳеч қизиқ жойи йўқ.

– Майли, бизга айтиб берақолинг! – туриб олишди Мара хоним билан жиян.

– Қишлоғимизда Стана деган қиз яшайди, – ҳикоясини бошлади таксир. – Қомати сарвдек, ёнокларини қизил шафтолининг икки палласи дейсиз, жоду кўзлари ўтдай порлаб, ёндираман дейди. Ёнингдан ўтиб қолса, қайрилиб қарамай иложинг йўқ.

Бу қизнинг шаҳарда қандайдир жанжалли иши бор эди. У отасиз, онасиз тирик егим эди, онасининг вафотидан кейин унга қолган ягона мерос – даласини амакиси тортиб олмоқчи бўлган; кимлардир унга амакисини судга беришни ўргатган. Қиз даъво юзасидан тез-тез шаҳарга қатнаб турарди, охир-оқибат судда ютиб чиқди, лекин номусини йўқотди. У қишлоқда хотиржам яшар, лекин ҳар кеча ёмон туш кўргани учун, мижджа қокмай чиқарди. Бир куни кечки ибодатдан кейин уйга қайтаётсам, қиз учраб қолди ва менга: “Таксир, нима қилишим керак, ёмон тушлар дастидан тинчим йўқ!”, деди. “Қизим, – дедим унга, – бирор гуноҳинг борми?” – “Бор”, – шивирлади у, кўзларини ерга тикди, қизарди ва янада гулжабинроқ бўлиб кетдики, сал бўлмаса юзларини силардим. Лекин қайда дейсиз, йўл устида турибмиз, халойиқ у ёқдан бу ёққа ўтаяпти! “Хай, – дедим, – модомики, ўзинг гуноҳингга иқроқ экансан, сенга ёрдам бериш қийин эмас. Бугун чоршанба; якшанбагача уч кун рўза тут, якшанба куни кечкурун уйимга тавба қилгани келасан. Мен бир қараб кўрай: агар гуноҳинг катта бўлмаса, парвардигордан кечиришини сўраб илтижо қиламан ва у сени ёмон тушлардан халос этади”.

Уйга келдим ва ўзимни дилим хуфтон бўлганга солиб, хотинимга қишлоқма-қишлоқ юриб озик-овкат харид қиладиган бир савдогардан қайнсинглим касалланиб қолганини эшитганимни айтдим. Хотинимнинг синглиси ҳам бир шаҳарчадаги попга теккан, у ерга қишлоғимиздан бир ярим кунлик йўл.

Хотиним ташвишланиб қолди ва эрталаб менга: “Биласанми, Пера, синглимникига бориб қелишга рухсат бер, хастанганини эшитиб тинчим йўқолди”, деди. “Қанақасига рухсат бермаслигим мумкин?! – дедим унга. – Ахир у сенинг синглинг, бунинг устига бор-йўғи биттагина бўлса!” Шу тарика якшанба куни уйда ёлғиз қолиш учун хотинимни қузатиб юбордим.

Якшанба куни кечкурун Стана ҳозир у нозир бўлди. Уч кун рўза тутибди, кўзлари киртайибди, лекин у янада гўзаллашганга ўхшарди. “Ўтир, қизим, – дедим, – мана бу ерга, менга яқинроқ ўтир! Ўтир-да, ҳамма гапни айтиб бер, тавба қил!” Қиз ҳамма гапни миридан сиригача айтиб берди. У адвокат билан ҳам, ундан кўрсатма олган полиция амалдори билан ҳам, қандайдир гувоҳ ва суд қотиби билан ҳам ётган. Буларнинг ҳаммасини ўша далани деб қилган. “Худо гуноҳларимни кечирармикан?” – сўради қиз. “Бу қанақасига гуноҳ бўлсин! – тасалли бердим унга. – Парвардигор

ҳеч кимга севишни ман этмайди. Қара, ҳатто, худонинг хизматкори бўлган мен ҳам ёшгина ва тузуккина бирортаси учраб қолса, ўзимни тия олмайман!” Мен кизга бу ҳеч қандай гуноҳ эмаслигини амалда аниқ-равшан исбот бердим. У менга ёшгина ва тузуккина бирортаси учраб қолса, ўзимни тия олмаслигимга тамомила ишонч ҳосил қилди.

Кейинги куни хотиним сингисиникидан қайтиб келди ва сингиси соппа-соғ эканини, савдогар, афтидан, ёлғон сўзлаганини айтди. Мен унинг фикрига қўшилдим. Сўнг яна Станани учратдим, у яна ёмон туш кўраётганидан шикоят қилди.

“Нима ҳам қилардик, тавба қилишинг учун биз яна кўришишимиз керак, лекин энди рўза тутишнинг кераги йўқ!” Иш пишди-ю, аммо учрашадиган жойимиз йўқлиги чатоқ бўлди-да. Уйимда хотиним бор, уникада бўлса, холаси ўтирган экан, хуллас, азоб бўлди. Ниҳоят, қиз тонг маҳали унинг чордоғига келишни таклиф қилди. Мендек руҳоний кишига чордоққа тирмашиб юриш ярашмайди, десам ҳам гапида туриб олди.

Агар чордоққа чиқаётганимни кимдир кўриб қолиб, югуриб бориб хотинимга сотмаганида олам гулистон эди. Қишлоғимизда Радое Убогий деган бир кимса бор. Мен у билан уришиб қолганман ва у доим мени пойлаб, қўлга тушириб юради. Бу галгиси ҳам, ҳойнаҳой, ўшанинг иши бўлди. Станани эндигина тавба қилдиришга киришган эдим, чордоқ титраб кетди ва у ерга хотиним бостириб кирди. Бамисоли аждарҳонинг ўзи, оғзидан олов пурқаяпти. Олдинига менга хужум қилди, соқолимни тутамлаб, ярмини юлиб олди, кейин кизга ташланди, тоғорадаги ҳамирни муштлагандек, ура кетди. Оғиз очишга на кизда, на менда журъат бор. Мен хотинимдан ўн қарра кучлироқман, лекин авралган одамдай қаккайиб турибман, қўлларимни кимирлатишга ҳол йўқ.

Бу ҳали ҳаммаси эмас. Чордоқдан пастга қарасам, тумонат одам, Радое Убогий ярим қишлоқни йиғибди. Ҳаммаси мени шунчалик сабрсизлик билан кутишяптики, гўё чордоқдан худди Сино тоғидан тушгандек тушаман-у, уларга парвардигорнинг муждасини етказаман, ўзинг кечир, худойим!

– Мана шунақа қилиб, кўнгилсизликлар мени диний судга олиб борди, – ҳикоясини тугатди таксир. – Ана энди ўзингиз кўриб турибсиз, менинг айбим йўқ, ҳаммасига хотиним ва Радое Убогий айбдор!..

Таксирнинг ҳикоясини эшитаркан, жиян ҳам, Мара хоним ҳам қотиб-қотиб қулишди, таксир бўлса, уларнинг вақтини чоғ этганини кўриб, яна шу қабилдаги нималарнидир ҳикоя қилгиси келди, аммо шу чоккача катда тинчгина ухлаб ётган Сима қўққисдан чинқириб йиғлай бошлади. У беш динор ишлаш учун куни билан меҳнат қилган, уйга чарчаб қайтган ва дарҳол ухлаб қолган эди.

– Уйғонадиган вақтини топди-да! – Мара хонимнинг жаҳли чикди ва Симани қўлига олди.

– Уни менга беринг-чи, – деди таксир.

– Нима кераги бор? – сўради жиян.

– Мен болачаларни яхши кўраман!

Таксир қайта-қайта чўқинтирилган Симани тиззасига олди. У бу бола Прелепница черковида ўзи чўқинтирган, унга шунча ташвиш келтирган, жуббаси остида кўтариб юрган, айтиш мумкинки, ўзи тукқан ўша Милич эканини хаёлига ҳам келтирмади. Агар таксир бу боланинг отаси ўзи эканини ўйлаб шубҳалана бошлаганида, афтидан, шу дақиқада оталик виж-

дони қийналган бўларди. Аммо диний суд мажлиси олдидан виждон азоби таксирнинг ҳаётини фақат мураккаблаштирарди, шуни ҳисобга олган муаллиф бу романда виждон азобига умуман ўрин йўқ, деб қарор қилди.

Модомики, муаллиф шундай қарор қабул қилган экан, Сима попнинг тиззасида хотиржам ўтираверди. Таксир уни тебратиб, эркалата бошлади.

– Чиройли бола экан, – деди таксир.

– Онаси чиройли бўлган, шекилли.

– Онаси кимлиги маълумми?

– Ким билади дейсиз? На отаси, на онаси маълум.

– Ё худойим! – ўйга ботди таксир. – Қисматни қаранг! Отасини ҳам, онасини ҳам билмай, катта бўляпти.

Шу чоғда Сима билан таксирнинг кўзлари тўкнашиб қолди, лекин отасининг тиззасида ўтиргани Симанинг, бир умрга ажралишдик деб ўйлаган Милични ҳаётда қачондир яна учратиши эса, таксирнинг хаёлига келмади.

Сима ухлаб қолгач, кичкина жамоа вақтни кўнгилли ўтказишда давом этди ва болаларни тиззасига ўтказиш одатини ҳозиргина ўзлаштирган таксир жиянни тиззаси устига тортди, буни кўрган Мара хоним хитоб қилди:

– Айтган эдим-ку, шўх экансиз деб. Қаргаларим ҳеч қачон мени алдамайди!

Хурсандчилик шароб тугагунча давом этди. Тўшакка узанишганида таксир анчагача ухлай олмади. Аммо, кейин қаттиқ ухлаб қолди, шекилли, ғалати туш кўрди. У трамвайда ўтирган эмиш, ёнига кондуктор келармиш. Лекин бу кондуктор бошқа биров эмас, митрополитнинг ўзгинаси эмиш. Кондуктор ундан паттасини сўрармиш ва таксир паттани берармиш, аммо митрополит паттани тешиш ўрнига таксирнинг соқолининг ярмини юлиб олармиш.

– Ёмон аломат! – деди уйкудан боши оғриб уйғонган таксир хўрсиниб. У судга кетди.

ЎТТИЗ ОЛТИНЧИ БОБ

Бу бобда, роман охирида жоиз бўлганидек, ахлоқ тантана қилади, ёмонлик жазоланади

Одатда, роман битар экан, муаллиф ўқувчиларини турли-туман жойларга олиб боради, ҳар хил воқеаларни кўрсатади, айлантираверади, айлантираверади ва бирдан янги бобни бундай бошлайди: “Азиз ўқувчилар, бир дақиқага анави жойга қайтамиз!” Бу “анави жой” эса, роман бошланган жойнинг ўзгинаси. Мен битикчиларнинг бу одатини тамоман унутиб қўйибман, аммо охирига келиб бўлса ҳам эслаб қолдим, акс ҳолда ёзувчилик анъанасини бузиб, романни оддийгина тугатиб қўяқолардим.

Шундай қилиб, азиз ўқувчилар, бир дақиқага Прелепница қишлоғига қайтамиз.

Бизнинг танишларимиз – таксир, оқсоқол ва баққол Йова билан романнинг ўн тўртинчи бобида, айни адвокат Фичанинг идорасида хайрлашган эдик. Ўшанда улар Фичага жамоанинг боласини бериб, оғир ташвишдан қутулган эдилар.

Қишлокка яёв, лекин юксиз қайтар эканлар, танишларимиз энди гамдан холи мавзуларда гаплашиб кетаётгандилар. Улар шаҳарга бораётганларида кўллари ва юракларини оғир юк босиб борганди.

– Бу Фичани учратганимиз кўп яхши бўлди-да. Ақлли киши экан! – деди баққол.

– Фақат ақллигина эмас, уддабурон ҳам! – кўшимча килди оксоқол.

– Уезд бошлиғига келганда эса, – деди таксир, – сизларга очиғини айтаман – у менга ёқмади. Оксоқол, у сенга қанақадир комиссия тўғрисида бир нарсалар дегандай бўлдимми?

– Ҳа, – жавоб берди оксоқол ва яғринини қашиди. – Лекин бизни тирноғи билан бургани эзгандек эзишини айтганида, у сенга қаради, таксир, сенга!

– Нега энди менга қараркан? – эътироз билдирди таксир. – Икковимизга ҳам қаради!

– Кетишимиздан олдин нима деганди? – сўради баққол.

– “Сизларни катта бало-қазодан асраб колганим эсларингиздан чиқмасин, баъзилар бор, остонадан чиқди дегунча ҳаммасини унутишадди”, деганди, – эслади таксир.

– Бу нима дегани экан? – сўради оксоқол.

– Нима дегани бўларди? Бундай қиламиз: мен пасха байрамида унга кўзичоқ юбораман, сен, Йова ҳосил йиғиб олингандан кейин икки бочка шароб, сен эса, оксоқол, янги йил байрамига бўрдоқига боқилган қобон жўнатасизлар. Мана, нима дегани, билиб кўй!

– Шундай қилиш керак, шекилли, – деди оксоқол хаёлга чўмиб. – Фақат бу қанақаси, таксир, ўзингга кўзи, менга эса қобонни танладинг. Бу адолатданми?

– Қанақа бўлиши керак? – хурпайди таксир. – Черковнинг чўнтагида даромад кўп деб ўйлайсанми?! Зўрға товукка етади, давлат солиғи ҳам, маҳаллий солиқлар ҳам сенинг ғазнангда, бошликка қобон бериш сенга ҳеч гап эмас.

– Менга бўлса, икки бочка шароб тақсимладинг. Нима, менинг узумзорим бормиди?! – тўнғиллади баққол.

– Сен овозингни ўчир! – деди оксоқол. – Тарозидан урганларинг билан ҳаммасини қоплайсан. Сенинг тарозинг ҳар қандай узумзордан яхши!

Улар қишлокка қайтаркан, мана шу йўсинда гаплашиб кетаверишди. Қайтиб келишгач, қилган биринчи ишлари ҳамма гапни мирзага айтиб бериш бўлди, ҳаммаси шунақа яқун топгани мирзага маъқул бўлди.

Қишлоқда хузур-ҳаловат ва осойишталик қарор топди, барча ўз иши билан шуғулланиб юраверди. Фақат Радое Убогий қовоқхонада нималар бўлгани ҳақида бир нарсалар деб вайсаб қўяр, қолганлар эса, ҳаммасини унутиб юборишганди.

Оксоқол идорасида ўтириб олди, баққол ишга чиқмаган кунларининг ва болани деб сарфлаган пулларининг ўрнини қоплаш учун дўконидан бурнини чиқармай кўйди, поп Пера бўлса, яна черковни эслаб қолди ва, худди аввалгидек, яқшанба кунлари ваъз ўқий бошлади.

Ҳаммаси худога ва бандаларига мақбул йўлда бораётган эди. Киши, одатда, роҳат-фароғат ва беҳбудликда яшаса, елкасидан ағдариб ташлаган ташвишларини унутди. Поп Пера ҳам, оксоқол ва баққол ҳам уезд бошлиғининг: “Сизларни катта бало-қазодан асраб колганим эсларингиз-

дан чикмасин, баъзилар бор, остонадан чиқди дегунча ҳаммасини унутишади”, деган сўзларини бирон марта эслаганини ҳеч ким эшитгани йўқ. Пасха ўтиб кетди, лекин тақсир кўзичоқни жўнатмади; ҳосил йиғиб олинди, аммо баққол шароб юбормади; янги йил байрами орқада қолди, бироқ оксоқол қобон жўнатмади. Ҳолбуки, оёқлари остидаги ер ёниб кетаётган вақтда улар шунга келишиб ва ўзаро тақсимлаб олган эдилар.

Аммо тақсир, оксоқол ва баққол унутган бўлса-да, уезд бошлиғи унутмади ва бир куни қишлоқда уезддан бир амалдор пайдо бўлди. Жамоа идораси олдида отдан сакраб тушиб, уйга кирди ва югурдакка оксоқол ва мирзани чақиритиб буюрди.

– Оксоқол, қани, дафтарларни бу ёққа чўз-чи! Кўрайлик-чи, қанча миқдорда давлат солиқлари ва маҳаллий йиғимлар тўпланган экан!

Оксоқол бунақа нарсаларга нисбатан, ўн беш яшар киздай ҳассос экани маълум ва амалдор солиқлар ва дафтарни эсга олиши биланок қорни бураб оғрий бошлади. У курсига ўтирди ва жонсарақ бўлиб мирзага қаради.

– Тезроқ, оксоқол, тезроқ! – деди амалдор қатъий қилиб. Оксоқол ҳеч бўлмаса нафасини ростлаб олиши, меъда санчиғининг ўтиб кетишини кутиши керак эди.

Нихоят у тилга кирди ва деди:

– Жаноб бошлиқ, дафтар кўриш ва овора бўлишнинг бизга нима кераги бор? Ғазнани очаман ва ғазнада нима бўлса, шунини санаймиз, тамом вассалом!

– Ол-а, – деди амалдор, – менга дафтарларни бер дедим!

Оксоқол, албатта, амалдорнинг қатъиятига қарши чиқолмади, қутидан дафтарларни олиб бераркан, деди:

– Жаноб тафтишчи, бу ерда ишинг кўп бўлади, ярим кун қолиб кетсанг керак. Мен югуриб бориб, буюрай, барра чўчкачани сўйишсин. Нақ пешингача пишади.

– Ана ҳолос, – деди амалдор, – мен тез кўриб чиқаман. Сен бу ердан бир қадам ҳам жилма!

Мана шу “бир қадам ҳам жилма!” деган буйруқ оксоқолга мутлақо ёқмади, бутун аъзойи баданида чумолилар ўрмалагандай бўлди ва яна ошқозони санчиб, жонсарақ бўлиб мирзага қаради.

Мирза эса, бошини ҳам қилиб, на амалдорга, на оксоқолга қарамай, қогозларини кўздан кечириётгандай жимгина ўтираверди.

Амалдор овоз чиқариб санай бошгади:

– Еттига тўрт – ўн бир, бешга тўққиз – ўн тўрт, олтига ўн бир – ўн етти...

Оксоқол курсида ўтирганча, унинг орқасидан шивирлаб такрорлайверди: “ўн бир”, “ўн тўрт”, “ўн етти”, боши ғовлади, кўзлари хиралашиб, қандайдир ғалати нарсалар кўрина бошлади. Ўн бир рақами унга ҳозир қорнини ёриб ташлайдиган паншаха, ўн тўрт – бошига тушадиган улкан харсанг, ўн етти – ҳозирок хикилдоғидан оладиган ориқ, қок суяқ кўл бўлиб кўринди. Амалдор ҳисоблаб бўлиб: “Тўрт минг етти юз йигирма бир” деди. Буни эшитган оксоқолга бахайбат бир тирноқ уни бутун оғирлиги билан босиб тушгандай, ўзи тирноқ остида қонга тўйган бурга қандай ёрилса, худди шундай ёрилаётгандай туюлди.

– Эшитяпсанми, оксоқол? – амалдорнинг овози унинг ҳушини жойига келтирди.

– Эшитяпман, жаноб тафтишчи! – сесканиб жавоб берди у.

– Ғазнангда тўрт минг етти юз йигирма бир динор бўлиши керак.

– Бўлиши керак! – деди оқсокол.

– Оч, оқсокол, санаймиз!

– Санашнинг нима кераги бор, – деди оқсокол, – шунча бор, бир чақа ҳам кўп эмас. Яхшиси, жаноб тафтишчи, кетдик, тушликка чўчкачани сўяйлик.

– Тушлик киламиз, оқсокол, лекин олдин иш битсин. Мен ўн дакикага колмай санаб ташлайман.

– Йўғ-э, нима деяпсан?!

– Оқсокол, ғазнани оч.

– Наҳотки, санасанг?

– Албатта, санайман.

– Айтдим-ку, – пайсалга солди оқсокол, – қанча деган бўлсанг, у ерда шунча бор, санашга на ҳожат?

– Қани, оч-чи!

Оқсокол, албатта, бу гал ҳам амалдорнинг катъиятига қарши боролмади, ҳамёнидан калитни чиқариб, ғазнани очди. Амалдор у ердан ҳамма пулни олиб, стол устига қўйди ва санай бошлади. Бирдан дармонсизланган оқсокол тагин курсига чўкди ва яна аъзойи баданида чумолилар ўрмалагандай бўлиб, ошқозони санча бошлади. Амалдор тезда санаб чиқди ва бошини кўтариб, деди:

– Хўш, оқсокол, бу ерда уч минг тўккиз юз қирқ бир динор бор экан.

– Ҳа, шунча бор, – маъқуллади оқсокол, – бир чақа кўп ҳам, оз ҳам эмас.

– Яна етти юз саксон динор қаерда?

– Шу ерда, ҳаммаси шу ерда! – ғурракдай ғуриллади оқсокол.

– Бу пул ғазнангда йўқ, оқсокол! Сен, мирза, бу пуллар қаерда эканини биласанми?

Мирза бошини кўтарди ва сал бўлмаса: “Бу вақти келганда ўзини намён қилади!” деб юборарди.

– Эҳ, оқсокол, дўстгинам, – деди амалдор, – кани, бир баённома тузайлик, сен кўрсатма берасан...

Оқсокол шу заҳоти уезд бошлиғининг тирноғи остида бурга қандай эзилганини тасаввур қилди.

Жамоа идорасида шундан кейин нималар бўлганини биз билмаймиз, фақат кўп ўтмай у ердан югурдак Срея отилиб чиқди ва Аксентие Жёкични, ҳайъатнинг энг кекса аъзосини чақирди. Амалдор жамоа раиси вазифасини унга юклади, ўзи бўлса, оқсокол билан бирга қандайдир қоғозларни олиб, шаҳарга жўнади.

Кечкурун мирза қовоқхонада Радое Убогий буюртирган графин ёнида ўтираркан, бундай хикоя қилди:

– Партиявий фитналар! Бу одамни партиявий мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда ишдан олишди. Амалдор менга ҳам тирғилмоқчи бўлди, лекин муштимни нақ бурнининг тагига олиб бориб, дедим: “Жаноб амалдор, мен конунларни худди сендай, хатто, сендан ҳам яхшироқ биламан, чунки чет элда яшаганман, у ерларда маъмурларнинг фуқароларга бунақа зулм ўтказишга юраги бетламайди, чунки жазо олиши тайин!”.

– Оқсоқолнинг ғазнасида камомади кўп эканми? – сўради Радое Убогий.

– Етти юз саксон динор!

– Ўхў! – кичкириб юборди Радое Убогий ва мирза учун яна бир графин раки буюрди.

– Амалдор мендан сўради, – давом этди мирза. – “Бу нимаси, жаноб мирза?” – “Бу маъмурий ишда дефицит деб аталади”, – дедим унга. – “Тўғри, мирза”, – деди амалдор ва бу сўзларни қандай айтган бўлсам, шундайча, бирон харфини туширмай ёзиб олди.

– Дефицит дегани нима? – сўради Радое Убогий.

– Маъмурий ишда шунақа нарса бор, – деди мирза. Унга бу хорижий сўзни такрорлаш ёкиши кўриниб турарди. – Дефицит дегани мана бундай бўлади: дафтарни кўрасан, пуллар жойида; газнага қарайсан, пул йўқ. Мана шу дефицит дегани бўлади.

Бунақа гап-сўзлар ўша оқшом ҳам, эртасига ҳам ва кўп кунлардан кейин ҳам давом этди, чунки оқсокол амалдор билан кетганича кишлокка бошка қайтиб келмади. Партиявий фитналар сабабли уни икки йилга камашди ва Белградга олиб кетишди.

Бироз вақт ўтгач, мирза ҳам жамоада ишлаш истагини йўқотди.

– Германияга кетаман, у ердагилар мени хурмат қилишади, кадримга етишади! – деди у.

У истеъфога чиқди ва бир куни ҳеч кимга қаякка йўл олаётганини айтмай жўнаб кетди, лекин ҳамма унинг Германияга кетганини биларди.

Шундай қилиб, худди юқумли касаллик ёки ўлат бошлангандай, бир балонинг кетидан иккинчиси келаверди. Қишлоқда оқсокол ҳақидаги гап-сўзлар эндигина тўхтади деганда, уни эндигина унутишганда, шундай ҳодиса содир бўлдики, бу ҳақда Прелепницада узоқ вақт гапириб юришди.

Радое Убогий бир куни эрталаб уйғонди ва қандайдир иш юзасидан Крман қишлоғига йўл олди. Тўсатдан у кишлок чеккасида попни кўриб қолди. Поп атрофга аланлаганча, секингина нарвондан чордоқка кўтарилаётган эди. Радое бунга хайрон қолди ва ўз-ўзича мулоҳаза юрита бошлади:

– Хўжайин чордоғини кўздан кечиргани чикапти, десам тўғри келмайди – чунки у ўзининг эмас, ўзганинг чордоғига чикапти; руҳоний эрталабки ибодатни адо этмоқчи десам ҳам бўлмайди – чунки ҳозиргача чордоқда ибодат қилинганини ҳеч ким кўрган эмас.

Радое Аника туфайли тақсирни аввалдан ёмон кўргани сабабли, Крмандаги ишларини бир четга қўйиб, тезда кишлокка қайтди ва тўғри попнинг хотини ёнига борди, аёл рўзгор ишлари билан ўз ховлисида куйманиб юрган экан.

– Хайрли тонг, онахон! – четан девор ортида туриб саломлашди Радое.

– Парвардигор сендан марҳаматидан дариғ тутмасин, Радое! – жавоб берди попнинг хотини.

– Тақсир уйдаими?

– У йўқ, тонгданоқ эрталабки ибодатга кетди.

– Яъни, у ибодат қиялпими?

– Ҳа, – жавоб берди попнинг хотини.

– У қачондан буён чордоқда ибодат қиладиган бўлиб қолди?

– Қайси чордоқда? – хайрон бўлди попнинг хотини.

– Ҳозиргина унинг Живко Здравкованинг чордоғига тирмашаётганини кўрдим!

– Қайси Живко Здравкова?

– Анави-да, уникада Стана деган киз яшайди, мерос талашиб шахарга қатнаб юрадиган киз-чи.

Попнинг хотини илондай вишиллади ва қўлига тушган паншахани олиб, ховлидан кўчага югуриб чиқди.

– Сен ўз кўзинг билан кўрдингми? – сўради у Радоедан югуриб кетаркан.

– Ўз кўзим билан кўрдим, – тасдиқлади у ва попнинг хотини қадамини илдамлатди.

Дехқонлар югуриб кетаётган аёлга карадилар, ўтиб кетгандан кейин ҳам ўгирилиб, хайрон бўлиб тикилдилар. Хайрат узоқ чўзилмайди, чунки орқама-орқа югуриб келган Радое ҳаммага тушунтирди:

– Кетдик, халойиқ, кетдик, ҳеч кўрилмаган мўъжизани кўрасизлар. Поп эрталабки ибодатни чордоқда қиляпти, хотини бўлса, бухўр тутатишга шошиб кетяпти.

– Ҳой одам, нималар деясан?! – хайратга тушди дехқонлар, лекин барибир нима бўлганини билишга қизиқиб, ишларини ташлаб, Радоega эргашдилар.

Уч-тўрт киши тўпландими, бас, оломон ўз-ўзидан кўпаяверади. Фақат эркакларгина эмас, хотинлар ҳам тўп-тўп бўлиб, бало-қазо етилаётган жойга шошилишди.

Оломон уй олдида тўхтади, ҳамманинг кўзи чордоқда. Юқоридан шундай гумбурлаган товуш эшитилдики, гўё бутун бошли кўшин жанг қиляпти деб ўйлайсиз. Ҳеч нарса кўринмайди, баъзан кимдир чинкиради, холос. Гоҳо эркак овози эшитилади: “Секинрок, худодан кўрк!”, гоҳо аёл овози эшитилади: “Лаънати қанжик, мана сенга, мана сенга, мана!”

Кейин биров жимлик чўккандай бўлди ва нарвонда поп кўринди. Аммо унинг кўриниши... Худонинг ўзи асрасин! Жубба йиртилиб, жулдур бўлиб кетган, калпоқнинг титиғи чиққан, соколнинг ярми юлиб олинган, шилинган чакка қонталаш.

Салдан кейин нарвонда синиқ паншаха кўтарган попнинг хотини кўринди. Учинчиси, Стана, чордоқдан тушгиси келмади, ўша ерда қолиб, боши билан сомонга кўмилди. У тавба қилиш хаёлига келган кунни ва соатни лаънатлар, лекин калтақдан кейин ёмон тушлар уни энди, албатта, қийнамаслигини ўйлаб, юпанаётган эди.

Тақсир, ўз-ўзидан тушунарлики, нарвон остида турганлар билан, ҳатто, саломлашгани ҳам йўқ, кўз кирини ташлади-ю, орқасидан ит қувгандай, чопиб кетди.

– Тақсиримиз бунчалик учқур экани кимнинг ҳам хаёлига келибди! – деди Спасое Томич.

– Бунинг ажабланадиган жойи йўқ, Спасое, – қўшимча қилди бошқаси. – Агар елкангга паншаха тикишганида, сен ҳам учқур бўлиб кетардинг. Айтганча, тақсиримиз чордоқда соқолини совунсиз олганини кўрдингизми?

– Оғайнилар, кетдик қовоқхонага, ичкиликнинг ҳақини мен тўлайман! – таклиф қилди Радое Убогий яхши суҳбат бўлишини ўйлаб лаззатланар экан.

Улар қовоқхонага етиб бормасиданоқ у ерда одамлар тўпланган ва бўлиб ўтган ҳодисани муҳокама қилишаётган эди. Бу ҳодиса тўғрисидаги хабар кишлокқа шунчалик тез тарқалдики, бамисоли жарчи ногора

қоқиб, эълон қилган бўлса керак, деб ўйлардингиз. Одамлар эрта туриб, ишга отланишган, энди эса, ҳеч кимнинг ишга боргиси келмаётганди. Баъзи бировлар шу ерда, йўл устида, бошқалари у ерда, дарвоза олдида тўпланган, яна кимлардир ковокхонада ўтириб олган. Ҳамма бўлиб ўтган воқеа ҳақида гапирар, қотиб-қотиб кулишар эди. Ўша кунни ҳам, эртасига ҳам бу гапларнинг кети узилмади. Қовокхонада ҳам, йўл устида ҳам, жамоа идорасида ҳам, далада ҳам шу гап... Икки киши учрашиб қолса бас, гап шу ҳақда борарди.

Соқолининг ярми юлинган тақсир бўлса, хонасига бикиниб олди, у ҳеч қаёққа чиқмас, ҳатто, черков хизматига ҳам бормас эди.

Буни қарангки, шу пайтда Рая Янич ўлиб қолса бўладими. Тақсирнинг бошқа иложи йўқ, у марҳумнинг жанозасини ўқиши лозим. Ахир, одамни жанозасиз кўмиб бўлмайди-ку. Энди бу дафн маросими қандай ўтганини бир тасаввур қилинг! Жанозага қаттадан кичиккача, ҳамма келди. Аммо улар тириклигида жанжалкаш бўлган ва кўплар билан келишмаган марҳумга ҳурмат бажо келтириш учун эмас, балки шу чокқача қорасини кўрсатмаган, уйдан чиқмаган попни ўз кўзи билан кўриш учун келишганди.

Дафн маросими, ўз-ўзидан тушунарлики, тақводор насронийга яраша бўлгани йўқ. Мотам эмас, фақат кулги, шунинг учун ҳам ҳар бир киши ичидан гуноҳ ҳиссини туяр ва қабр тепасида туриб, “Мени ўзинг кечир, раббим!” дер экан, уч бора чўкиниб қўярди.

Пера ота бўлса, офтоб жизғанак қилаётганига қарамай, бўйнига шолрўмол ўраб олган, рўмолнинг бир учини қулоғига (соқоли юлинган томонидан) кўтариб боғлаб олган эди. У Раянинг руҳига тиловат қилди, лекин олдингидай баланд овозда эмас, кўпроқ эркак ғоздай ғўнғиллаб дуо ўқиди. Юрганда никоҳ маросимидаги келиндай ҳайикиб қадам ташлар, бировга қараганда йигитнинг кўзига биринчи марта бокқан қиздай журъатсиз қарарди.

Тақсирнинг шармандалиги, равшанки, Прелепница кишлоғи доирасида қолмади, бошқа кишлоқларга дув-дув гап тарқалди, Радое бўлса, албатта, бу ҳақда округдагилар хабар топиши учун ғайрат қилди, округ бошқармасидагилар шармандалик ҳақидаги хабарни Белград диний судига жўнатишди. Пера отани бир неча бор округ протопопи ҳузурига чақиришди – сўроқ қилишди, тергов ўтказишди ва, ниҳоят, Белградга, судга чақиришди.

Мана шундай қилиб тақсир кунларнинг бирида Белградда пайдо бўлди.

Соқоли юлинган тарафда бироз тук ўсиб чиқди, бошқа томонини у қайчилади ва яна тузуккина киёфага кирди. У ёнида ички кийим ва диний суд аъзолари учун учта сўйилган, яхши тозаланган, катрон шимдирилган чўчка боласини олиб олди. Судьялар билан учрашиб, вазиятни ўрганиш ва қисматини имкон қадар енгиллаштириш учун суддан тўрт кун олдин етиб борди.

Судгача ҳали анча вақт борлиги учун бир кунни эрталаб тақсир ўз бурчини бажо келтиришга қарор қилди. Дўстлик туйғуси ҳам, руҳонийлик шуури ҳам уни шундай қилишга ундаётганди. Махбуслар ва беморларга совға элтиш одатини эсда тутган тақсир уч кути тамаки сотиб олди ва оксоколни кўриш учун шаҳарнинг юқори қисмига йўл олди.

Киши кўнглини эритиб юборадиган, жуда таъсирчан учрашув бўлди. Эгнига чордоқда йиртилган қора жубба кийган тақсир билан махбусларнинг

оқ кийими ўзига жуда ярашган оксоқол қаттиқ кучоқлашди. Улар анчагача кучоқлашиб турдилар. Ким билади, иккови ҳам бу дақиқаларда аллақачонлар ораларида бўлиб ўтган жанжални ва оксоқолнинг:

“Майли, поп, икковимизга ҳам узок умр ва соғлиқ берсин, бир куни соқолингни кирганларини кўриш насиб қилсин!” деган гапини эслашгандир.

Ўшанда таксир бунга жавобан: “Билмадим, билмадим, бу дунёда ҳамма нарса бўлиши мумкин, бироқ сени кишанда кўришимни, худди “Отче наш”дай, аниқ биламан”, деган эди.

Мана энди улар, маҳбуслар кийимидаги оксоқол ва соқоли кирдириладиган кун арафасида турган таксир кучоқлашяптилар.

Таксир оксоқолнинг ёнида узок ўтирди, чунки у кишлок, одамлар ва у ердаги турмушни атрофлича суриштирди, кейин ўзининг келгуси режаларини ўртоқлашди:

– Турмадан қайтган захоти скупшчина депутатлигига ўз номзодимни кўяман.

У билан хайрлашгач, таксир диний суд аъзоларидан бирини зиёрат қилиш учун жўнади. Нак Калемегданнинг ўзидан трамвайга чиқди ва ёнига кондуктор келганида унинг нечоғлик хайратга тушганини тасаввур этишингиз мумкин. Таксир патта сотиб олиш ўрнига ўрнидан ирғиб турди ва кондукторни кучоқлади.

– Наҳотки, бу сен бўлсанг? – хитоб қилди ниҳоятда хайратда қолган таксир.

– Биласанми, эндигина Германияга отланганимда, – деди мирза, – бу ердаги электр станцияси менга ёпишиб олди ва: “Шошма, шу ерда қол, сен бизга кераксан”, деди. Мен электр станциясига: “Чет элга кетишим керак”, дедим. Электр станцияси бўлса, хира пашшадек ёпишиб олиб, бир одим ташлашга ҳам имкон бермади. Шундай қилиб, бу ерда қолдим!

Таксир мирза билан суҳбатлашар экан, Дорчологача икки марта бориб қайтди. Фолбин Мара хоним нима бўлишини, суд қандай яқунланишини – ҳамма-ҳаммасини борича айтиб бериши учун таксирни унинг ҳузурига йўллаган ҳам мирза бўлди.

Таксир, оксоқол ва мирза романнинг ниҳоясига ана шу ҳолда етиб келишди; халқ парвардигор ҳеч кимдан қарздор бўлиб қолмайди, деган гапини бежиз айтмайди-да.

ЎТТИЗ ЕТТИНЧИ БОБ

Бу бобни ўқувчи алоҳида мамнуният билан ўқийди, чунки у охириги боб-да

Модомики, бу романнинг охириги боби экан, роман ёзиш анъаналарига кўра, бу боб сўнгида “қахрамонларимиз бўлган йигит ва қиз”ни никоҳлаш лозим. Ҳм, мен кимни никоҳласам экан? Аммо воқеалар бу муҳим, асосий, айтиш мумкинки, қондани бажаришга деярли имкон қолдирмаган йўсинда юз берган бўлса, мен нима қилай? Ахир, таксир Перани Аникага уйлантириб қўя олмайман-ку! Биринчидан, Аниканинг қаердалиги ҳозиргача номаълум, иккинчидан, поп – поп-да, бунинг устига, хотини тирик бўлган бир вақтда уни уйлантира олмайсан. Жаноб полициячи Рис-

тани унга деразадан калит узатган ўша Ленка Петрович хонимга ҳам уйлантира олмайман, чунки Ленка хонимнинг эри ҳам хали тирик. Мерос ишлари бўйича бўлим амалдори Васа Жюрични тул Милева хонимга уйлантира олмайман, чунки жаноб Васанинг бошмоғини ниҳоятда усталик билан яшириб қўйган Милева хоним ҳалигача Пожаревец турмасидан чиққани йўқ. Жуда таъсирчан семинарист ТоманиМария Магдалинага уйлантира олмайман, чунки Тома артистлик касби ҳақидаги ҳар қандай фикрни йиғиштириб қўйган ва, қарангки, энди у Палилула черковининг сўл клиросида¹ хизмат қилаётир, семинариянинг тўртинчи босқичини тамомлади ва ўзига қавм қидириб юрибди. Пера-Отелло билан Перса-Дездемона ҳам турмуш кура олишмайди, чунки ораларида бўлиб ўтган ўша машъум фожиадан кейин улар мангуга ажралиб кетдилар ва қайтиб кўришмадилар. Уста Юлиананинг қизи Эльза ўт ўчирувчига ёки еттинчи пиёдалар полкининг чолғучисига турмушга чика олмайди, чунки жаноб Сима хаёлан чизган манзарадан бизга маълум ўша ходиса сабабли бу севги шу билан хотима топдики, Эльзанинг елкасига яхшигина муштлидилар. Ҳатто, мусика муаллими тикувчи Йоцанинг қайнсинглисига уйлана олмайди, чунки ўша машъум мактуб ораларини бузди.

Лекин, шунга қарамасдан, бу бобнинг охирида ким турмуш куриши мумкин? Ҳеч ким! Муаллиф бу борада кимматли ўқувчиларининг талаб-эҳтиёжларини кондира олмагани сабабли каттиқ таассуф билдиради.

Демак, романни бирданига учта исм эгаси бўлган жамоа боласининг қисмати билан тугатиш колди холос.

Милич, Неделько ёки Сима – хоҳлаганингизни танлайверинг – ҳалихануз Мара хонимникида яшаб келмоқда. Ҳолбуки, уни ташландиқ болаларга бошпана бериш жамияти ташкил этилгунга қадар, бир ойга бериб туришган эди. Бирок курултойлар, мажлислар, йиғилишлар ўтар экан, тор таркибдаги кўмиталар кенгайтирилган таркибдаги кўмиталарга маъруза ўқир экан, материаллар тўпланар экан, у ёки бу вергул устида муфассал, узоқ ва қизгин баҳс-мунозаралар давом этар экан, белгиланган мажлисларда қатнашчилар етарли даражада бўлмаганда қатнашчилар сонидан қатъий назар, қарор қабул қилиши мумкин бўлган бошқа йиғилишлар тайинланар экан, уставни ўзгартириш ҳамда муваққат ва доимий бошқармалар сайлашар экан, вақт ўтиб бораверди, кунлар кетидан ойлар ва, ҳатто, йиллар ўтди.

Мара хоним иш чўзилиб кетганига қарши ҳеч қандай эътироз билдирмади; жаноб Сима болани боқиши учун унга ўз чўнтагидан мунтазам равишда пул тўлаб турди, бунинг устига кичкина Симанинг ўзи ҳам яхшигина ишлаб топарди, чунки Мара хоним уни ижарага беришда давом этди.

Бу вақт давомида, ўз-ўзидан тушунарлики, Сима ўсди, каттагина бўлди ва палилулалик шумтакалар каторига қўшилди. Агар яна Палилулада қизчалар ҳам, ўғил болалар ҳам пойтахтнинг бошқа туманларига қараганда анча тезроқ пишиб етилишини ҳисобга олсак, унда романнинг сўнгги саҳифасида содир бўлган воқеа нега юз бергани аён бўлади.

Шундай қилиб, бир куни, тайёргарлик ишлари битгач ва барча тўсиқлар олиб ташлангач, жаноб Сима бошқарманинг биринчи мажлисини белгилади. Бу мажлисда раис кун тартибининг бошқа масалаларидан ташқари, бир неча йилдан бери мазкур жамиятга асос солинишини интиқ

¹ Клирос – ибодатхонада хор учун белгиланган махсус жой.

бўлиб кутаётган бир бола ҳақидаги масалани ўртага қўйди. Бошқарма бир овоздан сабрсиз боланинг эҳтиёжини иложи борича тезроқ қондириш ва уни ташландик болаларга бошпана бериш жамиятининг биринчи фарзанди сифатида қабул этишга қарор қилди. Жаноб Сима Неделькович ва идоранинг яна бир аъзоси бу қарор ҳақида номзодга шахсан хабар беришдек ёқимли мажбуриятни ўз зиммаларига олишди ва мажлисдан кейин Мара хонимнинг уйига жўнашди.

Энди ташландик болаларга бошпана бериш жамиятининг жаноб раиси ва бошқарманинг жаноб аъзоси Мара хонимдан жамоанинг боласи қочиб кетгани тўғрисидаги ҳайратланарли хабарни эшитганларида донг қотиб қолишганини ўзингиз тасаввур қилаверинг.

– Нима деяпсиз?! – кичкириб юборди жаноб Сима ва қарс урди. Унинг пешонасини тер босиб, оталик юраги конга тўлди.

– Шунақа бўлиб қолди, жаноб, – деди Мара хоним. – Бу бола тиниб-тинчиманган шумтака бўлиб чиқди. Агар битта эмас, юзта кўзим бўлганида ҳам, уни назорат қилишимнинг иложи йўқ эди.

– Балки, у каердадир яшириниб ўтиргандир?

Жаноб Симанинг кўзларида сўнгги умид шуъласи ялтираб кетди, у оталарча ташвишга тушиб, болани ертўла, чордоқ, товуқхона ва бошқа шу каби жойлардан кидиришга тайёр турарди.

– Йўқ, у қочиб кетди. Қочиб кетмокчи эканини олдинлари ҳам менга бир неча марта айтганди.

– Сиз уни ахтариб кўрдингизми? – ҳаяжонланиб сўради ташландик болаларга бошпана бериш жамиятининг раиси.

– Қандай қилиб кидирмаслигим мумкин, кидирдим, – ўзини оқлай бошлади Мара хоним, – уйни тинтиб чиқдим, қўшнилardan сўрадим. Шаҳардан ташқариларда ҳам ахтардим, полицияга ҳам арз қилдим. Уни деб, мана, тўртинчи кундирки, мижда қокмадим.

* * *

Жамоанинг боласи мана шундай қилиб қочиб кетди.

Уни тукқан онасидай тарбиялаган Мара хонимдан қочиб кетди; ўзининг валинеъмати жаноб Сима Недельковичдан қочиб кетди; уни деб ташкил этилган ташландик болаларга бошпана бериш жамиятидан қочиб кетди; унинг саргузаштларини катта меҳр-муҳаббат билан кузатиб борган азиз ўқувчилар, сиздан қочиб кетди; бутун бошли бир роман учун материал берганидан кейин мендан, ёзувчидан ҳам қочиб кетди.

Усиз нима қилиш керак?

Азиз ўқувчиларим, фақат бир нарса қолди – сизга бу шумтаканинг орқасидан қувишни ташкил этишга чин сўз бераман ва агар уни топсам, романнинг давомини ёзишни ваъда қиламан.

Николай ДОБРОЛЮБОВ

РУС МУНАҚҚИДИ БОБУР ВА БОБУРИЙЛАР ҲАҚИДА

*Рус тилидан
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ
таржимаси*

Таржимондан:

Дунё олим ва адибларининг Бобуршоҳ ижодига муносабати, асосан, тўрт йўналишда кузатилади: Бобурнинг подшоҳ сифатидаги сиёсий фаолияти (1), унинг ижодига улуғ санъаткор сифатида мурожаат этиш (2), “Бобурнома”га камёб тарихий манба сифатида қараш ва уни таржима қилиш (3) ҳамда Бобуршоҳнинг шахси ва жасорати хусусида бадиий асарлар (4) ёзиш. Айни мана шу йўналишлар Россияда XIX асрдан кузатилади.

Жаҳон афкор оммаси ичида Бобур сиймоси ва унинг асарларининг вужудга келиши, тараққиётида Россия олимларининг ҳам ўз улуши бор. Дастлаб “Энциклопедик лексикон”да (СПб, 1835) “Бобурнома”га “Буюк мўгул Бобурнинг тарихий хотираларининг сарлавҳаси” дея қисқа изоҳ билан Россия бобуршунослиги бошланади. “Бобурнома”нинг матни Қозонда Н. И. Ильминскийнинг “Бобурнома” ёки Султон Бобур хотиралари” сўзбошиси билан эълон қилинган (1857)дан сўнг Бобур шахсига қизиқиш ортган ва шу йилнинг ўзида И.Н.Березин томонидан тузилган “Турк хрестоматияси”нинг 1-қисмида (226-272-бетлар) Бобуршоҳ асарларидан намуналар чоп қилинган. Бу илмий ҳаракат бошида турган Н.Ильминский “Университетда (Қозон унив.) турк-татар курси учун Кириш маърузаси”да “Бобурнома” материалига тарихий чигатой тили нуқтаи назаридан ёндашган (1865). Айни даврда рус мунаққиди Н.Добролюбов “Ост-Индиянинг тарихи ва ҳозирги ҳолатига назар” (1857) асарини “Современник” журналида эълон қилган. Албатта, қисқа умри (1836-61) давомида, асосан, XIX аср рус адабиёти ҳақида мақола ёзиб юрган рус мунаққидининг Ҳиндистондаги Ост-Индия компанияси ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақида бобурийлар тарихини чуқур ёритишига нима сабаб бўлган эди, деган табиий савол турғилади.

Унга жавобан айтиш мумкинки, мақола “Н.Турчинов” имзоси билан чоп этилган бўлиб, бу тахаллуснинг Н.Добролюбовга алоқадорлиги ҳақида Н.Чернишевский бундай хабар беради: “У (Н.Добролюбов – Ҳ.Б.) “Н.Турчинов” тахаллуси билан “Современник” журналининг 1857 йил сонида “Ост-Индиянинг тарихи ва ҳозирги ҳолатига назар” сарлавҳали мақола эълон қилди. Мақола шу йилнинг май ойида кўтарилган сипоҳийлар кўзғолони ҳақида бўлиб, у бутун ёз давомида кенгайиб борган. Бу ҳодиса Фарбий Европада ва бизда катта қизиқиш уйғотди. Журналга у ҳақда мақола керак эди. Бундай воқеалар хусусида мақола ёзиб юрган ходим (яъни, Н.Чернишевскийнинг ўзи – Ҳ.Б.) уни ёзишга тайёр эмас эди, шунинг учун мақола ёзишни Николай Александровичдан илти-

мос қилдим. У дастлаб воқеалар билан кам хабардор эканини айтиб рад қилди, сўнгра ҳар ҳолда бу вазифани қониқарли даражада бажаришга киришиб, илтимосимни бажо қилишга рози бўлди. Ҳақиқатан ҳам мақола яхши чиққан эди”¹.

Ҳиндистон тарихидан бизга маълум бўлишича, сипоҳийлар кўзғолони номи билан тарихга кирган ҳаракат 1857 йилнинг 10 майида Мирут шаҳрида инглиз армиясида ёлланма жангчи бўлиб хизмат қилаётган сипоҳийлар полкида бошланган. Қисқа муддатда Деҳли қалъасини эгаллаган кўзғолончилар яна икки ҳафта давомида бутун Шимолий Ҳиндистонни ишғол қилган эдилар. Бу ҳаракатга Лакнау ва Панжоб аҳолиси ҳам қўшилган. Инглиз ҳарбийлари кўзғолонга қарши 8 июнда Деҳлига кириб келган бўлсалар-да, катта қаршиликка учраб, ниҳоят 20 сентябрдагина Деҳлини эгаллай олган эдилар. Бутун ёз давомида инглиз бошқарувига қарши йўналган бу кўзғолонда минглаб мусулмонлар иштирок этган, у инглизларнинг Шарқдаги муваффақиятли юришига жиддий тўсиқ бўлган эди. Бутун Ғарбий Европани ҳаяжонга солган ушбу воқеалар арафасида Россия Кавказни забт этиш учун уруш бошлаган, сўнгра қурулини Марказий Осиёга қаратгани Русия кўшинининг ҳаракатидан маълум бўлиб қолган ва ундан кейин навбат Ҳиндистонга келиши мумкинлигини матбуотдаги мақолалар билдириб турар эди. Биргина рус матбуотида, жумладан, “Отечественные записки”да “Ҳиндистондаги жиноятлар ва турмалар ҳақида” (1857, №7); “Библиотека для чтения”да “Ост-Индия шу йилнинг бошида” (1857, №10) ва айни мақола “Русский вестник” (1857, XI, 2-китоб)да қайта босилган; шунингдек, “Русский инвалид”нинг 133-, 174-, 214-, 231-сонларида; “С.-Петербургские ведомости” газетасининг 163-, 164-, 169-, 240-сонларидаги мақола ва баҳарлар эълон қилинган. Инглизларнинг “Times” (“Таймс”) газетаси ҳолатни тан олиб, “Ҳиндистон ҳозир яна курашга чоғлидир” дея эътироф (1857, 31 июл) этишга мажбур бўлган ҳолат эди.

Н.Добролюбов мақоласи 2 қисмдан иборат бўлиб, унинг дастлабки қисмида Ҳиндистон тарихига мурожаат этилган ва “ҳинд қоқоқлиги”нинг сабаблари тарихан кўпинончли мамлакат бўлгани ва хиндлар қаршиликдан кўра, итоатга мойиллиги билан асосланиб кўрсатилган. “Ҳиндлар қоқоқлигига қарши инглиз цивилизациясини олиб кириш” баҳонасида, асарнинг 2-қисми иқтисодий ва ҳарбий уруш бошлаган инглиз мустамлакачилари “фаолияти”га бағишланган. Н.Добролюбов мақоласида Ост-Индия компаниясининг босқинчилик ҳаракатининг қоралангани унинг мана бу бошланғич сўзларидан маълум: “Ост-Индия ҳайрати (ажабланиши) мана неча ойдан бери бутун Европа эътиборини жалб қилмоқда. Унинг ҳозирга қадар тинмаётгани инглиз қурулининг сипоҳийларга қарши курашда айрим муваффақиятлари бутун мамлакат бўйлаб тарқалмоқда. Кутилмаганда Ҳиндистон Англия босқинидан ҳалос бўлиши шубҳасиз, ҳозирги кўзғолон Ост-Индия компаниясининг мамлакатдаги аҳолига ўзгартиришлар киритиши мумкин”².

Асарнинг 1-қисмида муаллиф Ҳиндистондаги Бобурийлар асос солган салтанат, Панипат жанги, Бобуршоҳ, Акбаршоҳ, Аврангзеб ҳақида батафсил сўз юритган³.

¹ Добролюбов Н.А. Собр. соч. в 9-ти т-х. т. 2. М., 1962. С.506.

² Добролюбов Н.А. Собрание сочинений в 9-ти т-х. Т.2. М., 1962. С.7-46.

³ Добролюбов Н. Взгляд на историю и современное состояние Ост-Индии / Глазами друзей: Русские об Индии. М., 1957. С.7-46.

ОСТ-ИНДИЯНИНГ ТАРИХИ ВА ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИГА НАЗАР

Ост-Индия ҳайрати (ажабланиши) мана неча ойдан бери бутун Европа эътиборини жалб қилмоқда. Унинг ҳозирга қадар тинмаётгани инглиз курулининг *сибой*ларга қарши курашда айрим муваффақиятлари бутун мамлакат бўйлаб тарқалмоқда¹. Кутилмаганда Ҳиндистон Англия босқинидан халос бўлиши ҳам, шубҳасиз, ҳозирги қўзғолон Ост-Индия компаниясининг мамлакатдаги аҳволига ўзгартиришлар киритиши ҳам мумкин. Европадан Ҳиндистонга бир неча ўн минглаб жангчи ва миллион фунт-стерлинг юборилишининг ўзи инглиз ҳукуматининг хавфсизлик чоралари кўраётганининг исботидир. Гўёки, “*Таймс*” ибораси билан айтилган “Ҳиндистон ҳозир яна курашга чоғлидир” сўзлари ушбу ҳолат ҳақиқатига яқин келади². Шунга қарамай, шубҳа йўқки, энди қўзғолонни охирига қадар босдириш учун Ост-Индия компаниясининг ерлашишига қараганда ҳам кўпроқ куч керак бўлади.

Ҳайратли хабарлар инглиз ҳукуматини чўчитиб ва хавфга солиб қўйдики, инглиз матбуотида хиндларга қарши мақолалар кучайиб кетди. Бу ҳолат кутилмаганда ҳайратланарли тус олди. Англиянинг давлат одамлари, амалдорлари, Ост-Индия компаниясининг ходимлари, ҳатто кизикувчан саёхатчилар ҳам Ҳиндистондаги воқеалар ҳақиқатидан яқиндан хабардор бўлиб, аллақачонлардир инглиз ҳокимияти маҳаллий қўзғолончилар томонидан хавф остига олинганини башорат қилмоқдалар. Улар бошқарувдаги тартибсизликларни, аҳолига зулм қилинаётганини кўрдилар, уларда соков норозилик пайдо бўлганини ва бу эртами-кечми очик кўринишга келиши мумкин, чунки ҳар қандай инсоний сабру бардошнинг ҳам ўлчови бўлади. Энди ҳозир айтилаётган ҳавфли башоратлар, инглиз газеталари тан олаётган ҳақиқат, бу қўзғолон тасодифан ўз-ўзидан вужудга келмаганини, бу ҳолат Ҳиндистондаги инглиз бошқарувининг азал-оқибати эканини тан олмақдалар. Омма фикрига кўра, сипоҳийларнинг ҳозирги исёни, бу огоҳлантирувчи тўлқин бўлиб, эртами-кечми Ҳинд – Британия мулкларига кучайиши мумкинлиги, у ҳолда тарихан воқеаларнинг бориши бу буюк қўзғолонга дебоча бўлиб хизмат қилиши айтилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, аҳолининг тинчликпарвар характери, замонлар давомида ҳар қандай зулмга кўникувчанлиги охириги вақтда Ост-Индия компаниясининг нисбатан осон бошқарувига сабаб бўла олмагани, келиб чиққан қўзғолон Ост-Индия муносабатига қарши норозилик қўзғолони бўлгани бу тарихий зарурат экани аён бўлди³. Унинг сабабларини у ёки бу ходисадан эмас, балки Ҳиндистоннинг бутун давомли тарихидан ва бугунги ҳисоб-китобидан келиб чиққан тарихий

¹ Халқ қўзғолони Ҳиндистонда 1857 йил 10 майда сипоҳийлар (инглиз армиясидаги хинд ёлланма жангчилари)нинг бир неча қўшинларида Мирут шаҳрида бошланган. Қўзғолончилар Деҳли қалъасини эгаллагандан сўнг икки ҳафта давомида бутун Шимолий Ҳиндистон бўйлаб тарқалган. Қолган инглиз қўшинлари Лакнауга беркинишган. Панжобдаги умумий қўзғолон сиқхлар билан маҳаллий феодаллар ҳамда мустамлакачи ҳокимият томонидан бостирилди. Сиқх ва непал қўшинларига таянган ҳолда феодал бошқарувчилар бу вилоятларни инглизлар ёрдамида эгаллаб олдилар. Инглиз қўшинлари Деҳлига 8 июнда кириб келиб, уни 20 сентябрда қамал орқали олдилар.

² “*Times*”даги “Ҳиндистон яна босиб олинса керак” иборасига К.Маркс ҳам ўзининг 1857 йил 31 июлдаги “Ҳиндистондан ахборотлар” мақоласига ишора қилади.

³ Н.Добролюбов қарашлари бу масала бўйича К.Маркс нуктаи назарига яқин келади. Қўзғолон бошланиши пайтида Маркс айтган эдики: “Вақт ўтиши билан бошқа фактлар ҳам юзага чиқадики, булар Жон Булни ишонтирган ҳолда бу ҳаракат ҳарбий исён бўлиб, у халқ миллий қўзғолонига айланади” (Асарлар. 2-нашри, 12-жилд. Б.259).

ҳаракатдир. Бу нуктаи назар Ост-Индия воқеаларига илова равишда шунчалар зарурки, у ерда англизлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши бу тарих ҳақиқати бир неча кичик воқеалардан иборат эмаслигини кўрсатмоқда. Ост-Индия компаниясининг Ҳиндистонда жойлашуви дастлабки пайтда ва француз таъсири билан курашаётган даврда англизлар кўлидан чиқиб кетган жой ва мулклар бундай таъсирларни йўқ қилиши мумкин эди. Буларга қарамай, у ерда жойлашиб олиб, бутун Ҳиндистонга ҳукмронлик қилмоқчи бўлган тақдирда французлар бундай тасодифлардан наф кўрмагани ҳолда айрим йўқотишларга учради ва бунинг сабабини ноқулай вазиятдан кўрган эдилар. Бунда айрим шахсларга айб қўйилиши ҳам мумкин: халқ қудрати, асрлар давомида халқ орасида етилиб келган қувват, куч бу англизларнинг тўғридан-тўғри муваффақиятларининг гарови сифатида баҳоланди. Ўша халқ қудрати, ўша халқ руҳи тарихий жараёнда ҳозирги кўзғолонга сабаб бўлган бош омил сифатида тушунилади. Фақат бу ерда масала мураккаброк эди, чунки ҳинд халқи турлича тараққиётни бошдан кечирди. Унинг бошига ўз халқининг бошқарувидан ташқари, ислом ва насронийлик, шарқона деспотизм ва англиз савдо бошқаруви, брахманлик инончи ва Европа тамаддуни қабилар ҳам қўшилди. Бошбошдоқларча тараққий этган халқ ҳақида, унинг танбал сажияси ва доимо босим остида бўлиши, ҳар бир янги таъсирнинг қоронғи жиҳатлари ва сўнгида воқеалар чигалининг хавfli тус олиши халқ онги ўзгаришига сабаб бўлди. Бу воқеа қандай келиб чиқди, қандай қилиб Ост-Индия компанияси секин-аста бугунги ҳолга тушиб қолди – тўғрироғи, унинг бугунги қисмати яхшироқ кўрсатиш учун бу тарихий очерк орқали китобхонларга англиз бошқарувидаги Ҳиндистоннинг ҳозирги ҳолатини изоҳламоқчимиз.

Ҳозир Англия қўли остида бўлган ҳинд қабилалари жуда катта ҳудудни эгаллайди (1400000 англиз км/мили), бу улкан ҳудудда 160 миллион киши ҳаёт кечириди, уларнинг олтидан бири исломга эътиқод қилади, қолганлари ҳиндларнинг ўзак динлари ва одатлари бўйича яшайдилар. Бу ерда яшаётган европалар аҳоли маҳаллий халққа нисбатан сезиларсиз даражададир. Улар ҳаммаси бўлиб 30 мингдан иборат европалар лашкарлар ва бир неча ўн мингларча англиз амалдорлари, савдогарлари ва саноатчиларидир.

Аҳолининг яриморолда яшаётган нуфузи жуда зич ҳолда турмуш кечириди. Аввалги вақтларда бундай зичлик у қадар катта эмас эдики, Ҳиндистон азалдан тарихан аҳоли яшаб келган ўлкалардан биридир. Унинг табиий бойликлари доимий суратда Ҳиндистонни ўраб турган тоғларнинг шимолидан келганлар томонидан таланган, табиат саховати билан бу ерда яратилган неъматлар бўлинган. Ҳиндистонда дастлаб яшаган аҳоли ҳақидаги маълумот сақланмагани учун бу қабилалар ҳозирги яриморолга қаердан келиб қолганини айтиш қийин. Қадимги Ҳиндистон ўз тарихчисига эга эмас эдики, биз у ҳақдаги илк маълумотларни Геродотдан оламиз. Лекин Ҳиндистоннинг бошқа халқларга нисбатан қадимгирок бўлган адабий ва ҳуқуқий ёдгорликлари унинг бой ва тараққий этган тамаддуни бўлганини исботлайди. Лекин таассуфки, бундай тараққиётдаги тамаддун бизнинг эрамыздан беш аср олдин, Дорою Гиштаслар ва Искандар Мақдунлилар даврида ривожланишдан тўхтаган эди. Буюк тараққиётдан кейинги бундай турғунликнинг сабаби ҳинд тамаддунига асосланади. Бу тамаддун тамойилларини ҳаракатга келтирган руҳ шунда

эдики, улар ўзларининг илк бошланғичи билан курашишлари ва бу йўлда тўхтамасликлари лозим эди. Улар тездан жорий этилиши билан Шарққа хос фанатик кизиқувчанлик ривожланиб, ўзининг сўнгги натижаларини берди – кизиқувчанлик руҳида бошланган бундай ҳаракатларнинг ҳаммаси фақирликда акс этган эди. Турли томонлардан тоғ ва денгизлар орасида ташки дунёдан ажралган хинд ўзича алоҳида ҳаётда яшар, бошқа халқларникига ўхшамаган ўз дунёқарашини ишлаб чиққан эди...

Ҳиндистоннинг шундай сокин ва турғун ҳаёти минг йилдан кўпроқ давом этди. Аҳоли ерга тинчгина ишлов берди, ер эгалари ҳукумат олдида ўз вазифаларини сокин бажарди, ҳукумат ўз солиқларини тинчгина қабул қилиб олди ва онда-сонда бўлиб турган ўзгаришлар туфайли ҳам ҳеч ким тинч хинд ҳаёти ҳақида қайғурмади. Турғунлик бу сокин мамлакатга ташқаридан кучлар кириб келгунга қадар бу турғунлик давом этди. Тўқнашув VIII асрда мусулмонлар Ҳиндистонга кириб келиб, ўзларининг диний эътиқодларини сингдиришларидан бошланди. Лекин бу масалада ҳам уларга диний фанатизм ҳалақит берди: ўз эътиқоди ҳимояси учун минглаб кишилар қўзғолдилар. Мусулмонлар Ҳиндистоннинг шимолий қисминигина эгаллаб, у ерда Афғон ҳокимиятини ўрнатдилар. Орадан уч юз йил ўтиб (1004), Ҳиндистоннинг шимолий қисмини Маҳмуд Газнавий¹ эгаллади.

XIII асрдан бошланган мўғул истилоси секин-асталик билан ярим оролни камраб олди. XIV асрнинг охирида (1399) (Ҳиндистон шимолидаги) афғон сулоласининг бошқаруви Амир Темурни кониктирмади ва юз минг лашқари билан Дехлига кириб келди. Шу вақтдан эътиборан Ҳиндистонда Темурийлар сулоласи ўрнатилди бошлади. XV асрдан бу ҳукуматни афғон қўзғолонлари ва раҳбарларнинг ўзаро урушлари пароканда қила бошлади. Лекин Бобур давридан бошлаб, унинг Панипатдаги (Дехлиннинг шимолида) галабасидан сўнг бутун Ҳиндистон ҳокимиятини қўлга олди ва бу салтанат мустаҳкам қарор топди.

Мусулмон темурийларнинг интилишлари шундайки, улар хиндларнинг миллий талабларига осонгина мослашди. Муҳаммад пайғамбардан кейинги араблардан фарқли равишда XIV асрдан диний ташвиқот усули ўзгартирилди. Ички бошқарувларга бефарқ бўлган аввалгилар фақат ўз ҳокимияти манфаатини ўйлаб, уларни кенгайтириш йўлини тутдилар... Лекин заминдорлар² кўпроқ мустақилликка эришиб, юқори лавозимдаги амалдорларнинг тазйиқидан узоқлашдилар. Уларнинг ҳаракатлари олдиндан юқоридан белгилаб қўйилган қонунлар билан эмас, бевосита ўзларининг ишлаб чиқариши билан боғлиқ бўлди. Улар ҳукумат олдида фақат тўлаётган солиқлари учунгина жавобгар бўлиб қолдилар. Шундай қилиб, халқ заминдорга бевосита ўзининг эгаси сифатида қарашга одатланди, уларнинг мулклари хинд одатлари бўйича наслдан наслга ўтиб борди, улар белгиланган солиқни ҳукуматга тўлаш билан чекланиб, ниҳоят бобурийлар салтанати даврида ўз ерларида эгалик қила бошладилар. Шундай қилиб, хинд заминида азалий одатлардан ташқари, ерга эгалик ҳуқуқи шаклланди.

Бундай ўзгаришларга қарамасдан, халқ ўз таълимоти тамойилларига содик қолди, яъни уларнинг ҳаммаси ўзларининг аввалги сокин ҳаётини сақлаб қолдилар. Ҳатто хинд халқи мамлакатни ким бошқараётганига

¹ Маҳмуд Газнавий (998–1030) – Афғонистондаги мусулмон сулоласи ҳукмдори. Шимолий Ҳиндистонга юриш қилиб, уни эгаллаган.

² Заминдор – хинд вассал князларининг наслий мулкдорлари.

бефарқ бўлиб қолди. Агар ҳукумат яхши бўлса, бу Брахманинг донишмандлиги ва қудратининг ифодаси сифатида қабул қилинди. Аввалгидан бошқача янги ҳокимият пайдо бўлди, бироқ бу ҳам Брахманинг иродаси бўлиб, у ўз қудратини намоён қилишнинг янги бошқарувчисини топгани эди. Бу ҳолатларда хиндлар шахсият масаласида изчил бўлиб, шахс уларни унвондан айрилтирди. Бу ҳолат, айниқса, машҳур саркарда Бобур даврида ҳам кузатилган эдики, у ўз асаридида қуйидагиларни ёзади: “Ҳар қайси ерда тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар ва жамъи муайян ва мукаррардур. Подшоҳнинг насб ва азли хотири (271 б) тиласа, ҳар кимниким бировнинг ерига ўлтурғузди, ул ерга тобиъ ва мутиъ навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтга чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вазаро ва сипоҳий ва райат барча анга итоат ва инқиёд килурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар”.¹ Бундай қарашлари орқали Бобур нега энди халқ мутлақо ҳукуматнинг бошқарувига бепарво эканини изохламоқчи бўлган, ўзи билан ҳукумат олдидаги ишларга аралаштирдан тийилган. Халқнинг қуйи синфлари олдидаги вазифа фақат уни бошқараётган унвонли кишини билиш, у билан яқин муносабатга киришиш, айна шу ҳолдагина уларнинг тирик жон эканликлари намоён бўлади...

Секин-асталик билан Ҳиндистон заминида хинд эътиқоди билан бирга муҳаммадийлик шакллана бошлади: мулкдор ва заминдорлар ислонми қабул қилдилар ёки мусулмон бошлиқлари билан алмашдилар. Бутун Ҳиндистонни узоқ йиллар бошқарган Дехли императоридан ташқари, амалдор мусулмонлар ҳам ажойиб кишилар бўлган: Декан (шаҳри) нозими, Уд (худуди) кироли, Мисор (вилояти) султони ва Бенгал набоби (бошқарувчиси) шулар жумласидан. Куръон талаблари бўйича давлат бошқаруви хиндларнинг аввалги раҳбарлик тизимидан кескин фарқланмади. Брахманинг сабр-қаноат ҳақидаги донишмандона ҳикматлари ҳаётда ўз тасдиғини топди, ҳар ҳолда хиндни келишувчилик билан яшаш шароитига қўниктирди. Ҳинд тасаввурида Брахма иродасига кўра, аслида Куръонда белгиланган тарзда ҳукмдорнинг солиқ олиши хиндистонлик учун қонуний ҳолдай кўринди: у ўзини доимо ердан вақтинча фойдаланувчи деб ҳис қилди, унга эгалик эса юқори унвонли кишиларга тегишли эди. Шунинг учун ҳам мусулмонлар солиғи – хирож² аввалги солиқларга қўшимча бўлса ҳам, лекин у доимо заминдор томонидан тартибли равишда йиғилди ва ерга тўлиқ эгалик ҳуқуқини сақлаган кишиларга етказилиб турилди.

XVI–XVII асрлар бобурийлар салтанати Ҳиндистон учун ўзининг донишмандона давлат бошқаруви тизимини мерос қилиб қолдирди. XVI асрнинг 2-ярмида ҳукмронлик қилган Акбаршоҳ, 1707 йилда вафот қилган Аврангзеб шундай донишманд ва ажойиб ҳукмдорлар сифатида хотирланади. Ҳақиқатан ҳам Акбаршоҳ амалдорлар бошқаруви учун жуда кўп ижобий ислохотларни қонунлаштирди, солиқ йиғишнинг энг яхши тизимини жорий қилди, давлат қиримларини кўпайтирди, йўллар

¹ Таржимон изоҳи – Добролюбов бу иқтибосни “Бобурнома”нинг англизча таржимасидан олган. Биз асл матнни қуйидаги нашр бўйича келтирдик: Заҳириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т.: “Шарқ” НМАК, 2002. Б. 196.

² Хирож – Ҳиндистондаги мусулмон ҳукумати томонидан жорий қилинган киши бошига олинадиган солиқ.

қурдирди, почта харакатини тўғри йўлга солди, қўшинда яхши интизом ўрнатди, гўзал иншоотлар қурдирди, ҳозир сақланган харобалар ҳам саёҳатчиларга уларнинг асл маҳобатини кўрсатиб турибди. Аврангзеб, айникса, ўзининг мухташам ва қулай меъморий иншоотлари билан шуҳрат қозонди. У ҳокимиятга келгунга қадар қўлига қурол олиб, Декан шаҳрида ўз ҳокимиятини ўрнатиш учун курашиши керак эди. Бу жанглр ҳам мўғулларнинг аввалги вайронагарчилик урушларидан фарк қилган. Бундан кейин Аврангзеб ўз зиммасига жуда кўп ижтимоий вазифалар олди, бу орқали ўзи эришган заминни қўлда сақлаб туриш иқтидорини кўрсатди, уруш оқибати туфайли ишсиз қолганларга иш берди. Шунинг баробарида кўплаб буюқ иншоотлар: масжидлар, сарой ва хонақоҳлар қурдирди. Бу бунёдкорлик бир француз ёзувчисининг таъбирича, халқ учун маҳобат манбаи нима эканини кўрсатди.

Шунингдек, бу қудрат ва маҳобат ҳақиқатан ҳам буюқ бобурийлар салтанатига бетимсол улуғворлик келтирди. Лекин ҳинд жамияти шундай қурилган эдики, ҳукумат бошлиғининг шуҳрати ва унинг ҳудудининг кенглиги муҳим эмас эди. Буюқ бобурийнинг бойлиги ва ажойиблиги уни солиқдан бутунлай озод қилмади. Аксинча, секин-аста солиқлар ортиб борди. Акбардан аввал ўтган Шершоҳ Сурий, масалан, ҳосилнинг тўртдан бирини талаб қилди. Акбаршоҳ ҳамма кичик солиқларни бекор қилиб, ягона солиқ тизимини барпо қилди. Ишлаб чиқарувчилар билан солиқ йиғувчилар орасида ўртачи амалдорлар пайдо бўлмаслиги учун масъул бўлган амалдорлар тизимини шакллантирди. Мусулмон амалдори билан ишлаш ёки ўз жамоатидаги амалдор билан яшашдан осонроқ бўлганми билмадик, бироқ бундан қонуний солиқ ва унинг ҳукуматга тез етиб бориши ютди. Акбаршоҳ даврида мусулмон амалдорларининг сони ортди, сипоҳсолор ёки субадор (волий – тарж.) каби янги муовинлар белгиланиб, уларга лозим бўлганда уруш очиш ва ўлим жазосига ҳукм қилиш ҳуқуқи берилди. Акбаршоҳ улкан мамлакатни 12 ҳудудга бўлгани каби бундай субадорлар сони ҳам 12 га етказилди. Шу билан бирга субадор ёнида қўшимча вазифалар жорий қилиндики, бу вазифаларга кўпроқ қиборлар тайинланди. Акбаршоҳ тамойилига кўра, қиборлар жамиятини сақлаш ва уларнинг мамлакатдаги обрўсини ошириш лозим бўлди. Қуръонга кўра, ҳиндлар қофир бўлса-да, уларга нисбатан раҳмли бўлиш талаб этилганди. “Оламнинг яратувчиси, – деб ёзади Акбаршоҳ ўз китобларида, – подшоҳларга шуни ишониб топширдики, улар ўз халқини саодатли қилишлари ва айникса, таниқли оилаларнинг номуси ва шуҳрати ҳақида қайғуришлари лозим”. Бундай дунёқараш, кўринадики, ҳиндлар учун эътиқод муҳим саналгани каби улар руҳига мос келар эди. Кузатилишича, ҳар ҳолда халқ энг яхши мусулмон ҳукмдорига қарши чиқмаган, қайсики, аввалги ҳукмдорлар пайтида содир бўлган телбаларча исёнлар бўлмаган.

Халқнинг ақлий ривожини Акбаршоҳ олдида юқори бўлмаганини шу нарса тасдиқлайдики, Акбаршоҳ томонидан янгитдан олиб қилинган ғоялар ҳам етарли тушуниб етилмаган. Акбаршоҳ (1605) ҳақиқатан даҳо (гениал) кишилардан эди. Унинг ҳолати ўзининг эркин ниятларини тўлиқ амалга оширишга имкон бермаса-да, у ўз ақлий қудратига яраша ишлар қилиб улгурди. Муҳаммад ва Пайғамбар ворисларининг қонунлари асосида тарбияланган Акбаршоҳ исломда ҳаётнинг бутун қулайликларини кўрди, ўз фалсафий мулоҳазаларини кенгайтириш орқали дору-р-роҳат

уйлари – ибодатхоналар курмоқчи бўлди. Халқнинг диний эътиқоди юқори эканини англаб, Акбаршоҳ уни қондириш мақсадида роҳиб Францис Ксавье насронийликни тарғиб қилса ҳам уни қўл остида узоқ сақлади, унинг сўзларига кулоқ тутди, гарчи бу сўзлар унга ёқмас ва ўз мамлакатига унинг томонидан насронийликни тарғиб этилишига қарши турмади. Турли динлар тарихини яхши билган ва ўз эътиқодида собит Акбаршоҳ деистик характердаги ўз диний тизимини яратди¹. У ўзини Худонинг ердаги элчиси деб атамади ва ўз қарашларини ақлга мувофиқ келадиган тарзда расмийлаштирди. Унинг таълимотига кўра, дунёни улуг Аллоҳ бошқаради, унга ҳар ким ўз фикри ва ҳаракат йўли билан интилади. Бу Илоҳ ташқи жиҳатдан алоҳида диний кўрсатма талаб қилмайди: Унга эътиқод доимий равишда қундалиқ ҳаётда бўлиши ва ўзининг шахсий манфаату қизиқишларини инсониятга бағишлаши лозим. У ўз таълимотини Ҳиндистон бўйлаб ёймоқчи бўлди. Бироқ на мусулмон, на браҳман уни тушунмади. Ҳиндларнинг диний эътиқодлари аллақачон шунга келиб қолган эдики, унга қандайдир ақлий турғунлик керак эди. Фикрлаш ҳуқуқидан маҳрум бўлган, ўз эркин ақлий тараққиёти давомида турли тўсиқларга учраган ҳиндлар гўёки зоҳиран бирор диний шакл билан чекланиб қолишлари мумкин эмас эди. Ов қилишни хоҳламай, халқнинг маънавий тараққиётини ўйламай фақатгина одатдаги урфларнинг бажарилишини кузатиб юришга ўрганган, тантанавор маросимларга ўч ва қурбонликлар қилишга саховатли браҳманлар халқнинг маънавий тараққиётини ўйламай эдилар.

Бундай мамлакат ва халқ орасида Акбаршоҳга ҳар қандай зўрликлардан холи бўлган динни белгилаш лозим кўринди, чунки подшоҳ зулмни истамас эди. У қандайдир истисно қилиб, ўз эътиқодига сипоҳийларча денгиз ва оловни киритди, бу билан унинг дини кўринарироқ бўлди. Бироқ бу эътиқод Акбаршоҳнинг ўлими туфайли кенг ёйилмасдан тўхтаб қолди.

Худди Акбаршоҳ каби бир қанча подшоҳлар Ҳиндистонга жалб қилинди. Лекин бобурийларнинг ҳолати бундай Ҳиндистон каби мамлакатда ва унинг аҳолиси ҳинд халқига нисбатан ҳасад қилишида эди. Акбарнинг давомчилари халқнинг фаровонлиги ҳақида кам бош қотирдилар. Уларнинг инжиқликлари ҳатто сулҳпарвар ҳиндларни ҳам қарши ҳаракатга қорлади...

Буларга қарши ўзини сақлаб қолиш сақфи табиати бўйича ҳам ниҳоят қуролланишга олиб келди. Ҳиндларнинг қанчалик шахсизлантиришларига қарамай, уларнинг ҳаётга бўлган муҳаббати зулмларга қарши чиқишга олиб келди. Ғайри юртлардан келганларнинг босқини мамлакатни камбағаллаштирди, вазиятдан чиқиш учун қилинган ҳаракатлар ўз ҳукуматининг сусайишига ҳам сабаб бўлди. 1739 йили форс шоҳи Нодир бобурийлар салтанатини бутунлай талаб, Аврангзеб ўғли Муҳаммад XIV га мерос қилиб қолдирган тахтни ўғирлади. Унинг Деҳлини талаб, олиб кетган хазиналари орасида шундай улкан ўлжалар бор эдики, уни фақат тарихгина эсга олади. Бошқа турли ашёю анжомлар орасида Деҳлидан олиб кетилган ва ҳозирга қадар Теҳрон саройларини безаб турган тахт товуснинг қаноти тарзида бутун биллур ва қимматбаҳо тошлардан ишланган эди. Ўлжани эғаллагач, Нодиршоҳ ўша ондаёқ Ҳиндистондан жўнаб қолди, лекин унинг босқини бобурийлар салтанатини ларзага солди,

¹ Акбар (1542-1605) маъмурий ўзгаришларни амалга оширишдан ташқари, ўз вазири Абул Фазл билан бирга бутун Ҳиндистон учун умумий бўлган ҳиндувийлик, зардуштийлик ва ислом, ҳатто насронийлик элементларининг эклектик йиғиндиси асосида дин яратилган эди.

халкнинг сабр косасига қуйилган сўнги томчи бўлди. Бу воқеалар, яъни ҳокимиятнинг сустрлашувидан, биринчи навбатда, Марказий Ҳиндистонда Аврангзебобод билан Берар ўртасида яшовчи маратхалар фойдаланиб қолмоқчи бўлдилар¹. Бу қавм доим ўзининг жохил ва ғазабноклиги билан ажралиб турар, Дехли султонлари уларни батамом йўқотиб улгурмаган эди. Улардан бири, ўзининг кенг фикри ва амалдаги чакқонлиги билан ажралиб турувчи Сивожий² маратхалар ҳокимиятининг асосчиси эди. Унинг даврида кучли Маратха давлати Ҳиндистондан ажралиб чиқиб, мустақил давлатга айланган ва шу билан буюк бобурийлар салтанати нураб борган эди. Ўша вақтда ўзини Низомулмулк атаган Шайд Қулихон Ҳайдаробод давлатини тузди³. Бирмунча кечроқ Ҳайдар Али⁴ Мисор салтанатини вужудга келтирдик, бу давлат унинг ўғли Тиббу Соиб давридан асримиз бошигача гуллаб-яшнади. Бу барча хайратланарли воқеалар кучли урушлар туфайли юзага келиб, ҳукуматлараро урушлар ярим оролни хароб қилган эди. Бундай бошбошдоқлик даврида хинд халқи изтироб чекди, бир ҳокимиятдан иккинчисига ўтиб таланди, ўзига енгиллик тилади...

Инглиз-ҳинд компанияси қиролича Елизавета томонидан 1600 йили таъсис этилган эди. Инглизларнинг биринчи савдо ўчоғи – Ҳиндистоннинг ғарбий соҳилидаги Сурат шаҳри 1611 йилда барпо қилинди. Сўнгра фактория (компаниянинг бир қисми – тарж.) 1654 йили Мадрас шаҳрида ва 1664 йили Бомбайда ташкил қилинди. Бу даврлар орасида инглиз савдо компанияси алоҳида кенгайиб борди, Сурат шаҳридаги фактория Агра султони Шох Жаҳонга ўз элчилигини юборди. Бу элчилик ичида шифокор Боуфтон ҳам мавжуд бўлиб, у султон кизини ўлимдан саклаб қолгани учун алоҳида эъзоз топди. Бунинг учун Шохжаҳон эркин савдо қилиш ҳуқуқини берди. Бу ҳуқуқни Боуфтон ўзигагина эмас, компанияга тегишли билиб, фурсатни бой бермай, Бенгалиянинг Ганг соҳилидаги Гугли шаҳарчасида савдо конторасини очди. Кейинроқ бу ерда Калькутта шаҳри ҳам қад ростлади.

Шундай қилиб, Ҳиндистоннинг икки қарама-қарши қутбида жойлашиб олган компания мамлакат ичкарисида ўз ҳаракат доирасини кенгайтира борди. Компаниянинг маблағи у қадар кўп эмас эди, шунинг учун у бутун Ҳиндистонни эгаллашни орзу қилмаганди. Ташкилотнинг бутун сармо-яси ҳар бири 50 фунтли акцияларга эга бўлиб, унинг қиймати 40 минг фунт стерлингдангина иборат эди. Бу маблағ билан компания ўша пайтда Дехли султони бўлган Аврангзеб замонидаги мавжуд голланд ва француз компаниялари билан рақобат қила олар эди холос. Бахтга қарши, компаниянинг айрим аъзоларининг ҳаракати туфайли султон билан қарама-қаршилик келиб чиқди. 1690 йили Аврангзеб қўшинлари компаниянинг барча факторияларини эгаллаб, уни тарқатиб юборди⁵. Подшоҳ компания чиновникларини занжирга солиб, Бомбай кўчалари бўйлаб бадарга қилдирди. Вазият кескинлашгани туфайли Сурат шаҳридаги элчилик

¹ Бобурийлар ҳукуматининг сусайишига сабаб афгонлар, маратхалар, сикхлар каби турли ҳаракатлар натижаси эдики, улар орасида қисман бўлса-да, ғалабага эришганлари маратхалар ва сикхлар бўлди.

² Сивожий (Шивожий) (1627–1680) – маратхалар давлатининг асосчиси.

³ Декандаги бобурий ҳукмдор Чин Қиличхон (Низомулмулк исми билан ҳам машҳур бўлган) 1724 йили ўзини Ҳайдаробод ҳукмдори деб эълон қилган.

⁴ Ҳайдар Али (1728–1782) – Ҳиндистонда Майсур вилояти ҳокими.

⁵ 1685 йили инглизлар 10 кемадан иборат экспедиция ташкил қилиб, Ҳиндистоннинг ғарбий соҳилига кўшин туширди ва мамлакат ичкарисида бир неча жанглор орқали аҳолига дахл қилди. Бунинг натижасида эса инглиз факториялари тарқалиб кетди.

Аврангзеб олдига ўз вакилларини юбориб, узрхохлик килдилар. Аврангзеб элчиларни занжирбанд килдирган холда қабул қилиб, уларни тавбасига таянтириб, таъзим қилиб подшоҳдан кечирим сўрашликни буюрди. Ниҳояда эса компанияни кечириб, унинг аввалги имтиёзларини қайтарди, инглиз компаниясидан жабр кўрганларнинг йўқотган чиқимларини муқофот орқали коплаб ҳам берди. Савдо компанияси ишлари янада жонланди.

Ўттиз йил ўтгач (1726), компания Дехлига ўз янги элчиларини юборди, унинг таркибида санъаткорлар бўлгани учун бу миссия муваффақият қозониб, подшоҳ билан суҳбатлашиш шарафига эришди. Подшоҳни даволаган Компания шифокори доктор Гамильтон туфайли инглизлар уч нуктада: Бомбай, Мадрас ва Калькуттада маҳкам ўрнашиб олдилар...

Шундай қилиб, инглиз компаниялари Ҳиндистонда ўз сўзини айта бошладилар. Асрлар давомида қуллиққа кўниккан халқ улар ерига ўрнашиб олган “маърифатли” компаниялардан норозилиklarини секин-асталик билан ифодалай олдилар. Агар Ҳиндистонда китоб чоп этиш йўлга қўйилган бўлса ҳам, ҳинд брахманларининг китобларини чоп этиб, халқни чалғитиб турганига карамай, Англиянинг охир-оқибат мақсади маърифат ва цивилизация эмас, балки хусусий эғалик қилиш экани маълум бўлиб қолди. Аввал ҳинд амалдорлари инглиз компанияларидан норози бўлган бўлса, энди амалдорлардан кейин халқ бу норозилиққа қўшила борди. Ва ниҳоят у компания ва ташкилотлардаги инглиз бошқарувининг башарасини кўриб, унга қарши исён кўтарди...

Асрлар давомида юқори доираларга қурбон бўлиб келган бахтсиз авлодлар энди бундай ваҳшатларга барҳам бермоқчи бўлди. Бу кўзғолондан уйғонган ҳинд халқига энди кийин бўлади. Бундан кейин исённи бостиргач, инглиз цивилизацияси Ҳиндистонда узоқ йиллар ҳукм суриб, унга раҳбарлик қилмоқчи бўлади. Англиянинг ўзида ҳам Ост-Индия компаниясига муносабат ўзгаради. Энди унинг вазифаси халқни маърифатли қилиш эмас, балки эксплуатация қилиш эканини ҳар ким тушуна боради. Буни сезган ва Ҳиндистонни бошқармоқчи бўлган инглиз давлат одамлари шунини тушунишлари керакки, *Ҳиндистон Англия томонидан инглизлар учун эмас, Ҳиндистон учун ҳиндлар томонидан бошқарилиши лозимдир.*

Энди сипоҳилар кўзғолони туфайли инглизлар орасида қандай шовшувлар кўпайган бўлмасин, митинг ва парламентларда Ҳиндистонда ҳукуматни суистеъмол қилган инглиз бошқаруви ҳақида сўз боради. Лондон газеталарида Англия ҳукуматига эътирозли мақола ва хатлар босилиб турибди. Бу қадар кучли тўлқинлар давлат ва жамият камчиликларини очик айта бошлагани каби Англиянинг буюк кучидан дарак бермоқда. Ўзининг давлат бошқаруви давомида кўплаб камчиликларни яшириб келган жамият овози энди баралла эшитила бошланди. Эҳтимол, бу жамоатчилик қарашлари Ҳиндистонга халқнинг эҳтиёжларини ҳисобга олишда, сўнгсиз божлар ва солиқларнинг камайишига ёрдам бериши мумкин-дир. Ва ўшанда, албатта, Ост-Индия компаниясининг кучли экани ўз тасдиғини топар ва ана ўшандагина тамаддун сари бошқаруви қўлдан-қўлга ўтиб боришини таъминлаши мумкин бўлади.

“Современник”, 1857. № 9.

Рустамжон УММАТОВ

БОБУР ВА НАПОЛЕОН

(эсседан боблар)

ДАФН ВА ҚАТЛ ГУЛХАНЛАРИ

Тириклайин ёндирилган аёллар. Искандар

Зулқарнайнинг мутаассирлиги.

Инквизициянинг Ҳиндистондаги одамқуш ханжари.

Ҳиндистон – ниҳоятда ўзига хос, хатто ақл бовар килмас ғаройиботлар ва анъаналар мамлакати: гоҳ қуласиз, гоҳ ёқангизни ушлайсиз, гоҳ дахшатга ҳам тушасиз. Ҳиндлар девдай филни елпиғичнинг чўпи билан бошқара оладилар, денгиз тубидан маржон топиш, лаъл тусли лакка чўғ устида оёқяланг юриш, захрининг зарраси арслонни ўлдирадиган илондан раққос яратиш ҳам уларга чўтмас. Аммо шунақанги урф-одатлари ҳам борки, бунақасини бошқа халқларда топиш қийин. Чунончи, катҳиёвар, жажҳар, сати ва ҳоказо...

* * *

Сати қачон ва қандай урфга айлангани ҳақида тарихан муқим фикр айтиш мушкул. Фақат ривоятлардан хулоса чиқариш мумкин. Маъбуд Дакшаражапатининг қизи Сати маъбуд Шивани севар ва иккови турмуш қуриб, бахтли яшар эдилар. Қайнота бу никоҳга қарши, нуфузи тобора юксалиб бораётган куёви Шивани ёмон кўрарди. Кунлардан-бир кун Дакшаражапати катга зиёфат бериб, унга казо-казоларни, калон-калон зотларни таклиф этди, фақат қизи ва куёвинигина чақирмади. Шундай бўлса-да, Сати эрига ёлвориб, бирга боришга кўндиради. Таассуфки, бу ташриф қайнотага ёқмайди, куёвини хўрлайди, ёмон сўзлар билан ҳақоратлайди. Суюкли ёрининг бунчалар оёқости қилинишига чидолмаган Сати ўзини оловга ташлайди. Шива унинг ортиданок аланга ичига интилади, лекин аёлнинг куюк мурдасинигина олиб чиқади. Жононидан жудо этилган йигит қоракўнгил қайнотасини қаҳр устида шартга чопиб ташлайди...

Ривоят бу билан хотималанмайди, унинг якуни бир неча вариантларда талқин қилинади. Ўша-ўша эрини деб тириклайин ўзини ўтда куйдириш ҳинд аёли учун муҳаббат ва садоқат рамзига айланиб, сати номини олган эмиш.

“Махобхорат” эпосида эрамиздан аввалги 400 йилда содир бўлган сати гулханлари ҳақида маълумот бор. Санскрит тилидаги “Ригведа”

(мадҳиялар мажмуаси) китобида эса 30 аср бурун эри билан бирга ёндирилган аёллар тилга олинади. Аммо у пайтларда сати зодагонлар оиласидагина амалга ошириларди.

Александр Македонский эрамиздан аввалги 316 йилда шундай воқеанинг устидан чиққан: икки кундош мархум эрининг дафн гулханида ёнмоқ ҳукукини талашиб турган экан. Бу юнон саркардасида чуқур таассурот қолдирган ва бундай ҳолат Ҳиндистонда тез-тез учрашини таъкидлаган.

* * *

Жаҳон тарихида алоҳида ўрин тутувчи буюк ҳукмдорлардан йигирма бир нафарининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида М. А. Лятскийнинг китоби бор (М. А. Лятский. Великие мира. Петроград, 1915 г.) Муаллиф Жалолоддин Акбар тўғрисида ёзarkan, шунини таъкидлайди:

“У (Акбар) 1587 йили бева қолган ҳинд аёлларининг дафн гулханида ёндирилишини таққиқловчи фармони олийга имзо чекди...”

Аврангзеб саройида бўлган Франсуа Бернье бевалар учун жаллод болтасига айланган 17-аср дафн гулханлари ҳақида кенг маълумот беради. Шуниси ишончлики, муаллиф бу фожиаларнинг деярли ҳаммасини ўз кўзи билан кўрган ва ёзган:

Шайтоннинг измидаги бир аёл буйдоқ қўшиниси билан дон олишиб қолади. Жазмани чевар бўлиб, чилдирма ҳам чаларди. Маъшуқа эрини заҳарлаб ўлдирарди ва ҳамсоғани холи топиб, ниятини изҳор қилади:

– Сенинг йўлингга юриб, шу ишни қилдим, энди икков олисларга қочиб, ҳаловатда яшайлик. Агар тезроқ қочмасак, ҳали-замон мурдага қўшиб, мениям ёқиб юборишади.

Чилдирмачи-ошиқ жувонни қанчалик севмасинки, қотилга шерик бўлишни асло хоҳламайди.

– Нима бўлсанг – ўзинг бўл, лекин мени бу жиноятга аралаштирма! – чўрт кесади у.

Чорасиз хотин ортиқча сўз демаса-да, кафтига туфлайди-қўяди ва ота-онасига эри тўсатдан қазо қилганини, ўзи дафн гулханида куймоқчи эканини айтади. Қизнинг мардона аҳди оила учун обрўнинг каттаси ҳисобланарди. Хандақ кавлаб, ўтин-чўп ташланади, гарам устига мархумни ётқизадилар, ифорли мойлар, сандал тарашаси куқунлари сепилади ва гугурт чақилади. Хандақни қуршаган издиҳом мархум эр ва унинг фидойи хотини ҳақида дуолар қиларди.

Ўзини ўлимга чоғлаган қотил маъшуқа олов гурлагач, даврадаги яқинлари билан бирма-бир видолаша бошлайди. Машиқлар орасида чевар қўшни мусиқа чаларди. Аёл у билан ҳам хайрлашмоқчи: жазман чилдирма чўтини қўйиб, хотинга кучогини очди.

– Алвидо! – деди аламзада маъшуқа ва йигитга маҳкам чирмашиди-да, уни ҳам чуқурдаги оловга судраб кетадилар...

– Ўзим кўрган дафн гулханлари даҳшат эди, уларни айтиб адо қилолмайман ва шунини ҳам ўйлайманки, менинг битикларимга Европада бирор ким ишонадимиди-йўқми? – ёзади Франсуа Бернье.

Аҳмадободдан Аграга бораётган қарвонимиз кичик қишлоқда тўхтади. Кун ниҳоятда иссиқ, кечгача салқинлаб, оқшомда йўлга тушмоқчи

бўлди. Марҳум эри билан куйдириладиган 12 яшар (!) келинчакнинг хабари келди. Олов ёниб турибди, унинг ёнидаги норасида жувон титраб-қақшайди, хуни бийрон йиғламоқда. Уч-тўрт браҳман билан бир кампир бечорани ўтга итарадилар, кейин оёқ-қўлини чилвирлаб, аланга устига ўтиргизадилар ва шўрлик додлаганича ёниб кетади.

Кези келганда шунини эътироф этмоқ лозимки, Ҳиндистонга инглизлар кириб келгач, сатига қарши кураш кўлами янада кенгайди ва ҳинд маърифатпарварлари ҳам бунга қўшилдилар. Жюль Верннинг “Дунё бўйлаб 80 кун” романида сатининг бориб турган ваҳшийлик экани жуда ишонарли тасвирланган.

Ўн тўққизинчи асрда Бхаратенду Ҳаришчандр, Дин Бандху Митра, Бонкимчандра Чаттержий, Мадху Судан Датт ва бошқа ёзувчилар хурофотларга қарши ўт очишган. Бхаратенду Ҳаришчандр (1850-1885) аёллар учун махсус “Банабадҳини” номли журнал ташкил этди. Унда эри ўлгач, ўзи ҳам қатлга маҳкум жувонларнинг мусибати тез-тез тилга олинарди. 1828 йили ташкил топган “Браҳма Самож” жамияти, кейинчалик Тагор, унинг отаси билан бобоси, шунингдек Ганди сингари халқнинг улуғ даҳолари сати аксилсоний ҳодиса эканини далиллашди. Замоनावий ҳинд маърифатпарвар адиблари ўша кўҳна курашни ҳамон давом эттирмоқдалар.

1889 йили сатини ўз кўзи билан кўрган англиялик журналист Жон Фрестер шундай ёзади:

– Бу Банорас шаҳрига яқин қишлоқлардан бирида содир бўлди. Ўтга ташланадиган жувоннинг ўн гулидан бир гули очилган эмас, ёши йигирма саккизда. Қоҳин унга қандайдир ичимлик берди, чамаси у оғриқни камайтурса керак. Шўрлик қиз фарёд уриб, қочмоққа уринди. Лекин оломон бунга йўл қўйгани йўқ. Бир кампир унинг сочларидан тутамлади, икки йигит қўлларини қайирди. Маҳкума ҳарчанд қутулишга интилмасин, қариндошлари бераҳмлик билан уни мурда тарафга судрайдилар. Боз устига қоҳин сакраб турди-да, бечоранинг бошига қўлидаги таёқ билан солди.

Кўз олдидаги қотилликка ақлим ишонмасди: мен даҳшатли фильм кўраётганим йўқми? Жону дилим билан бевага ёрдам берсам дейман, лекин мутаассиб оломон йўл қўядими? Шу аснода аёлни марҳум билан ёнма-ён боғладилар. Кимдир гузурт чақди. Таёқ зарбидан беҳуш мазлума дарҳол ўзига келди. У жон аччигида шундай дод солдики, бу оҳу зор ҳатто ногоралар гумбурини ҳам босиб кетди. Аланганинг қип-қизил тили тирик инсонга чанг солди, у жонли оловга айланди. Ўтинга хушбўй нарсалар сепилган дейишди, лекин куйиндининг қўланса ҳидидан беҳуш йиқилаёздим. Бундан ҳам даҳшатлиси шундаки, дафн гулханининг кулини қоҳинлар таомига қўшиб берар экан. Айтишларича, бу билан гуноҳкор бандалар боқий дунёга покланиб кетармиш...

Ҳамма ерда ҳамхобидан жудо бўлган мотамзадаларга ҳамдардлик билдирилиб, кўнгил сўралса-да, хиндларда нега бундай? Неча юз йиллардан бери сатига қарши курашилгани ҳолда, нима учун бу мудҳиш ақида ҳамон барҳам топмаяпти?

Бунинг иккита муҳим сабаби бор дейиш мумкин. Аввало, ҳиндуизм мутаассиблари бевани ёндирмаслик – гуноҳи кабира деб оёқ тираб олишган. Иккинчи омил шуки, бутун мамлакатда, алалхусус, кишлок жойларда эрсиз қолган аёлларнинг ҳаёти ниҳоятда аянчли, улар фақат ҳазар ва

ҳақоратга маҳкум. Илгариги замонларда бу бахтиқароларнинг сочлари кириб ташланган, оқ кўйлак кийиш, зеб-зийнат тақиш уларга мумкинмас. Тул хотин фақат бугдой нон ва гуручли таом ейишга ҳақли, башарти, бошқа егулик истеъмол қилса, жазо муқаррар. Эл уни тирик мурда деб билади, ҳаёт қувончларига, ҳатто ташвишларига ҳам йўлатмайдилар. Эрининг бошини еган деб, бахтсизлик тимсоли саналувчи бундай бечораларга тўйхоналар эшиги ёпик, байрамларга йўл бўлсин, унақалар янги туғилган набирасини ҳам оғушига ололмайди. Кўчада кетаётган бахтиёр йўловчи бирор бевани кўриб қолса бас, таъби тиррик бўлади. Чунки, бу ёмонлик аломати-да. Бева ташқарига чиқмагани, ерда ухлагани маъқул, диванда ётиш ҳам тақиқланади. Тул хотин эр зоти билан, ҳатто ўғиллари билан ҳам сўзлашолмайди. Бева қайта турмушга чиқадими? Йўқ, албатта. Аммо айни муаммода ягона истисно бор: аёл марҳум эрининг туғишган инисига тега олади. Шундагина уни оловга тириклайин улоқтиролмайдилар.

Юқорида тилга олинган Жон Фрестернинг ёзишича, 2001 йили кишлоқлардан бирида шунақа бўлган ва эрнинг укаси бева кеннойисини никоҳлаб олган. Икков уч йил бирга яшайдилар ва таассуфки, иккинчи эр ҳам дунёдан ўтади. Сатига бир қарра чап берган ва манглайига бахтсизлик тамғаси тушган ҳинд аёли энди қазодан қочиб қутулолмайди. Бир неча йил бурун Малегаономда (Марказий Ҳиндистон) эри ўлган жувон ўзини осиб қўйибди. У дафн гулханида қуйишга кўнмаган ва ота уйига қайтгач, қисматидаги таҳқирларга чидашга мажбур. Унинг онаси тунда кўрсаки, бева қизи ердаси, қаравотда ухлаётган эмиш. Бояқиш дарҳол уйдан қувилади, аммо қаерга борсин? Ноилож қўлидаги арқон билан боққа чиккан...

Эри ўлган бошқа бир жувон кўзгуга қараётган экан. Бу “қори бад”ни опалари кўриб қолади: икков уни уриб-тепкилайдиларки, бахтиқаро сингил ўлар ҳолатга етади. Олис тарихда эмас, 2006 йили Ҳиндистонда содир бўлган бу воқеанинг боиси шуки, “эрининг бошини еган” хотин зоти ойнадаги аксига боқишга ҳам ҳақли эмас...

Бобурийларгача Ҳиндистон тарихида сатига қарши кимдир курашгани ҳақида бирор маълумот топиш амри маҳол. Демокчимизки, тирик инсонни мурда билан ёндиришдай жаҳолатга барҳам берилиши энг аввало Бобурийларнинг саъй-ҳаракатлари самараси эдики, бу ҳам буюк сулолага муносиб эзгулик ва тарихий хизматдир.

* * *

Европада қатл гулханлари “ижодқори” бўлмиш инквизиция суди қачон вужудга келди? Бу саволнинг жавоби баҳсли ва турли-туман. Тадқиқотчилар ҳар хил саналарни кўрсатишади: 1198–1230, 1184–1252, 1198–1216, 1227–1241 ва ҳоказо йиллар. Лекин шуни бемалол айтиш мумкинки, инквизиция жаллодларининг одамқуш ханжаридан камида олти аср муттасил қон томиб, сон-саноксиз инсонларнинг умрига зомин бўлди.

Инквизиция чақимчилари ҳар ерда ҳозир: 14 яшар болалар, 12 ёшлик қизлар ҳам бу ирқит хизматга жалб этилаверарди. Сехр-жоду ё фолбинликда, роҳибни танқид қилишда ё ғайридин билан дўстлашувда, черковга қарши чиқишда салгина шубҳа туғилса бас, у энди омон қолмайди. Ҳомиладор аёл ҳам, мўйсафид қария ҳам, ҳатто норасида гўдак ҳам аяб ўтирилмайди.

1597 йили Гельнгаузенда (Германия) 67 га кирган бева Клара Гейслер ҳибсга олинган. Чакув тушганки, кампир жодугарликда, чунончи, бир эмас, учта жин билан ишрат қилганликда айбланади. Ваҳоланки, бундай куракда турмас жиноят гумондорнинг етти ухлаб тушига кирганмас, бориб турган бўҳтон. Уни кийноққа соладилар, исканжа кисувидаги суякларни кисирлайди. Оғриқ азоби хилвиратган аёл ахийри “қилмишлари”ни бўйнига олиб, инквизитор козилар уйдирмасидаги ушбу “гуноҳлари”га иқрор бўлади:

– Мен қирқ йил давомида кўплаб иблислар билан муттасил зино қилдим. Улар ётоғимга ит ва мушук ёки қурт ва каналар қиёфасида кириб келишарди. Шайтонлардан 17 фарзанд орттирдим ва болаларимнинг барини ўлдириб, гўштини едим, қонини ичдим. Шунингдек, 240 кишининг аянчли ҳалокатига сабаб бўлдим, улар орасида ёшлар ҳам, кексалар ҳам бор эди. Ўттиз ё қирқ йил давомида кенг минтақада бўронни қутуртирдим, афсун билан олов ёндириб, тўққиз марта уйларни кулга айлантирдим. Ўзим турган шаҳарни ёнгин домига топишириб, батамом яксонламоқчи эдим. Бироқ Бурсиан исмли иблис розилик бергани йўқ. Унинг айтишича, ҳали бу шаҳардаги бир талай қиз-жувонларни жодугарга айлантириши ва улар унинг йўлига юриб, шайтонга эътиқод қилишлари керак экан...

Клара Гейслернинг иқрорномаси шу нуқтада узилиб қолган. Чунки, терговда жаллодлар кийноғидан шўрлик аёл ўша аснода жон таслим қилган.

Инквизиция пичоғини қайраб, уларнинг қотилликларига қонуний тус берувчи кодекслар ҳам талай. Шундай “низом”лардан бирининг муаллифи Антониу де Соуза (Португалия, XVII аср) эди. Соуза жаноблари ёзади:

“Инквизиторлар императорларни, қиролларни ва дунёвий ҳокимиятнинг барча-барча вакиллариини жинсий жавобгарликка тортиш ҳуқуқига эга.”

Яъни, инквизиция подшоҳлар устидаги подшоҳ бўлиб олганди. Шу боис, ўрта аср арбобларидан бири Рим папаси бошлик бу трибунал ҳақида шундай деган:

“Менинг ҳаётим мудом даҳшат тазйиқида. Хоҳ сўзлаган чоғим, хоҳ хат битар чоғим – ҳаминша қўрқувдаман. Ўзим билан гаплашаётиб ёки хаёл сурган дамларимда... ҳатто сукут сақлаганимда ҳам ҳадиксираб тураман.”

Инквизиция кўлидаги “қонуний” асослардан бири “Тақиқланган китоблар индекси” эди. Бунинг учун 1571 йили махсус ҳайъат тузилиб, у то 1917 йилга қадар фаолият кўрсатди ва ўқиш гуноҳ саналган “шайтоний” адабиётлар рўйхатини мунтазам нашр этди. Индекс 17-асрда 3 марта, 18-асрда етти марта, 19-асрда 6 ва 20-асрда 12 марта чоп қилинган. Унда китоблар сони муттасил ошиб борарди. Масалан, 1900 йили 7200 та бўлса, 1948 йилда 8000 дан зиёд эди. Галилей, Кеплер, Коперник, Паскаль, Вольтер, Руссо, Спиноза, Лейбниц, Кант, Бэкон, Гоббс, Локк, Милль, Сартр, Дефо, Дюма, Стендаль, Бальзак, Гейне, Гюго, Золя, Мильтон сингари буюк олим ва файласуфларнинг, шоир ва ёзувчиларнинг асарларини мутлаа қилган ҳар қандай одамнинг калласи кетарди. “Тақиқланган китоблар индекси”ни нашр этиш 1966 йилдагина барҳам топди.

Инквизиция гулхани Европа ҳудуди билан кифояланиб қолган эмас. Бу ўт балоси мустамлакачи ҳарбийлар ва миссионерлар тимсолида Америкага, Африкага, Ҳиндистонга, ахийри, бутун дунёга тарқади...

Бобур ва Бобурийлар бева аёлларнинг ёстиғини қуритаётган дафн гулханларига қарши кураш бошлаган чоғи Европадаги қатл гулханлари Ҳиндистон соҳилларига ҳам ҳамла қилди. Дўппидайгина Португалия 16-асрда қудратли колониал империяга айланган эди. Васко де Гама ва бошқа истилочилар шарқ сари сузиб, ҳатто Хитойгача етиб боришди. Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоғидаги Гоа князлиги португалияликларнинг штаби бўлиб, колониал ҳокимият ва католик миссионерлар шу ерга уя қургандилар. Улар мусулмон, ҳинд, будда ибодатхоналарини вайрон қилибгина қолмай, аҳолини мажбуран католиклаштира бошладилар. Кимки кўнмаса, унга раҳм қилмайдилар. Алалхусус, испаниялик Франсиско-Ксаверий пешволигидаги иезуитлар ниҳоятда қутуриб кетишганди.

Гоада 1561 йил инквизиция трибунали таъсис этилди. Бу маҳкама кимнинг пайига тушганди? Ҳиндистонликларнинг, барча ўзга дин вакилларининг, айниқса, мусулмонлар ва бой-бадавлат кишиларнинг шўрини қуритарди, албатта. Бу Акбаршоҳ замони эди. Биламизки, Буюк Акбар диний бағрикенглик байроқдори бўлиш билан бирга, бева ҳинд аёлларининг марҳум эри билан ёндирилишига дил-дилидан қарши курашган. Шундай шароитда Гоа ва унинг теварагидаги аҳолининг даҳрийликда айбланиб, тириклайин оловга улоқтирилиши дард устига чипқон бўлди.

“Гоа инквизиция трибунали қонхўрликда испан ва португал жаллодларидан илдамлаб кетди”, деб ёзади француз тарихчиси Ж. Лавалль.

Бирок 1579 йили Акбар Гоадаги европалик инквизиторларнинг асл мақсади ва хунхўрлигидан ҳали хабарсиз эди, саройига келган уч иезуитни яхши қабул қилди, уларнинг ибодати учун шароит ҳам яратиб берди. Ҳатто иезуитларнинг пасха байрамида катнашди (Р. Аквавива ва Монсерратенинг кундаликларида Акбаршоҳ ҳақида муҳим маълумотлар бор.)

Энди буни каранг – Ҳиндистондаги Сати гулханларига илк ва ҳал қилувчи зарбани Бобурийлар урганларидек, Европада инквизиция оловига барҳам берилиши Наполеон Бонапартнинг хизмати эди. Португалияда “муқаддас” қозилар террори Наполеоннинг генерали Жюно Лиссабонни фатҳ этгунича (1808 йил) давом этди. Қирол Жоан Олтинчи аркони давлати билан ватанини ташлаб, Бразилияга қочиб кетди. Французлар Португалиядаги таракқийпарвар кучларнинг қувватлашига ишонган ҳолда инквизицияга барҳам беришди. 1789 йили Буюк француз инқилобини инквизиция найза билан кутиб олганди. Испанияга Франциядан ҳатто китоб ва газета келтириш ман этилганди. Лекин Наполеон бостириб кирганда, унга сотилган ҳам Испания инквизиторлари бўлди. Мадриддаги аксилфранцуз кўзғолони чоғи Наполеонни ёқлаб прокламация чиқарган ҳам бевурд инквизиция эди.

Ҳолонки, омад куши қўлига қўниб турган Бонапарт ўша кунлари инквизиторларнинг бунақанги ҳушомадларини сариқ чақага олмасди. Аксинча, у алоҳида декрет билан (1808 йил 4 декабрь) бу “муқаддас” трибунални жинояткорона муассаса сифатида тақиқлади ва унга тегишли мол-мулкларни Испания давлати фойдасига мусодара қилди.

Умуман, Наполеон қаламравидаги барча ҳудудларда инквизиция фаолиятига чек қўйилди. Айни чоғда унинг қонли ишларини фош қилиш кампанияси бошланди. Испан инквизиторлари ҳақидаги ҳаққоний ҳужжатлар асосида икки жилдлик тўплам 1812–1813 йилларда нашрдан чиқди. Унинг муаллифи Мадрид трибуналининг собиқ котиби Хуан Антонио Льоренте эди.

Наполеон акаси Жозеф Бонапартни Испанияга қирол қилиб қўйганди. Льоренте Жозеф билан фаол ҳамкорликка киришиб, унинг фармонига биноан испан инквизициясининг муфассал тарихини ёза бошлади. Бирок Наполеоннинг 1814 йил баҳордаги мағлубияти ва унинг Эльба оролига қувилиши бу хайрли ишнинг белига тепди. Льоренте Парижга кочиб кетди, лекин тарихнависликни тўхтатгани йўқ ва тўрт жилддан иборат китоб 1817–1818 йиллари француз тилида босилди. Асар жуда қўп тилларга таржима қилиниб, 24 марта нашр этилди. “Испан инквизицияси тарихи” номли бу солнома ҳамон илмий-тарихий қимматини йўқотган эмас...

Шу асноларда Галилей ва Брунонинг “муқаддас” трибуналга дахлдор муҳим ҳужжатлари топилдики, бу серможаро ромanning ўзгинаси.

Наполеон папа қаламравидаги ҳудудларни ўз империясига қўшиб олгач, архивдан Галилео Галилейга алоқадор фондларни Парижга олдириб келади. Бирок император уларни эълон қилишга улгуролгани йўқ, ундан тож-тахтини тортиб оладилар. Парижга Бурбонлар қайтиб келади, Людовик XVIII Франция тахтига ўтирди. Рим папаси Пий Еттинчи Ватиканда яна ҳукмронлигини бошлади. Унинг Париждаги вакили Гаetano Марини дарҳол қирол ҳукуматидан Галилейнинг судловига тааллуқли архивни қайтаришни талаб қилди. Людовик унинг талабини қондирармиди-йўқмиди? Бу номаълум, гап шундаки, орадан ҳеч қанча вақт ўтгани йўқ, Гаetano Марини тўсатдан ўлиб қолди.

Наполеон 1815 йил баҳорида Парижга яна кириб келди: бирок юз кунликкина ҳукмронлиги асносида у қандайдир ҳужжатларни ўйлай олмасди. Алқисса, унинг омонат тахти ёздаёқ кунпаякун бўлди. Рим папасига тагин жон кирди ва унинг қирол ҳузуридаги янги вакили Марино Марини Галилейга оид баённомалар масаласини кўзгай бошлади. Сарой ишлари вазири граф де Блэк орадан хийла вақт ўтгач, ҳужжатлар топилганини ва Ватиканга қайтарилажагини маълум қилди. Лекин де Блэк турли баҳоналар билан, масалан, қоғозларни Людовик Ўн саккизинчи шахсан кўраётганини айтиб, уларни пайсалга солиб юрди...

Бу ва бу каби тафсилотлар узундан-узук. Шу сабабли, ўқувчини чалғитмай, сўзимизга қайта қоламиз. Фақат таъкидлаш лозим: инквизицияга қарши қақшатқич ва ҳал қилувчи кураш байроқдори Наполеон Бонапарт эди.

АВЛОДЛАР ДОВОНИ

Биродарқушлик ва ота-бола урушлари.

Бобурийларнинг фожияна тақдири.

Жувонмарг Наполеонзода билан ўйноқи раққоса. Дантес – Пушкиннинг қотили эса-да, Наполеон Учинчининг дўсти эди.

Қамалдаги Парижда ит ҳам, мушук ҳам қолгани йўқ.

Бизга замондош шахзода ва маликалар.

Бобуршоҳ оламдан ўтганида ўн саккиз фарзандидан саккизи ҳаёт эди: 1532 йили вафот этган Моҳим Бегимдан – Ҳумоюн Мирзо (1508–1556); Гулруҳ Бегимдан – Комрон Мирзо (1509–1557) ва Аскарӣ Мирзо (1512–1558); Маъсумасултон Бегимдан – Гулранг Бегим, Гулчехра Бегим,

Ҳиндол Мирзо (1518–1551) ва Гулбадан Бегим (1522–1603). Номлари тилга олинган шахзодаю маликалар кўхна тарихнинг бебағи эдилар.

Ҳумоюн Мирзо падар амрига биноан иш тутди. Бирок жигаргўшалари бўйсунмаслик ҳаракатига тушиб қолдилар. Аскарӣ Мирзо билан Ёдгор Носир Мирзо икков Аграни кўзласа, Ҳиндол Мирзо Дехлини қамалга олди. Бу хабарлардан ичи кизиган Комрон Мирзода ҳам подшоҳлик даввоси пайдо бўлди ва қуролланган ўн икки минг суворий билан Дехли фатҳига отланди...

Шахзодалар орасидаги ана шу ноаҳиллик ва жикқамуштан ютган киши фақат Шерхон Сур бўлди. Унинг икки тўқнашувдаги устма-уст (1539, 1540) ғалабасидан кейин Ҳиндистон Бобурийлар қўлидан чиқди. Ана шу сабабли Ҳумоюн подшоҳнинг саргардонлиги бошланиб, 1555 йилдагина тахтни қайта эгаллай олди. Бу орада Бобурзодалар бошига не-не яхши-ёмон кунлар тушди. Комрон Мирзонинг кўзларига мил тортилди, Аскарӣ Мирзо икков ҳаж зиёратига жўнатилиб, Арабистонда қолиб кетишди. Панада пайт пойлаган қотил Ҳиндол Мирзони шахид этди. Хуллас, фитна-фасод ва тож-тахт талашувларидан Бобурзодалар қаттиқ шикаст топдилар...

Ниҳоят, Заҳириддин Муҳаммад Бобурга вафо қилмаган тож-тахт Ҳумоюнга ҳам вафо қилгани йўқ. Падари фожиона ҳалок бўлганда (1556) валиаҳд Акбар Мирзо 14 яшар эди. У бобоси ва отасидан кўра узокрок умр кўриб, пайғамбар ёшида (1605) вафот этди ва ярим аср Ҳиндистон ҳукмдори бўлиб, Бобурийлар шарафини кўкка кўтарди.

Акбаршоҳнинг буюклиги шундаки, у Панипатни иккинчи бор Бобурийлар зафарномасига киритди: ўттиз йил бурун бобоси ғалаба қозонган тарихий жанггоҳда асосий ғаними Хемунинг қатта қўшинини енгди. Таъкидлаймизки, ўшанда у 15 ёшга ҳам тўлган эмасди. Акбар ҳукмронликни шахд ва шиддат билан бошлаб, 18 ёшидаёқ бек атқаси Байрамхон измидаги давлат тизгинини ўз қўлига олди.

Акбаршоҳ даврида кemasozлик юксак даражага кўтарилди. Сурат бандаргоҳида қурилган кемаларни португалиялик корчалонлар бажонудил сотиб олишарди. У Фатҳпур-Секридай улуғвор шаҳарни бунёд этди: ҳамиша янгиликка интилган подшоҳ Акбар бу ерда ҳамма нарсани ҳисобга олганди, фақат сув таъминоти унутилганди. Ҳозир уни шарпалар шаҳри десалар-да, Бобурзодалар бунёдкорлигининг ҳайкалидай жаҳон сайёҳларини имлаб турибди. Аслида Акбар қурган меъморӣ обидаларнинг саноғи йўқ, ижод, тасвирий санъат (хусусан, миниатюра) гуллаб-яшнади, подшоҳнинг кутубхонасида 24 минг китоб бор эди.

Бобуршоҳнинг йирик тилшунос экани-ку аён, аммо Акбаршоҳнинг тилшунослик илми олдидаги хизмати ҳам кичкина эмас. Акбар бир кун дарборидаги донишмандларга шундай савол беради:

– *Башарти, чақалоқ таваллуд топган кунийёқ одамлардан мутлақо ажратиб, бирор сўз эшитишига асло имкон қолдирилмаса, у улгайгач, қайси тилда гапиради?*

– *Олампаҳо, – дейишади алломалар, – ҳеч ким ўргатмасинки, бари бир, ҳар қандай инсон отаси ва онасининг тилида сўзлайверади. Ҳинд – ҳинд тилида, непаллик – непал тилида, эронлик – форсча гапиради-да.*

– *Унақа бўлмаса керак, – дейди ишонмаган подшоҳ ва махсус фармони билан бир неча гўдакни унинг назоратида парваршилай бошлашади. Бо-*

лалар учун алоҳида жой ҳозирланиб, белгиланган мураббийларнинг тили кесиб олинади. (Хоналарнинг калити Акбаршоҳнинг киссасида.)

Шу зайдда орадан етти йил ўтади, аини мuddат мобайнида болалар ҳалиги мураббийлардан ўзга кишини кўрмаган ва битта ҳам сўз эшитган эмас. Тақиқланган эшиклар очилади: етти яшар норасидалар ҳамон тилга кирмабди, имо-ишорани, маъносиз вағир-вуғурни билади, холос. Бу даҳшатли тажриба ривоят ё ҳақиқат эканидан қатъий назар, “тил – ижтимоий ҳодиса” ақидасининг амалий исботи эди...

Акбаршоҳ 1605 йили казо килди, шахзода Салим Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгиршоҳ номи билан тахтга чиқди. У диний сиёсатда падари каби бағрикенг эмасди. Бу хиндлару мусулмонларнинг маълум қисмида норозилик уйғотди, унинг устига, подшоҳнинг валиаҳди Хисрав Мирзо Панжобда кўзғолон бошлади. Ота-ўғил муҳорабаси исёнкор шахзоданинг мағлубияти билан яқунланди ва Хисравнинг кўзларига мил тортилди.

Жаҳонгир зарби зўр подшоҳ эди, 1614 йили Меварни кўшиб олди, бир йилдан кейин Кангра, сўнгроқ Киштвар ҳам кўлга кирди. Европаликлар Ҳиндистондан тобора мўмай бойликларни исташарди. Ички низолар ёнига улар билан тўқнашувлар ҳам кўшилди. Айниқса, португалияликлар тажовузидан Жаҳонгиршоҳ флоти кўп шикаст еди ва подшоҳ инглизлар билан иноклашув йўлини тутди. Англия қироли Яков Биринчининг элчиси Томас Ро уч йил (1615–1618) Жаҳонгир саройида турди.

Бенгалия ҳам нотинч: бу ҳудуд Акбар замонида эгалланган бўлса-да, Мусохон ва Усмонхон раҳнамолигидаги курулли кўзғолонларни (1608, 1612) бостириш хийла қийин кечди. Юсуфзайлар, сикҳлар ҳам тек туришмасди. Барибир, Жаҳонгир даврида Бобурийлар ҳудуди кенгайди, торайгани йўқ, унинг кўшини 1621 йили Аҳмаднагарни забт этди, Декан ҳудудидаги учала давлат ҳам йирик микдорда хирож тўлашни ўз гарданига олди.

Бобурийлар давлатида Гужаротнинг иқтисодий салоҳияти ва тараққиёти юксак даражада эди. Шундай йирик тужжорлар бўлардики, масалан, Виржа Бохрани Жаҳонгиршоҳ замонида дунёдаги энг бадавлат одам ҳисоблашган. Аҳмадобод, Агра, Бурхонпур, Голконда ва Дехлида ўзлаб гумашталар унинг сармояси билан иш юритардилар. Виржа Бохра Гужарот-Малабар савдоси тизгинини ўз қўлида тутиб, ажнабий молларнинг устама нарҳини шахсан ўзи белгиларди.

Бу пайтларда шахзода Хуррам Мирзо Гужарот ҳокими бўлиб, Декандаги ғалабалар суюнчисига Жаҳонгир томонидан унга Шохжаҳон номи берилганди. Ҳоким йигит Виржа Бохра каби бойлардан ундирилган солиқлар эвазига Гужаротда йирик хазина ва черик тўплади-да, отасига қарши исён кўтарди. У ўғай онаси Нуржаҳон Бегимнинг таъсири остида валиаҳдлик қўлидан кетишидан, Ҳиндистон тахти ё Шаҳриёр, ё Доварбахшга (Хисравнинг ўғли) қолишидан хавотирда эди. Икки кўзғолон ҳам Шохжаҳонга зафар келтиргани йўқ, голиб ота барибир ўғлини кечирди, аммо Гужарот ҳокимлиги ўрнига Декандан кичик бир ҳудуд тасарруфини берди...

Сарой мусаввири Абулҳасан чизган Жаҳонгиршоҳ портрети бор: қай бир чизгилари биз билган Бобур сиймосини эслатади, фариштали ва шоҳона суратидан қудрат тўла сийрати ҳам намоён. У саройидан Жамна соҳилигача етадиган “Адолат занжири” боғлатди, 30 газ узунликдаги

олтин занжирни эҳтиёжманд фукаро тортса, 30 жуфт тилла қўнғирок жангларди ва унинг арзи подшоҳга етарди. Тамға, мир баҳри солиқлари, маҳкумларнинг кулоқ ва бурунларини кесиш жазолари Жаҳонгир замонида бекор қилинган.

Ҳиндистон тарихида янги-янги саҳифалар очиб, Бобурийлар солнома-сига ўз дастхатини битган Жаҳонгиршоҳ 1627 йилнинг октябрида оламдан ўтди ва 1628 йил бошида Шохжаҳон ота тахтига ўтирди. Тарихий адолат юзасидан айтиш зарурки, бунга қадар бир неча даъвогар, жумладан, Шаҳриёр ва Доварбахш ўз бошидан айрилди.

Бобурийлар дарбори Шохжаҳон замониғача бунчалар ҳашаматни ҳам, бунёдкорликни ҳам кўрган эмасди. Ҳиндистон подшоҳлари силсиласида армияси мукамал ва кўп сонли Бобурзодалардан бири ҳам Шохжаҳон эди. Лекин унинг салтанат суриши енгил-елпи кўчгани йўқ: аввало, бобоси ва отасининг қиличи остида бўйин эгиб, эндиликда саркашлик йўлини тутаётган маҳаллий рожаларни бўйсундиришни уддалади. Чунончи, Декан қайта фатҳ этилгач, ҳокимликка ўғли Аврангзебни қўйди. Шунинг устига Португалия интервенцияси тагин хуружга келди. Айниқса, Бенгалияга мустаҳкам ўрнашиб олган португаллар Шохжаҳоннинг фукароларига жабр-зулми ҳаддан ошириб юборишганди. Масалан, ҳалиғача ҳеч замонда кўрилмаган тамаки солиғини ўшалар жорий этишди, ҳиндулар ва мусулмонларни мажбуран чўқинтириш, масжид ва ибодатхоналарни таҳқирлаш, шаҳар-қишлоқларга талончилик уюштириш, қўлга олинганларни Европа кул бозорларида сотиш... Бу бедодликларга мазлум халқ ҳам, Ҳиндистон подшоҳи ҳам ортиқ тоқат қилолмасди. Унинг қўшини Хугли шаҳрини португаллардан озод қилиб, тўрт минг душманни асир олди. Асирлар Аграга олиб келинди ва Шохжаҳон зўравонлик билан насронийликни тикиштираётган португалияликлардан уларнинг ўз усули билан ўч олди:

– Ё ҳамманг исломни қабул қиласан, ё ҳамманг қатл этиласан!..

Тарих асрлар бўйи шоҳидки, Бобур авлодлари фақат фотиҳ ва саркарда эмас, ислоҳотчи, яратувчи ва меъмор бўлиб ўтишди. Хусусан, Ҳиндистоннинг шимоли ва ҳозирги Покистонда улар тиклаган обидаларнинг саноғи йўқ. Масжидлар, мадрасалар, қалъалар, шаҳарлар, анҳорлар... Лоақал Қизил Қалъа – Лаъл Қалъа ва Тожмаҳал макбарасини эслайлик: бу мўъжизавий иншоотлар ҳақида китоблар ёзилган, иккови Ҳиндистоннинг фаҳригина бўлмай, миллий рамзига айланиб кетган.

Воқеаларни илдамлатиб, 1947 йилга келамиз ва Ҳиндистон истиқлолининг илк кунига назар соламиз. Буюк Британия киролик ҳукуматида Ҳиндистонни иккига бўлиш ва икковига доминион ҳуқуқини бериш ҳақидаги декларация (1947 йил 3 июнь) имзолангач ҳам, Лондонда баҳслар давом этаверди. Ниҳоят, августнинг илк кунларида парламент мазкур ҳужжатни тасдиқлади ва у “Маунтбэттен режаси” номини олди. (Чунки, уни амалга ошириш Ҳиндистон вице-кироли Л. Маунтбэттен зиммасига юклатилганди.) Янги қонун 15 августдан кучга кирди ва Жавоҳарлаъл Неру худди ўша кунини Лаъл Қалъада Ҳиндистон миллий байроғини кўтарди. Бу қошона Шохжаҳондан ёдгорлик эди ва Ҳиндистон мустақиллиги айнан Акбаршоҳ бошлаган ва уч ярим аср давом этган тарихий курашнинг адолатли хотимаси бўлганди...

Соҳибкирони Соний – Шохжаҳон қартайиб борарди, 64 ёшида (1656) унга оғир дард ёпишиб, анча вақт тўшакка миҳланиб қолди. Соппа-соф

падарига қарши қўшин тортишдан уялмайдиган шахзодаларга мўйсафид отанинг хасталиги аини муддао эдики, *Темур авлодидаги касал* (Ойбек таърифи) Соҳибқирони Соний саройида “қайтавуллади”. Аврангзебининг тож-тахти ога-инилари конига беланди. Аврангзеб Оламгир 1658 йили Ҳиндистон тожини кийди ва Шохжаҳондай қиблагоҳини зиндон-банд этди...

Ярим аср ҳукмронлик килган Аврангзеб шахси ўта мураккаб: уни кўкларга кўтармок учун истаганча фазилат топса бўлади, аини чоғда кусур ва иллатлари ҳам бор. Аврангзеб даврида Бобурийлар салтанати шу даражада кенгайдик, унғача ва ундан кейин ҳеч бир Ҳиндистон подшоҳи бунчалар йирик худудни қаламравига олган эмас. Қандаҳордан ташқари афғон ерлари, ҳозирги Покистон ва Бангладеш, шимолда Кашмирдан то жанубий Ҳиндистондаги Пеннар ва Тунгабхарда дарёси ёқаларигача – ҳаммаси Аврангзеб Оламгир қўлида эди. Армиясидаги суворий аскарлар сони 170 мингдан ошиб кетганди. Табиийки, Аврангзеб бунга темир интизом, қаттиққўллик ва бақувват хазина билан эришганди.

У 1707 йили бир кам тўксон ёшда бўлиб, ҳамон қилич қўлида, арғумок остида: навбатдаги ҳарбий юришни яқунлаб, Бурхонпурга қайтарди. (Аврангзеб пойтахтни бу шаҳарга 1681 йилда кўчирган.) Йўлда мўйсафид подшоҳнинг тоби қочди, бир амаллаб Аҳмаднагарга етказдилар, лекин кун-соати битган экан...

Аммо, Зебуннисо Бегимнинг (1639–1702) бокира исми эсланмас экан, нафақат Аврангзеб Оламгирнинг, балки бутун Бобурийлар сулоласининг тарихи кемтик бўлиб қолади. Шоиранинг онаси Дилрасбону бўлиб, Бобурнинг қизи Гулбадан Бегим унинг катта момосидир. Аврангзеб ундаги ноёб истеъдодни пайқаб, Мулло Муҳаммад Ашраф Исфаконийни мураббий қилиб тайинлаган. Шунингдек, у Ҳафиза Марям Бону ва Мулло Жававондан ҳам таълим олган. “Ўзбек шоиралари” асарида Тўхтасин Жалолов ёзади:

– *Зебуннисо Бегимнинг ҳаёт йўли романтик бир қиссадир. Ҳусну латофат ва фазлу малоҳатда беназир маликага муносиб умр йўлдоши насиб этмаган. Бегимдан сўрабдилар:*

– *Оила қурсангиз бўлмасмикан?*

Жавоб:

– *Менинг эрим ҳам, бахтим ҳам, ҳатто жаннатим ҳам китобдир!*

Зебуннисонинг Оқилхон Розий деган йиғитга муҳаббат қўйгани ҳақида ривоят бор, лекин ошиқни ёшлигидаёқ ўлдириб юборишган...

...Малика Зебуннисонинг мунгли ва давомли қиссасини мухтасар қилиб¹, Бобурий подшоҳларнинг кейинги тарихига қайта қоламиз. Аврангзеб Оламгирдан сўнг сулоланинг зафарли юришлари аввалгидай давом этгани йўқ. Таассуфки, Бобурийлар саройида тож-тахт талашуви ниҳоятда авжига чиқди, ҳамжихатлик чекинди. Бобуршоҳ вафотидан сўнг 177 йил (1530–1707) давомида бешта подшоҳ ўтди: Хумоюн (1530–1556), Акбар (1556–1605), Жаҳонгир (1605–1627), Шохжаҳон (1627–1658), Аврангзеб (1658–1707). Улар жуда катта худудни бирлаштириб, давлат бошқарувини мукамал ҳолга келтиргандилар. Ана ундан кейинги бир ярим аср (1707–1858) ичида Бобурдан мерос табаррук тахтга сохибу

¹ Зебуннисо Бегим Дехли шаҳридаги “Зарзарий” қабристонига дафн этилган. Аммо 19-асрда темир йўл қурилиши муносабати билан шоиранинг хоки бошқа жойга кўчирилган.

даъвогарлар сон-саноксиз. Ҳиндистонга неча кун, неча ой подшоҳлик қилганлар бўлди, эсизки, қанчалаб Бобурзодаларнинг боши кесилди. Европаликлар тажовузи ҳам улуғ империяни емирувчи асосий омилга айланиб, инқирозни жадаллатди...

Ост-Индия компанияси Бобурийлар империясининг, умуман, Ҳиндистон мустақиллигининг қушандаси бўлганди. Компания аввалбошда савдо ташкилоти мақомидаги хусусий муассаса бўлиб, бора-бора ҳарбий-сиёсий ва маъмурий аппаратга айланди, Ҳиндистондаги монополия фаолияти икки ярим асрдан ортиқ (1600–1858) давом этди. Англия парламенти қабул қилган қатор меъёрий ҳужжатларда (1773, 1784, 1813, 1833, 1853) Ост-Индиянинг ваколатлари белгилаб берилган. Компания 1858 йили тугатилиб, пайчиларга (3 миллион фунт-стерлинг) улуш тўланди. Энди Ҳиндистонни бошқариш Лондондаги алоҳида вазирнинг ва Калькуттадаги (кейинчалик Дехлидаги) вице-королининг ваколатига ўтди...

1773 йилдаги низомга биноан Англия парламенти генерал-губернаторни ва унинг тўрт маслаҳатчисини тайинлайдиган бўлди. Уоррен Хейстингс (1732–1818) Ҳиндистоннинг биринчи генерал-губернатори эди. У 1750 йилдан буён Ост-Индия хизматида бўлиб, 11 йил Калькутта ва Мадрасда колониал кенгаш аъзолигига, 1772 йили Бенгалия губернаторлигига тайинланди ва сўнграқ мамлакат генерал-губернатори сифатида 11 йил ишлади. Хейстингс Ҳиндистондаги узок фаолияти давомида икки марта судланди ва ҳар иккисида ҳам сувдан қуруқ чиқди.

Хейстингс (Бенгалия губернатори бўлган чоғи) Шоҳоламнинг нафақасини батамом тўхтатди, устига-устак Ҳиндистон подшоҳи измидаги Қора билан Аллоҳободни Аудҳ рожасига 50 лакка (беш миллион рупия) сотиб юборди. Орадан ўттиз йил ўтиб, инглиз колониал маъмурияти янгилангачина, Шоҳолам уларнинг эсига тушиб қолди: пенсиясини тиклаб, гўё Дехли тахтини ҳам қайтариб бердилар. Бироқ кўзларига Амирхон Рохилл мил тортирган сўкир ва кекса подшоҳнинг ҳукми Қизил Қалъадан ташқарида ўтмасди. Кейинроқ, Акбар Иккинчи (1806–1837) даврида Дехли ҳам батамом англиялик генерал-губернатор ихтиёрига ўтиб кетди. Сўнги Бобурий подшоҳ Баҳодиршоҳ Иккинчи қўлида фақат ўша Лаъл Қалъа қолганди (бу ҳақда бобнинг ниҳоясида тўхталамиз.)

Алқисса, Бобур подшоҳ бунёд этган империя хомталаш қилинаверди: маҳаллий рожаларга, Эрон подшоҳи ва афғон қабилаларига, инглиз ва французларга, португал ва голландларга – ҳаммасига Ҳиндистондан мойли ўлжа керак. Уларга қарши майдондорлик қила олувчи Акбаршоҳдай, Аврангзеб Оламгирдай подшоҳлар қани?..

Билъакс, Аврангзебнинг эвараси Фаррух Сияр 1717 йилиёқ қирқка яқин шаҳар-кишлоқни Ост-Индияга хатлаб берган. Махсус фармон имзолаб, инглиз товарларини божхона чикимидан озод қилдики, ўз хазинаси нақд 3 миллион рупия йиллик даромаддан маҳрум бўлди. Аврангзебнинг учинчи ўғли Азимушшаън эса Хугли дарёсининг чап соҳилидан Ост-Индияга ер ажратиб, бепул бериб юборган. Инглизлар бу жойга Уильям фортини қурди...

Марказлашган Ҳиндистонга асос солган Бобурийларнинг давлат бошқаруви халқчил бўлиб, давр синовидан ўтган эди. Энг муҳим жиҳати шуки, мамлакат бойликларини Бобур авлодлари ҳеч қаёққа ташиб-таш-

малаган эмас. Акбар замониданок хинду-мусулмон диний жихатдан тенг тутилари. (Аврангзебгина бундан мустасно.) Қолаверса, Ҳиндистон подшоҳлари табиий офат бўлса, ёки нарх-наво кескин тушиб кетса, солиқларни камайтиришар ё заминдорларга давлат хазинасидан кўмак берар эди.

Англиялик мустамлака маъмурларининг сиёсати эса мутлақо бўлакча: катъий миқдордаги тўлов албатта ундирилади, ҳеч қачон, ҳеч кимга имтиёз йўқ. Алалхусус, деҳқонни иктисодий асоратга солувчи райятвари ва мавзавар усуллари ҳатто йирик феодалларга ҳам малол келарди. Негаки, бу асрлар давомида Бобурийлар такомиллаштирган ер-сув эгаллиги тизимида зид эди.

Саноат ва ҳунармандчиликдаги шароитлар ҳам оғирлашди. Биргина мисол: илгари Ҳиндистон газмолларини оладиган инглиз тужжорлари кейин фақат ипга харидор бўлиб қолдилар. Натижада, хинд тўқимачилиги, алалхусус, Банорас (Варанаси) харир матолари касодга учради. Инглизлар Калькутта кемасозлигига ҳам халақит бера бошладилар. Мухтасар айтганда, асоратга солинган Ҳиндистон халқи чекаётган азоб-укубатлар адоксиз...

Колониал ҳокимиятнинг халққа қарши курашида асосий куч сипоҳийлар армияси эди. Бу инглиз-хинд қўшини 1830 йили 223,5 минг кишига етди. Дастлаб шахсий таркиб 1:6 нисбатида, яъни бир англиялик ва олти хиндистонлик тартибида тузиларди. Кейинчалик (1861–1864 йилдаги ҳарбий ислохотдан сўнг) 1:2 ва 1:3 нисбати ўрнатилди.

Буёқ Британиянинг Ҳиндистондаги қуроли кучлари халқ кўзғолони арафасида 270 мингдан ошди: қирқ минг англиялик, 230 мингдан зиёдроғи сипоҳийлар. Улар уч округга бўлиниб (Бенгалия, Бомбей, Мадрас), ҳарбий-стратегик, жанговар-техник жихатдан Бенгалия армияси мустамлака раҳбариятининг бош таянчи эди, у сони бўйича ҳам (128 минг) устун турарди. Маҳаллий аскарларнинг ойлик маоши 7000 рупия бўлиб, у турмуш кечиришга бемалол етса-да, сипоҳийлар сафидаги оз сонли хинд ва мусулмон зобитларининг энг “юксак” унвони фақат субадор (капитан) ноил эди, погонига бундан ортиқ нишон берилмасди.

Ана шунда Ҳиндистон халқ кўзғолони (инглизлар сипоҳийлар исёни деб ёзишади) бошланди. Унинг маркази Панжоб ва Бенгалия орасида бўлиб, кўзғолоннинг қуроли ўзагини хиндистонлик аскарлар ташкил этарди.

Мератх шахридаги ҳарбий база англияликлар учун ўта стратегик аҳамиятли ҳисобланиб, халқ кўзғолонига айнан шу ерда “тугурт чақилди”. 1857 йил 10 май куни Бенгалия пиёда сипоҳийлари таркибидаги 11, 20-полклар ва 3-енгил суворийлар полки бош кўтарди. Исёнчилар британиялик зобитлар қаршилигига парво қилмадилар, аксинча, уларга қарата ўт очдилар. Европаликлар амридан бўйин товлаганлар даставвал ҳеч қанча эмасди: 85 киши, холос. Қўмондонлик ўз вақтида эҳтиёт чорасини кўрмагани ва мураса йўлини тутмагани туфайли норозилик қуроли можарога айланиб кетди. Сипоҳийлар қамокхоналардаги мингга яқин бегуноҳ маҳбусни озод этишди.

Кўзғолон учун вазият етилган бўлса-да, баҳона топилмай турганди. Ўша баҳонани инглизларнинг ўзлари топиб берди. Лондондан келтирилган замонавий “Энфилд” милтиқларининг қувури ва ўкининг қоғоз қобиғи

хайвон ёғи билан мойланарди. Муаммо бунинг учун қўлланадиган чўчка ва мол ёғидан чиқади: мусулмонларга – чўчка ҳаром, хиндлар учун – сир-гир муқаддас. Маҳаллий аскарларнинг вакиллари буни тушунтирмоқчи бўлсалар, европалик командирлар ҳарбий интизомни маҳкам тутиб, ён беришмасди.

Инглизлар кейин тушунгандай ҳам бўлишди, лекин ғишт қолипдан кўчиб, энди кўзғолончилар Бобурий подшоҳ саройи сари кетиб борарди. Уларга йўл-йўлакай хинду мусулмонлар ва Дехлидаги қуролдошлари ҳам қўшилдилар. Кўзғолончилар минбаъд мустамлакачиларга бўйсунмасликлари ва Ҳиндистонда Бобурийлар салтанати тикланганини эълон қилишди. Сипоҳийлар ва мулкдорларнинг вакиллари Қизил Қалъага кириб, Баҳодиршоҳ Зафарга арзларини етказишди. Йигирма йилдан бери номига Ҳиндистон подшоҳи бўлса-да, инглизлар пенсияси билан кун кечирувчи ва амру фармони девор ортида бировга ўтмайдиган Сирожиддин Абулмузаффар Муҳаммад Баҳодиршоҳ шундай кунни орзиқиб кутган эмасмиди? У Ҳиндистонни озод қилиш ҳақидаги кўзғолончилар давватномасига имзо қўйди, муҳрини босди.¹ Асосий кучлар уч шаҳарда (Дехли, Конпур, Лакхнав) жамланганди. Дехлида ҳокимият ягона бўлмаса-да, олий ҳокимият Баҳодиршоҳ қўлида эди, фақат шаҳар сипоҳийлари кўмондонлигини Бахтхон ўз зиммасига олди. Шиддат шунчаларки, ватанпарварлар икки ҳафтадаёқ Шимолий Ҳиндистонни тўлиқ эгаллашди. Аммо икки ярим йилда бари барбод бўлди.

Ҳам форс, ҳам урду тилларида ижод этган Баҳодиршоҳ Иккинчи Зафар (гоҳо Абу Зафар) тахаллусини қўлларди. Мирзо Ғолиб² унинг қатор ғазалларига муҳаммас боғлаган. Ана шундай муҳаммаслардан бири ватанжудоликда кўз юмган подшоҳнинг вафотига ўзига хос марсия бўлиб, унинг муқаддимаси айниқса эзгиндир:

*Ярим қолди оёгинга ишқалангач кишан-занжир,
Энди йўқсан, ярим битган сагонангга керак таъмир,
Намозинг ҳам ярим қолди, ярим-ёрти дуо-такбир,
Токи маҳшар йиглаб яшар қиндан ярим чиққан шамшир,
Ярим жонинг қолиб бунда, ярим жонинг олди тақдир...*

Мустамлакачилар кўзғолончилардан беармон ўч олиб, энг шафқатсиз усулларни қўллашди. Халқ ҳаракатининг етакчиларини замбаракнинг озгига боғлаб отдилар. Баҳодиршоҳнинг асирликдаги икки ўғли ва бир набираси қатл этилди. Майор Уильям Ходсон учовининг ҳам қонли калласини подшоҳга (наврўз тухфаси қилиб) жўнатган экан.

– Аллоҳимга шукурки, – дейди оппоқ соқолидан дувиллаб ёш оқаётган Баҳодиршоҳ, – Темурий шаҳзодалар ҳамиша оталаридан бурун, Маҳшар

¹ Бу қадам 82 ёшли қария учун ҳаёт-мамот билан баробар эди. Тарихчилар ушбу хусусда яқдил фикрга ҳозир ҳам кела олишмаган. Муаррихларнинг ихтилофи шундаки, у ўша давватномага (фармон ҳам дейдилар) қандай қўл қўйган: ихтиёрийми, мажбурийми?.. Кейинчалик Баҳодиршоҳ шундай деган эмиш:

– Кўзғолончилар саройга бостириб киришди ва мен ҳам, ўғилларим ҳам сипоҳий-аскарларнинг талабини ноилож адо этдик.

² Мирзо Ғолиб (1797–1869)нинг бобокалони Турсунбекхон салжуқийлар хонадонига мансуб донгдор амирлардан эди. Бобоси Қўқонбекхон 18-асрнинг бошларида Самарқанддан Ҳиндистонга бориб қолган, у ҳам, ўғли Абдуллабекхон ҳам (Ғолибнинг отаси) Шоҳжаҳоннинг атоқли саркардаларидан бўлишган. Мирзо Ғолиб шеърларида асп ватанини эъзоз билан таъкидлайди: *Ғолибни ким десангиз, Турон тупроғиданман...*

сари йўлга тушардилар, мана, менинг жигаргўшаларим ҳам шу удумга содик қолдилар...

Ҳинд халқ кўзғолонидан британияликлар хулосаси: Бобурий подшоҳ мункиллаб қолган бўлса-да, омманинг бошини қовуштирди ва олға етаклади. Демак, сулолага ва унинг салтанатига узил-кесил барҳам бериш зарур, Баҳодиршоҳни Ҳиндистондан олислайтиб, босган ҳар бир қадамни кузатмоқ лозим. Мустамлака маъмуриятига сургун манзили сифатида Рангун жуда боп кўринди. Трибунал ҳукми билан 1858 йилда Баҳодиршоҳ Бирмага қувилди, инглиз ҳарбий кемаси сўнгги Бобурий подшоҳни Рангунга олиб бориб ташлади.

Тахту бахти тортиб олинган, энг сўнгги курашда зафар насиб этмаган Баҳодиршоҳ Зафарнинг ёнида маликайи олия Зийнат Маҳал Бегим ва икки ўғли бирга эди: 17 яшар Мирзо Жавон Бахт (хотини 15 ёшли малика Шоҳ Замони Бегим билан) ва 13 яшар шахзода Мирзо Шоҳ Аббос. Улар муттасил капитан Нельсон Дэвис кузатувида: ана шу нозирнинг қарорига биноан подшоҳ оиласига ҳар бири каталакдай тўртта хона ажратилиб, ҳиндлардан тўрт хизматкор тайинланди. Тартиб-қоидаларнинг қамқоқхонадан фарқи йўқ, шунчаликки, маҳкумларга қалам, сиёҳ, қоғоз бериш мумкин эмас, ташқи дунё билан алоқа тақиқланади. Ваҳолонки, Зафар (Абу Зафар) улуг шоир эди, тасаввуф илмидан теран билим эгаси ва қилқалам ҳаттот эканини ҳамма тан оларди. Қизил Қалъадаги шеърӣ-мусиқӣ анжуманларнинг, ҳиндий, форсий ва урду тилларида кечадиган мушоираларнинг донғи довон ошганди. Ахир, шундай кишига қоғоз-қалам зарур эмасми?!

Рангундаги зулм остида подшоҳзодаларнинг, аввало, тўксонни қоралаётган подшоҳнинг саломатлиги ёмонлашаверди. Ёшгина малика Шоҳ Замони Бегимнинг аҳволи оғирлашиб, ахйри, иккала кўзи кўрмай қолганди.

Инглиз маъмурларининг бир хуфияномасида 87 ёшли чол ниҳоятда мункиллаб, ҳолдан тойиб бўлгани битилган. 1862 йил октябрь ойининг сўнгги кунларида у тўшакка миҳланиб қолгач, капитан Дэвис: “бу ёкка қараши даргумон”, деб ёзади. Қўл-оёғи ҳаракатсиз подшоҳни қошиқда овқатлантиришарди, лекин шунда ҳам қийинчилик билан юта оларди. Олтинчи ноябрь куни Баҳодиршоҳнинг томоғидан таом ўтмай қолди ва нозир-капитаннинг буйруғи билан подшоҳ ётган уйнинг ёнидан қабр қавланиб, гишт ва оҳақкача ҳозирлаб қўйилди.

Эртасига (1862 йил 7 ноябрь) Ҳиндистоннинг сўнгги императори оламдан ўтди. Унинг жанозасида икки ўғли ва сургунда қулфатдош мулозимлар бўлишди, ҳолос. Англияликлар Баҳодиршоҳнинг вафотини сир тутдилар, Рангун аҳли ҳам ундан неча кунлар ўтгачгина хабар топди.

Мустамлакачилар 1867 йили Бобурийларга “шафқат қилиб”, озмоз енгилликлар беришди. Уларга Рангун худудидан чиқмаган ҳолда, шаҳарнинг бошқа ерларида яшашга руҳсат тегди. Шахзода Жавон Бахт рафиқаси билан бўлак хонадонга кўчиб ўтди. Марҳум подшоҳнинг бева-си маликайи олия Зийнат Маҳал Бегим эридан сўнг 20 йил яшади. У вафот этганида (1882) Баҳодиршоҳнинг қабрини топа олмадилар.¹ Мўъжаз

¹ Инглиз маъмурларига подшоҳнинг дафни ва қабри ҳам сиёсат ҳисобланиб, марҳум асосий ҳовлининг орқа тарафига қўмилган. Чуқур теварагига гишт девор кўтарилиб, тупроқ ташлангач, устига шундай чим босилдики, қабр ер билан теп-текис бўлди. Бундан ташқари, анчагина жойни бамбук ниҳоллари билан ихоталаб, кўздан пана қилишганди. Капитан Дэвис жаноблари бошлиқларига шуни мамнуният билан ёзиб маълум қиладики, вақт ўтгани сайин ажрик ҳамма ёқни эгаллайди ва бамбукзор орасидаги қабрни биров тополмайди. Бу англияликларга айни муддао: сўнгги Бобурий подшоҳ ётган жойни топиб бўлмаса ва у зиёратгоҳга айланмаса, жуда соз-да...

ховлидаги бир дарахтни мўлжал қилиб, подшоҳнинг шу ерга кўмилгани тусмолланди-да, мархумани эрининг ёнига дафн этишди. Икки йилдан сўнг қирқ икки ёшга ҳам тўлмаган шахзода Жавон Бахт оламдан ўтди. Уни ҳам ўша жойга қўйдилар. Равнақ Замони Бегим (Баҳодиршоҳнинг набираси) бу ховлидаги охири қабрдан мангу кўним топди. Шуни ҳам кўшимча қилиш мумкинки, сургундаги Бобурзодалардан Мирзо Шох Аббосгина узокрок яшади. У Рангунда маҳаллий мусулмон тужжорнинг кизига уйланиб, 65 ёшида казо килди...¹

Бир гуруҳ ҳиндистонликлар 1903 йили Баҳодиршоҳнинг қабрини зиёрат қилиш учун Рангунга боришади. Бироқ орадан қарийб ярим аср ўтганди, нафақат подшоҳ, ҳатто Зийнат Маҳал Бегим ва шахзодаю маликалар ётган жойни ҳам ҳеч ким аниқ кўрсатиб беролмади. Майдон четидаги дарахтнинг ён-верида экани айтиларди, холос.

Ана шу фожа бирмалик мусулмонлар жамоасининг кўзини очади. Улар ҳиндистонлик диндошлари олдида изза тортиб, Буюк Британиянинг маҳаллий маъмуриятига ёзма равишда мурожаат қиладилар:

“Майли, Баҳодиршоҳ ҳукмдор ва тарихий сиймо сифатида ҳеч ким бўлмасин, лекин Аллоҳ яратган ҳар бир банданинг хотираси эъзозга лойиқ-ку!”

Улар Ҳиндистоннинг сўнгги императорига ёдгорлик тиклаш учун ер ажратишни сўрашди. Бироқ инглизлар бу ҳақли талабни рад қилдилар, натижада бирмалик мусулмонлар орасида норозилик бошланди ва торабора авж олаверди. Вазият мураккаблашгач, колониал ҳокимият мурса йўлини тутишга мажбур бўлди: мармар лавҳага ижозат этилди. Лекин ёзиладиган жумлани ўзлари белгилашди: *Ҳиндистоннинг собиқ подшоҳи Баҳодиршоҳ 1862 йил 7 ноябрь куни Рангунда вафот этди ва мазкур ҳудудга дафн қилинди.* Кейинчалик Зийнат Маҳал Бегим учун ҳам ёзувли тоштахта қўйилди. Бора-бора Бобурийларнинг мангу оромгоҳида макбара қад ростлади, Баҳодиршоҳнинг ўғли Мирзо Жавон Бахт, набираси Равнақ Замони Бегим ва бошқаларнинг номлари ҳам мармарга битилди. Макбаранинг ўнг ва чап ёнига икки масжид қурилди: бири – эркаклар, бошқаси – аёллар учун.

Ниҳоят, йигирманчи аср охирлади: Рангун ерости захоба шахобчасини тозалаш чоғи гиштин қабр топилди. Узунлиги 2,75, эни 1,85 ва баландлиги 2,15 метр ўлчамдаги бу қурилма бир метр чуқурликда бўлиб, Баҳодиршоҳнинг қабри эди. Макбаранинг олд томонига зал ва мархум подшоҳ зиёратига тушиш учун пиллапоярлар қурилди. Ҳиндистон ҳукуматининг фаол иштирокида бунёдга келган янги мажмуа 1994 йил 5 декабрь куни тантанали маросим ва қорилар тиловати билан очилди.

¹ Сургунда Баҳодиршоҳ билан кимлар бирга бўлгани ҳақидаги маълумотлар турли-туман. Дейдиларки, 1857 йили қатл этилган шахзодаларнинг учови ҳам Баҳодиршоҳнинг ўғиллари бўлган (Мўғул Мирзо, Хизр Султон Мирзо, Абу Бакр Мирзо) ва учовини майор Уильям Ходсон отиб ўлдирган. Валиаҳд Жавон Бахтнинг рафиқаси бўлмиш маликанинг исми Шох Замони Бегим эмас, Заматри Бегим экан. Шаҳзода Жамшидбахт (1855–1921) эса подшоҳнинг ўғли эмас, невараси эмиш, Рангун коллежида ўқиб, 1905 йили уйланган ва унинг Искандарбахт исмли ўғли борлиги маълум. Биз юқорида набираси деб ёзган Равнақ Замони Бегим Баҳодиршоҳнинг қизи экани ва 1930 йили оламдан ўтгани ҳақида маълумот бор. Маликайи олия Зийнат Маҳал Бегимнинг вафоти санаси ҳам баҳсли бўлиб, 1884 йил ҳам қайд қилинади.

Шунингдек, сургунга яна қуйидагилар жўнатилган дейишади: Гулсум Замони Бегим (подшоҳнинг қизи), Ҳофиз Муҳаммад Иброҳим Дехлавий (Жавонбахтнинг устози), сарой аъёнларидан – Мумтоз Дўстхонбегим, Раҳима Ишратбегим, Руқиясултон бегим. Иброҳим Дехлавий эса Рангунда имомлик қилган.

Унда Мьянма (Бирма) ҳарбий ҳукуматининг дин ишлари бўйича вазирри Мьо Ньюн, Ҳиндистон, Покистон ва бошқа жойларда яшаётган бобурийлар, ислом жамоаларининг вакиллари қатнашдилар. Ана шу куни янгиланган макбара кадамжо бўлиб қолажаги расман эълон қилинди. Девордаги арабий битиклардан биридаги мазмунга кўра, Баҳодиршоҳ ашъорлари билангина эмас, аввало, пойдор иродаси, собирлиги, марҳамати, халимлиги ва охиратни чуқур хис этолгани учун тасаввуф алломаларидан бири сифатида Бирма мусулмонларига ҳамиша азизу мукаррамдир...

Дехлидаги *Mughal Trust* (яна мўғул!) жамғармаси нуфузли ва бообурий ташкилотлардан бўлиб, исломий алломалар ва бизнес эгалари томонидан таъсис этилган. Жамғарманинг кенг қўламли дастур ва мақсадлари таҳсинга лойик: 16-19-асрларда Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган улуг сулоланинг фаолиятини ўрганиш, подшоҳларнинг бугунги авлодларини кидириб топиш, Баҳодиршоҳ Зафарнинг қабрини ота-боболари ватани, яъни Ҳиндистонга кўчириш, умуман, Бобурийлар ҳақидаги тарихий ҳақиқатни бор бўй-басти билан тиклаш... Ҳозиргача жамғарма олимларининг саъй-ҳаракати билан сулоланинг 270 дан ортиқ вакили аниқланган.

Баҳодиршоҳ никоҳидаги маликаларнинг яна иккиси маълум: Роҳат Маҳал Бегим (Абдулло Мирзо билан Абубакр Мирзонинг онаси) ва Ишрат Маҳал Бегим – Мирзо Қуёшнинг волидаси. Ана шу Мирзо Қуёшдан Мирзо Ғафурнинг отаси, Лайло Уммахонимнинг бобоси Мирзо Абдулло туғилган.

Лайло Уммахоним – бизга замондош, “Ҳиндистонда Бобурийлар оиласи” (Ҳайдаробод) жамиятининг раисаси, Бобурзодалардан тўрт ўғил – Зиёвиддин, Масихуддин, Орифиддин (1986 йили Машҳадда ҳалок бўлган) ва Шажоуддиннинг онаси.

Бобурнинг бизга замондош авлодларидан опа-сингил икки хонимни эслаб ўтишга бурчлимиз. Тоҳира Султонбегим Лондон шаҳрида яшайди. Бу иқтидорли шоиранинг урду тилидаги шеърий тўплами Зокиржон Машрабов томонидан Андижонга олиб келинган. Китобни З.Машрабов бошлиқ экспедиция Ҳиндистонда бўлган чоғи шоиранинг Дехлида истиқомат қилувчи синглиси Покиза Султонбегим ҳадя этади. Бу опа-сингил Баҳодиршоҳ Зафарнинг чевараси бўлишади – оналари Қамаржаҳон Зебуннисобегим Баҳодиршоҳнинг эвараси экан.

Маълумки, Буюк Британия қироличаси Елизавета Иккинчи Ҳиндистонга уч марта (1961, 1983, 1997) ташриф буюрган. У илк ташрифи чоғи эри шахзода Филипп билан Бомбай, Ченнаи, Калькутта шаҳарларида бўлган ва мамлакатнинг ифтихори ва рамзи бўлган Тож Маҳални зиёрат қилган. Қиролича ҳазрати олиялари ўшанда бугунги Бобурийлар ҳақида хабар топади-да, Қамаржаҳон Зебуннисобегимни тантанали қабул маросимига таклиф қилади. Бу ҳам шарофатли авлод учун тарихий воқеа эди, албатта.

Хонадон аҳли Ҳиндистон ҳукумати томонидан йўқлаб турилади. Дарвоқе, икки буюк арбоб – Жавоҳарлаъл Неру ва Индира Ганди ҳам бу хонадонга кадам ранжида қилишган...

Эндиликда подшоҳ Баҳодиршоҳ Иккинчи ҳазрати олийларининг Рангундаги турбати сари Ҳиндистон ва Покистонлик зиёратчиларнинг қадами узилмайди, бу икки давлатнинг арбоблари ҳам бориб туришади.

Бобурийларсиз Ҳиндистон тарихини хаёл этиб бўлмагани каби, Ҳиндистон жуғрофияси ҳам Бобурий топонимларсиз тасаввурга сизмайди.

Аввалидан бошласак, Харьяна штатидаги Бобурпур шаҳарчаси: у саркарда бобомизнинг Иброҳим Лўдий устидан қозонган беназир ғалабасини беш асрдан бери ҳам эслатиб, ҳам олқишлаб турибди. Нафсиламрини айтганда, ярим оролнинг қай ҳудудида бу умрбоқий сулоланинг изи йўк?

Дехлидаги доимо гавжум, сайёҳлар ташрифи тинмайдиган ва маҳобатли обидалар асосан 16-18-асрларда бунёд этилган: Лаъл Қалъа (Кизил Қалъа), машҳур Жоме масжиди, Пуруна Қалъа, Ҳумоюншоҳ макбараси... Бугина эмас, уч даҳадан иборат шаҳарнинг шимоли-шарқий мавзеси – Эски Дехлини ҳиндлар Шохжаҳонобод аташади. Негаки, у (1648) пойтахтни Дехлига кўчириб, мислсиз қурилиш ва ободонлаштириш ишларини юзага чиқарган. Шунингдек, Утгар-Прадеш штатида ҳам Шохжаҳонпур шаҳри бор, Жаҳонобод эса Патнадан 80 километр жануброқда.

Таникли урду шоири Назир Акбарободий (1740–1830) Акбаршоҳ каби диний бағрикенглик ва тенглик куйчиси бўлиб, худди ўша Акбарободда таваллуд топган. Аврангбод деган жой эса бир эмас, иккита: биринчиси – Махараштра штатида, бошқаси – Бихарда. Махараштрада қачонлардир соҳиби тахт бўлган Фотиххон шаҳарни Фотихнагар деб аташни буюрганди, 17-асрнинг охиридан Аврангбод номини олган. Декан адабий муҳитида алоҳида ўрин тутувчи ва урдузабон шеърятининг юксалишига салмоқли хисса қўшган Вали Аврангободий шу шаҳарда туғилган. Аврангбодда 17-18-асрларда қурилган қувурли сув тармоғи Бобурийлар даври муҳандислик санъатининг ноёб обидаси бўлиб, шуниси ажабки, у ҳозир ҳам шаҳар аҳлининг қорига ярамоқда. Қувурнинг даҳана бошидаги сув тиндиргичда (уни “осма ҳовуз” дейишади) тилла баликлар тинимсиз ўйноқлайди. Ривоятга кўра, уларни Аврангзеб Оламгир ўз қўли билан кўпайтирган экан, шу боис, бу жониворларни табаррук деб билдилар, уларга ҳеч ким озор бермайди.

Кези келганида бир тарихий ҳақиқатни ҳам эслаш жоиз: ёрининг ёди-га маҳобатли ёдгорлик бахшида этган Аврангзеб Оламгир ўзи дунёдан ўтгач, дабдаба қилмасликни буюрган экан. Дарҳақиқат, шон-шавкати бекиёс бу шохнинг Хулдободадаги қабртоши зеб-зийнатдан холи, битиклари одмигина:

“Хувал ҳаййул қаййум. Абулмазаффар Муҳийиддин Муҳаммад Аврангзеб Баҳодир Оламгир Подшоҳи Ғозийи жаннатмакон. Таваллуд – санайи 1027, жулус – санайи 1068, вафот – санайи 1118”.

Бир пайтлар Патна шаҳри Азимобод аталган. Бунинг сабабкори Аврангзебнинг ўғли шахзода Азимушшаън эди... Хуллас, Ҳиндистонда (Покистон, Бангладеш, Афғонистонда ҳам) Бобур ва унинг авлодлари исми билан аталувчи жой номлари, шаҳар-кишлоқлар, кўчалар, майдонлар беадад.

Ҳиндистон яриморотида Бобурийлар номини абадийлаштириш ҳақида ҳукуматнинг расмий ҳужжати бор-йўқлиги хусусида муайян гап айтиш қийин. Лекин Бобурий подшоҳлар ҳинд ва урду адабиётининг (фольклорнинг ҳам) етакчи персонажларига айланиб кетишган. Нобель мукофотининг Осиёдаги биринчи лауреати Робиндранат Тҳокурнинг қатор асарлари, жумладан, “Шохжаҳон” балладаси, “Тожмаҳал” шеъри ана шу мавзуда:

Амри вожиб шоҳсан, Шоҳжаҳон ҳазрат,
 Валекин қисматинг кўз ёшу ҳасрат.
 Гўё бир ҳофиздир оптоқ ул мармар,
 Қўшиғи ҳижрондан унсиз минг хабар.
 Асрдан-асрга, йиллардан-йилга,
 Тарқатар гулвафо бўйин ҳар дилга.
 “Мумтозим” деб ўтдинг, ўтдинг Шоҳжаҳон,
 Сен учун йиғлайман, йиғлайман гирён.

Р. Тҳокур, “Шоҳжаҳон”.

* * *

Бир финжон қаҳва учун лоақал чақаси бўлмаган, юпун уст-бошининг чўнтакларидида шамол ўйнайдиган корсикалик йигитчанинг французларга император бўлиб қолиши... У давлат ғазнасидан оладиган йиллик маош нақд 25 миллион франк! Бу, албатта, ҳасадгўйга ёки ҳақиқатгўйларга ёқмасди...

Унинг отаси, онаси, бобосию бобокалонлари оддий кишилар. Наполеон Италияда жуда кенг таркалган исм, Бонапарт эса 16-асрдан кейинги ёзма манбаларда гоҳо учраб туради. Карло Буонапарте ва Летиция Рамолини оиласида улгайган Бонапартзодалар бир этак эди. Улар улуғ оғалари шарофати билан тарихий шахсларга айланишди, то хануз номлари тилдан тушмайди. (Люсьен Бонапартгина (1775–1840) бу “имтиёз”дан мустасно.) Наполеон акаси Жозеф (1768–1844) бошига аввал Неаполитания (1806–1808), сўнгрок Испания (1808–1813) тожини кийдириб, киролик тахтига ўтказиб қўйганди. Лекин Жозеф Бонапарт унчалик рози бўлмаган, негаки, ўз салтанатига акасини валиахд қилса, ҳақи кетмасди, ахир. Император укаси Луига (1778–1846) Голландия киролигини берди (1806–1810) ва ўғай кизи Гортензия Богарнега уйлантириб қўйди. Кенжатоё Жером Бонапарт (1784–1860) акасининг марҳамати билан 1807–1813 йиллари Вестфалияда кирол эди. Тўнғич сингил Элиза ёки Анна-Элиза хоним (1777–1820) бир эмас, уч салтанат маликаси ё буюк герцогиня бўлиб, то 1814 йилга қадар давр сурди. Полина (1780–1825) Италиянинг каттакон бўлагиди герцогиня эса-да, жигаридан ҳафа, негаки, дурустроқ бир одамга узатгани йўқ-да. Королина (1782–1839) – Неаполитания кироли бўлган маршал Иоахим Мюратнинг хотини, егани олдида, емагани ортида. Фақат маршал-куёвнинг ичи чиқмайди, чунки, олампадох қайноғаси Польша тахтини ундан қизғонди...

Яна бир оғирроқ можаро шуки, ҳатто она-император зоти олияларининг дунёни зириллатаётган ўғлидан гинаси бор:

– Қўлида ўшанча давлати туриб, оғзининг ховриниям аяйди, Европанинг битта-яримта парчасини бечора Люсьенга “ол” деворса, нимаси кетарди? – деб аразлайди Летиция момо...

Бефарзанд Наполеон биринчи консул (ҳали император эмас) чоғи ўзини юпантирадиган бир чора топди: укаси Луини асранди кизи Гортензияга уйлантиради, никоҳ риштаси Бонапартлар конини Жозефинанинг наслига туташтиради-да, ёшларнинг тўнғичини ўзи ўғилликка олади, ана – валиахд. Тўй 1802 йил аввалида бўлиб ўтди. Гортензия ва Луи уч ўғил

кўришди: Наполеон Луи Шарль (1802–1807), Наполеон Луи (1804–1831), Шарль Луи Наполеон (1808–1873, бўлғуси Наполеон Учинчи).

Бирок ўзи тирик туриб, боласини акага ўғил қилиб бериш укага хуш келмасди. Уни юмшатиш учун Наполеон мол-дунё, орден, унвонлар берди, 1806 йили Голландия тахтига ўтқизди. Аммо кирол Луи Бонапарт бари бир саркашлигини қўймайди, боз устига, хотинини акасидан кизғонади, ахир, бутун Европада зарбулмасал анави миш-мишлар...

Император 1811 йил 20 март куни ўғилли бўлди. Бахтиёр ота (42 ёшда эди) унга Жозеф Франсуа Шарль Бонапарт деб исм қўйди ва Рим қироллигини суюнчи қилди. Шу гўдак буюк Наполеоннинг конуний ва асл валиаҳди эди. Император оғир кунларга қолиб, икки қарра (1814, 1815) тож-тахтидан ўғлининг фойдасига воз кечаркан, шаҳзодани Наполеон Иккинчи деб эълон қилди. Лекин зафар шуқуҳидан кўзини мой босган ғолиб иттифокчилар Бонапартни ҳарбий асир ҳисоблаб, сулолага барҳам беришди. Париждаги конунчилик органлари 22 июнь куни (1815) французлар императори Наполеон Иккинчи эканига иқроп бўлса-да, Париждаги асосий арқони давлат 7 июлгача шу қарорни тутса-да, эртасига (8 июль) Людовик Ўн саккизинчи пойтахтга тагин қириб келди. Наполеонзода учун энди ҳаммаси барбод бўлди, Бонапартчилар ўз орзу-умидларининг тимсолига айланган йигитни “Бургутча” деб улуғлашарди.

Шаҳзода эса Франция сарҳадларидан олисда – австриялик бобоси Франц Биринчи 1814 йилдаёқ уни Венага олиб кетган. Волидаси Мария-Луиза ҳазрати олиялари Нейперг деган биров билан дон олишиб бўлгач, яна бошқасининг этагини тутди. Бахт куши бошидан учган император эса аввал Эльбада, сўнгра Авлиё Елена оролида илҳак, у ўғли ва рафикасини ойлаб-йиллаб кутди.

Венадаги император бува (Наполеоннинг ашаддий душмани) тирик етим набирасини ўқситиб қўймади. Тўрт яшар шаҳзодага тайинлаган мураббий ва муаллимлар Австриянинг машҳур олимлари эди. Болакай эс таний бошлагач, император унга Рейхштадт шаҳрини ҳадя этади ва Шенбрунн қасрини ҳам тасарруфига берди. Бу қошона сохибига айланган Наполеонзода энди герцог Рейхштадтский деб аташарди.

Лекин соқчилар посбонлигидаги Шенбруннинг пўлат панжаралари ўта мустаҳкам бўлиб, ҳар бир қадами кузатиладиган шаҳзода учун бе-малол турма вазифасини бажара оларди. У улғайгани сайин, айғокчилар хушёрликни ошириб боришди, албатта.

Наполеонзода 1832 йил 22 июлда Венада жувонмарг бўлди. Ёруғ дунёда ёруғлик кун кўрмаган бегуноҳ шаҳзода эндигина 21 ёшга тўлганди...¹

Заҳириддин Муҳаммад Бобур афсус билан ёзадики, Хусайн Бойқародек улуғ подшоҳнинг ўн тўрт ўғлидан ўн бири *валадуззино* эди. Наполеондай шавкатли император ва саркарданинг жувонмарг “Бургутча”дан ўзга барча зурёдлари ҳам, таассуфки, никоҳсиз таваллуд топишган.

Тарихга Александр Валевский (1810–1868) номи билан кирган француз давлат арбоби ва дипломати Наполеоннинг *валадуззино* ўғли эка-

¹ Австрия 1940 йили Учинчи рейх истилосида бўлиб, Наполеонзонанинг Венадаги жасади қолдиқлари Ҳитлернинг амрига кўра фашистлар қўлидаги Парижга кўчирилган ва “Бургутча” Ногиронлар қасрига – отасининг ёнига қайта дафн этилган.

ни ўқувчига маълум. Император Польшада танишган Мария Валевская (мўйсафид граф Анастас буванинг рафикаси) дунёга келтирган бу Наполеонзоданинг асл исми – Александр Флориан Колонна эди.

Наполеон Учинчи ўз ҳукмронлиги даврида Бонапартларга кариндошуруғ бўлган ҳаммани бойлик ва рутбалар билан сийлади, жумладан, А.Валевскийга граф мақомини бериб, ташки ишлар вазири этиб тайинлади.

Крим урушида (1853–1856) Россия яккаланди, камалдаги Севастополда ҳар куни 1000-2000, ҳатто 3000 киши ҳалок бўларди. Икки ярим йил давом этган уруш камида икки юз минг жангчининг (асосан, рус, француз, инглиз, турк) бошини еди. Париж сулҳ шартномаси (1856 йил, март) бу хунрезликка барҳам берди: олти мамлакат иштирокидаги музокараларда Россия бир мунча ютказган бўлса-да, томонлар келишиб олишди. Бунда Франция делегацияси ва унинг раҳбари граф Валевскийнинг жўяли таклифлари ҳал қилувчи омиллардан бири бўлганди.

Англаб тургандирсиз, ҳикоямиз яна Наполеон Учинчи устига кўчди. У Франция ва Бонапартлар тарихида салмоқли ўрин тутадиган шахс: Наполеон Биринчининг жияни, Луи Бонапарт билан Гортензия Богарне никоҳидан туғилган учинчи ўғил, асл исми Шарль Луи Наполеон (1808–1873).¹

Шарль Луи Наполеоннинг болалиги 1814 йилгача император амакиси шарофати билан тўкин-сочинликда кечди. Биринчи империя кунпаякун бўлгач, “кўчдинг-ўчдинг” қабилида яшаган. Шунда онаси қўлидаги сардаромад мулк (қиммати – 3 миллион франк) қор келиб, яхши билим олди.

Наполеон Бонапартнинг ўғли герцог Рейхштадтскийнинг вафотидан сўнг (1832) Шарль Луи Наполеон валиаҳд мақомини олди. У биринчи бор Франция тахтини эгаллашга (1836 йил 30 октябрь) уриниб, қўлга тушди ва Америкага сургун қилинди. Онаси Европада оғир хасталигини эшитиб, АҚШдан қочди ва Гортензиянинг ўлимидан (1837 йил 5 октябрь) сўнг Швейцарияда яшаб қолди. Кейин Англияга кўчиб ўтган шахзода 1840 йил 6 август куни иккинчи бор давлат тўнтариши қилмоқчи бўлиб, бу гал ҳам иши чаппасидан келди. Натижада, умрбод камоқ жазосига ҳукм қилиниб, Гам қалъасида 6 йил ётди ва камоқдан қочиб, Англияга кетди.

Февраль инқилоби (1848)дан кейинги ислохотлар туфайли у ватанига қайтиш имконига эга бўлди. 1840 йили Наполеон Биринчининг қабри Парижга кўчирилгач, бонапартизм шунчалар бош кўтардики, Наполеон шахсига сиғиниш бошланганга ўхшарди. Бу эса Шарль Луи Наполеоннинг омади эди: 1848 йил, сентябрь ойда таъсис кенгаши депутатлигига, ўша йилнинг охирида (10 декабрь) Франция президентлигига сайланди.

¹ Таассуфки, Наполеон Учинчининг отаси қимлиги хусусида ҳам баҳслар мавжуд. Сирасини айтганда, тож-тахт тақозоси туфайли (деярли мажбуран) узатилган Гортензияни муҳаббатсиз оилада бахтли деб бўлмасди. Қолмишига, Голландия қироли Луи Бонапарт ҳазрати олийлари ярим жон, ўнг қўли ва умуртқаси шикастланган, юриб-туриши ҳам қийин. Аммо шу баҳона билан бахтни четдан қидириш?.. Айниқса, маликалар учун бахт ва муҳаббат кўчада тушиб ётармиди? Йўқ, биз Гортензия Богарне ни қораламоқчи эмасмиз, уни икки аср давомида оқлайдиганлар – оқлаб, қораловчилар – қоралаб бўлганлар.

Наполеоншунослар Голландия қироличасининг таржимаи ҳолига ошиқ жаноблар номини ҳам битиб кетишган. Мана улардан айримлари: Жерар Кристоф Дюрк – Наполеоннинг энг яқин мулозими, обер-гофмаршал; Карл Генрих Вергуэль – Голландия министри, адмирал; Эли Деказ – Луи Бонапартнинг мушовири; Шарль де Билан – Голландия қиролининг шталмейстери; Шарль де Флао – француз генерали...

Александр Дюманинг ёзишича, Наполеон Учинчининг отаси ана шу Флао ёки саналган жазманлардан бошқа бири, аммо Луи Бонапарт эмас. “Қисқаси, – деб хулосалайди Дюма, – императорнинг падари номаълум. Шунинг учун ҳам Луи Бонапарт болани “мөники эмас” деб юрган, фақат Наполеоннинг қистови билангина тан олган”...

Шундан сўнг бонапартизмга қайтадан жон киргандай бўлди. Президент-шахзодага яқиндан кўмак берганлардан бири укаси Шарль Огюст – герцог Морни эди. У 1851 йилдаги давлат тўнтаришида ҳам фаол иштирок этган. Париж конгресси якунлангач, герцог Морнини акаси Россияга элчи қилиб тайинлаган.

Бонапаргчилар уюшиб, “Ўнинчи декабрь жамияти” тузилди ва президент-шахзода давлат аппаратини ўз тарафдорлари билан бутлашни 1849 йил кузига қадар ниҳоясига етказди. Хуллас, Шарль Луи Наполеон 1851 йил 2 декабрь куни армия ёрдамида давлат тўнтариши қилиб, мухолифларини тамоман маҳв этди, конституция ҳам янгиланди.

Энди президентдан императорга айланиш ва душманлар амакисидан тортиб олган тахтни эгаллаб, бошига тож кийиш колганди. Давлат тизгини ўз одамлари қўлида, уларнинг кўмаги билан халқнинг фикрини бемалол бошқарса бўлади. Аммо Европа сиёсатини белгиловчи буюк давлатлар-чи, уларнинг ҳукмдорлари не дейди?..

Францияда “Ўнинчи декабрь жамияти” билан ҳамкор ва ҳамфикр “Пуатье кўмитаси” бор эдики, у аксарият кучли ҳокимият тарафдори бўлган монархистлардан ташкил топганди. Президент ана шу кўмита фаолларидан бирини шахсан яхши биларди. У ким десангиз, Жорж Шарль Дантес – барон де Геккерн, яъни улуг рус шоири А.С.Пушкиннинг дуэлдаги қотили Дантес эди¹. Наполеон уни хуфёна чақириб, махфий дипломатик топшириқ берди. Бу 1852 йил май ойидаги гап: Дантес дарҳол йўлга чиқиб, Австрия, Пруссия, Россия императорлари билан юзма-юз учрашиб, президент-шахзоданинг ниятини айтди ва уларнинг муносабатини сўради. Учала ҳукмдор ҳам Францияда империянинг тикланишига хайрихоҳлик билдиришди.

Президент-шахзода амакиси 1804 йили қўллаган усулни дадил ишга солди: 1852 йил ноябрда унинг ташаббуси билан умумхалқ референдуми ўтказилди. Аксар французлар мамлакатда империя бошқарувини тиклашни ёқлаб овоз беришди. Ўша йили 2 декабрда (Наполеон Биринчи тахтни эгаллаган кун) Шарль Луи Наполеон-Бонапарт Франция императори деб эълон қилинди ва Наполеон Учинчи номи билан тахтга ўтирди, аммо тантанали тож кийиш маросимини рад этди.

Янги ҳукмдор дарҳол шахсий дастуридаги уч юмуш ижросига қўл урди. Аввало, республика тузумига буткул барҳам бериб, империя бошқарув аппаратини амакисидан қолган андозада тузди. Сўнгра монархия пойдеворининг яратувчилари бўлмиш ўз одамларига саховат эшикла-

¹ Дантес (1812–1895) шоир Пушкинга божа бўларди, у нафақат рус поэзиясининг қуёшини, балки кенжа қайинсинглиси Наталья Николаевнанинг эрини дуэлда ўлдириб қўйганди. Аввал ҳибсда сақланди, сўнг Россиядан бадарга қилинди. Ортидан рафиқаси Екатерина Николаевна Гончарова-Дантес хоним (1809–1843) етиб борди: эр қайда бўлса, хотин ҳам ўша ерда. Икков бахтли яшардилар, бироқ Е. Николаевна кенжа фарзандини дунёга келтиргач, ўзи оламдан ўтди.

Дантес синглиси Аделнинг оналарча гамхўрлиги билан уч қиз ва бир ўғилни бевалиқда улғайтирди: Матильда-Евгения (1837–1893), Берта-Жозефина (1839-1908), Леони-Шарлотта (1840–1888), Луи-Шарль-Жорж (1843–1902). Дантес иккинчи империя арафасидаёқ сиёсий қарашлари пухта шаклланган арбоб саналарди: Юқори Рейн олий кенгаши раиси, Сульц шаҳар мэри, кредит банкилари ва темир йўл компанияларининг таъсисчиси...

Наполеон Учинчи асир тушгач, Бисмаркнинг тазйиқи билан тузилган Франкфурт шартномасига кўра, Элъзаци немислар олиб қўйишди ва ерлик аҳолига “имтиёз” беришди:

- Миллатингизни энди бемалол ўзгартириб, паспортга “немисман” деб ёздираверинг.
- Мен французман ва французлигимча ўламан, – деди Дантес ва “имтиёз”дан фойдалангани йўқ.

У 31 ёшида бева қолганди, қайта уйланмади, умрбод ерининг ёди билан яшаб, пири бадавлат ёшларга етди ва фарзандлари эъзоида вафот этди.

рини очди: айникса, “Ўнинчи декабрь жамияти” ва “Пуатье қўмитаси” фаоллари шоҳона марҳаматлардан мўл-кўл баҳраманд бўлишди. Жумладан, Дантес ҳам сенаторлик лавозими ва Фахрий Легион ордени билан тақдирланди.¹ Олампахоннинг учинчи режаси баридан муҳим, император 45 ёшга етган бўлса-да, хануз сўққабош эди. Аркони давлат у ёқ-бу ёққа оғиз солиб кўрди, бироқ Европанинг улуғ подшоҳларидан бирортаси уни куёв қилиш ниятида эмасди. Алқисса, Наполеон 1853 йили 30 январь кuni уйланди, ўзидан 18 ёш кичкина графиня Тобская – Мария Евгения Августина Игнасия де Монтихо испан гўзали эди...

Наполеон Учинчи ниҳоятда сергайрат, янгиликка ўч ва тезкор киши бўлиб, урушни яхши кўрарди. Унинг пухта ўйланган сиёсати Франция хазинаси ва ҳарбий кудратини юксалтирди, дунёнинг турли бурчагидан келаётган даромадлар ошиб кетди. Франциянинг иккинчи императори мамлакатини кўзга кўрсатиб қўйди, ҳамма ҳузур французларники бўлиб, улар жуда бойиб-битиб кетгандилар. Биржа ўйинларини ўйлаб топишди, буюк халққа Европа неъматлари энди кифоя қилмасди, негаки, Африка ва Осиёнинг, Америка ва олис жаннатий оролларнинг маҳсулига жуда мазахўрак бўлиб қолишган. Наполеон Парижни қайта қуриб ташлади, кўчалар торроқ бўлса-да, пойтахт ҳеч қачон бунчалик обод бўлган эмасди.

Сувайш канали... Британиялик муҳандис Стефенсон, Ҳинд уммони Ўрта ер денгизидан саккиз метр баланд, башарти икки сув туташгудай бўлса, Европа соҳиллари тошқинда қолади, деб ваҳима қиларди. Инсон тафаккури, Фердинанд Лессепснинг саъй ҳаракати ва арабларнинг пешона тери билан бу ғоя рўёбга чиқди. Бунда Наполеон Учинчининг хизмати ҳам озмас, зеро, акцияларнинг 53 фоизи Францияники эди.²

Очилиш маросими (1869) мислсиз халқаро тантанаяга айланиб кетган. Меҳмонлар орасида Эмиль Золя, Теофиль Готье, Генрих Ибсен каби атоқли адиблар, Австрия императори Франц-Иосиф, Пруссия шахзадаси Фридрих, яна қанча тождор арбоблар бор. Аммо давранинг гултожи Франция империясининг вакили Евгения Монтихо (“Иккинчи Клеопатра”) зоти олиялари эди. Миср ҳукмдори Исмоил пошо маликага хушомад қилиб, масъул муҳандисларга дўқ урган бўлди:

– Башарти, хоним афандимнинг кемалари қум-пумга ўтириб қолса, ҳаммангни қозикқа ўтқизаман!

Ҳазрати малика жойлашган “Эгль” яхтаси ортидан бутун бир қарвон суза кетди. Бироқ пошони ўз ходимлари эмас, бастакор Жузеппе Верди хижолатга қўйди: у буюртма бўйича каналга бағишланган “Аида” операсини битказиб, тантаналар чоғи намойиш этиши зарур эди, бироқ ваъдасини удаламади.

– Афсуски, – деди сув сайридан қайтиб, француз маликасини холи топган Исмоил, – сизга ваъдабоз бастакорнинг қозикқа ўтқизилган афтини кўришдай ҳузурни бағишлашга имконим йўқ.

Евгения шўх кикирлади ва елпиғичи билан пошонинг қўлига туртиб, шивирлади:

– Ростини айтинг-чи, ҳарамингиздаги ўшанча хотин сизга шунчалар зарурми?

¹ Сенат аъзосининг император белгиллаган йиллик маоши олтин ҳисобида ўттиз минг франк эди.

² Сувайш канали лойиҳасини икки франциялик (Линан ва Мужель), бир италиялик (Негрелли) муҳандис тайёрлаган. Қурилиш ўн йил давом этиб, ойига 60 минг киши меҳнат қиларди. Канал Африка қитъасини айланиб ўтувчи кемалар йўлини 8-15 минг километрга яқинлаштирган.

Исмоил пошо тушунди, демак, тагин хушомад қилиши керак:

– Бирининг оху кўзлари, бошқасининг товусдай хироми, учинчисининг донолиги, тўртинчисининг шамшод қомаги, бешинчисининг ҳалимлиги жонимга хузур-да. Лекин сиз учун бу ҳаловатларнинг баридан минбаъд кечаман, зеро, илк кўрганамдаёқ англадимки, аёл зотининг минг бир фазилати танҳо ўзингизда мужассам...

Пошо олиймақом меҳмонларга 30 миллион франкка битказилган янги қасрда зиёфат берди. Уч минг кишилиқ дастурхон тузатилган, Евгения Монтихонинг ётоғи алоҳида, унинг учун бир неча хона шарқона ҳарамлар андозасида жиҳозланган, бу ердаги ҳашаматнинг харажати ярим миллион франк, “холос”...

Миср сафаридан ўлгудай толиқиб, ўғлини соғиниб қайтган маликайи олия шахзодани суюб бағрига олди, унинг қўлчаларини ўпаркан, тушқун кайфиятдаги эрига боқди:

– Сизга нима бўлди, ҳазратим?

Император парламент ва ҳукуматдан ҳасрат қилиб, қандайдир хатолардан гап очди.

– Хато дегани бўлади-да, – далда аралаш маслаҳат берди зоти олиялари, – биласиз-ку, уруш ҳамма хатоларимизни тузатишга қодир. Лоқал манави гўдақкина жигаргўшангиз учун, шу Лулуҷон валиаҳд бўладиган тахтингизни саклаб қолишга ҳам уруш керак...

Хатоларини тўғрилаш устида хўб тафаккур қилган Наполеон 1870 йил 19 июлда Пруссияга қарши уруш бошлади. Бу императорнинг энг охириги ва энг хунук айби эди – ўз тақдири ҳам, Франциянинг шон-шавкати ҳам барбод бўлди. Иккинчи империя 4 сентябрь куни ағдарилди, Наполеон душман қўлига асир тушди.¹

Зафар туртки бўлди-да, Бисмаркнинг орзуси амалга ошди: ниҳоят, шимолий ва жанубий немис давлатлари бирлашиб, ягона Германия империяси ташкил топгани эълон қилинди.

Ўшанда европаликларнинг нақли туғилди:

– Бисмарк Германияни буюклик осмонига кўтарса-да, немис халқининг қаддини букди...

Французлар учун қиёмат куни келганди: 27 октябрь маршал Базен учун шармисорлик санаси бўлди: Мец гарнизонида 173 минг қуролланган аскарлари туриб, шаҳарни қўшқўллаб топширди. Француз солдатлари илматешик байроқларини ўпиб-ўпиб ўтга ташлашди (ёнаётган байроқлари аламидан йиғлаётган фаранглар ҳолини кўриб, немислар ҳам йиғлаб юборган экан.)

Парижда учинчи республика эълон қилинди. Наполеон бошлаган Франциянинг босқинчилик уруши энди миллатнинг озодлик урушига айланди. Империянинг куни битиб, император Седанда оқ байроқ кўтарган эса-да, француз халқи таслим бўлган эмас, пойтахт эрк учун курашнинг бош таянчи эди.

¹ Людовик Ҳн олтинчининг хотини Мария-Антуанетта каби боши кесилишидан кўрққан Евгения ўша кунгидек денгиз тарафга ошиқди ва “Оху” номли елканли кемада Англияга жўнади. Ла-Маншда довул қутуриб, Буюк Британиянинг “Кэптэн” фрегати чўкиб кетди. Ҳайтовур, малика 9 сентябрда манзилга етиб олди, соҳилда майин жунли инглиз қўйлари ўт чимдиб юрарди. Қиролича Виктория юборган қарета икки соатдаёқ уни Чизльхерст саройига олиб борди. Олдинроқ жўнатилган шахзода Лулу шу ерда эди... Евгения Монтихо Англияда узоқ яшаб, умри охирини ёлғиз ва гарибликда ўтказди, у 1920 йили 94 ёшда вафот этди.

Париж камалда, уни немис тўпчилари нишонга олган: замбараклар – 400 та, снаряд-бомбалар – 100 минг дона. 27 декабрь (1870) тонгида буйрук берилгач, Европанинг бош шахри кўчалари ва хиёбонларига, боғлари ва гулзорларига, музей ва театрларига, шифохона ва ғарибхоналарига ёғаетган “ёмғир”дан аланга кўтарилаверди. Яхлит Германиянинг дояси, аммо Франциянинг кушандаси бўлмиш Отто фон Бисмарк француз кироллари ўрдаси Версалда ғолибона керилиб ётган дамларда париждликлар увок нонга зор эдилар. Шаҳарда илк бор озиқ-овқат паттаси пайдо бўлди, лекин егуликнинг ўзи қани? Меъёр бўйича камалдаги шаҳарда жон бошига 15 грамм гуруч ёки нўхат, 20 грамм сули ва 30 грамм кўкат коки берилади. Париждаги қахатчиликни ўз кўзи билан кўрган бир рус муаллифи ёзади:

“Ит, мушук, сичқон-каламушлар беҳад танқис: мушук – 20, каламуш – 4 франкка сотиларди. Бир қадоқ бўри гўштининг 30 франкдан арзони йўқ, сутнинг тўртдан уч улуши сув бўлиб, у ҳам топилиб-топилмади...”

Боз, ўша йили киш Париж устига қиличини шунчалар қайраб келдики, кўмир тезда соб бўлиб, кўча-боғлардаги асрий ва эъзозли дарахтлар, мебеллар, ноёб китоб ва қўлёзмалар – нимаики топилса, бари печкага тикиларди. Очлик ва совук аксари қариялар, хасталар, ногиронлар, норасида болалар ва урушдан жароҳатланиб қайтган аскарларни тутдай тўкар эди...

Аммо Париж ғолиблар устидан ғолиб эди, ҳамма хонадонларнинг эшик-деразалари берк. Дўконлар, ошхоналар, идоралар – бари ёпилган, пешлавхалар устида эълон:

– Миллий мотам! Француз халқи азадор!

Немис армиясига хувиллаган кўчаларгина “пешвоз” чиқди. Ҳеч ким, ҳатто, ит-мушуклар ҳам йўқ. Куршовдаги шўрлик шаҳар еб битирган, ахир.

Дарвоқе, сафларнинг аввали тасодифан бир париждликка йўлиқиб қолди.

– Қийшайтириб чизилган карикатуралардаги афт-ангорингизни танигандай бўлдим, Бисмарксиз-да, а? – сўради француз.

– Шундай, Бисмаркман.¹

– Отиб ташлайин десам, афсуски, кулолим йўқ, аммо башарангизга туфлай оламан.

Канцлер бетидеги тупукни артаркан, Париждаги ягона ўтқинчига юзланди:

– Бу ишинг Венадаги кўргиликларим олдида ҳолваси, ошна. Бўпти, қахрамон, бор, йўлингдан қолма...

Париж оккупацияси 62 соатгина давом этди: босқинчилар кимсасиз шаҳарда ғолиблигини кимга ҳам кўз-кўз қилсин? Уруш Германияни 2,7 ва Францияни 9,8 миллиард маркага “чув туширди”. Мағлуб учун контрибуция деганлари ҳам бор: ернинг тагидан бўлса ҳам французлар олтин ҳисобида 7 миллиард марка товон пулини топишлари ва немислар ғазнасига тўлашлари шарт. Билъакс, оккупацион қўшинлар Франциянинг белгиланган ҳудудида еб-ичиб ётаверадилар, шартнома шунақа...

¹ Бисмарк Отто Эдуард Леопольд фон Шёнхаузен (1815–1898) – немис давлат арбоби, князь, дипломатик вакил (1851–1862), Пруссияда вазир-президент ва ташқи ишлар вазири (1862–1867), Шимолий Германия иттифоқи бундесканцлери (1867–1871), Германия империяси рейхсканцлери (1871–1890). Бисмарк ягона немис давлатининг яратувчиси эди.

Франция халкига дунё тан беради, тан бермасликнинг иложи ҳам йўк-да! Бутун миллат оёкка турди, бой ҳам, камбағал ҳам киссасини кавлади. Яширин ғазнадаги олтин захираси очилди: у ертўлада, занглаган туну-калар билан ғилофланган, калтис вазиятда сувга бостириш тизими ҳам тайёр, Сенадаги дахана очилса бас эди. Франция емади-ичмади, аммо ана шу пулни тез топди ва озодликка чикди, оккупантлардан кутулди... Французлар бошига тушган бу қора кунлар Наполеон Уччинининг “каромати”, у бошлаган урушнинг “шарофати” эди...

Қолмишига, у янги хуружнинг ҳаракатига тушиб қолди. Бу қарийб нақд бўлиб, Англиядан денгиз оркали бориб, қуроли десант тушириш 1873 йил 20 мартга белгиланди. Наполеон Учинчи буюк амакисининг 1815 йилдаги жасоратини такрорлаш бўсағасида тайёр турарди. Аммо тарих олдидаги шунчалар масъулиятни касал холида уддалай оладими? Йўк, соппа-соғ бўлиши керак: бинобарин, Наполеон операция столига ётишга ва сийдик йўлидаги тошни олдиришга рози бўлди. Бироқ меъёрдан ўта ортик хлорални кўтаролмади-да, оламдан ўтди-кетди. Унинг ҳамма режалари чиппакка чикди, лекин француз халкини янги бало-казолардан Худо асради.

Наполеон Учинчини уст-боши билан тобутга қўйиб, Англия тупроғига топширишди. Марҳум императорнинг икки қизи ва бир ўғли (Эжен Луи Наполеон) бор эди. Бонапартистларнинг ҳамма умиди энди ана шу йигитдан: ёш шахзода отасининг тахтини қайтариб олса, нежаб? Уни ҳалитданок Наполеон Тўртинчи атаётган хайрихоҳлар талай. Тагин, Буюк Британия қироличаси Виктория ҳазрати олияларига ҳам шундай бўлгани маъқулроқ. Бироқ йигитча ҳали қилич кўтариб, жангга кирганича йўк, француз халки уни асл Бонапарт деб қабул қилмоғи учун эса катта бир иш кўрсатиб оғизга тушиши, жанговар шуҳрат орттириши керак. Бу мулоҳаза мантикли эди, шу боис Наполеоннинг беваси Евгения ва қочок оилага Чизльхерстдан жой берган Виктория икков шахзодани жангтоҳга жўнатишди.

Бу пайтда (1879 йил, январь) Англия Африкадаги зулус қабилалари билан урушаётган бўлиб, инглиз армиясининг зобити Эжен Бонапарт ҳам “қора китъа”га етиб борди. Бироқ зулуслар ассагайи – раҳнамоси фақат Бонапартчиларнинг режасини эмас, бутун Европа сиёсатини ўзгартириб юборди. Шахзода минган отнинг айили узилиб, зобит тошлоқ яндамага чаппа тушди ва баданига қувлаб келаётган ҳабашларнинг захарли пайконлари санчилди. Ҳали уйланмаган 23 яшар шахзода устидан Жанубий Африка тупроғи тортилди ва Наполеон Уччинининг авлодига нукта қўйилди...

Ўшандан то бизнинг кунларга қадар келаётган Наполеонлар сулоласи Жером Бонапарт (Наполеон Бонапартнинг укаси) авлодларидир. 1879 йилдан бу ёғига шахзода ҳисобланувчи Наполеонзодалар хронологияси куйидагича: Виктор (Наполеон V, 1862–1926); Луи (Наполеон VI, 1914–1997); Жан Кристоф (Наполеон VII), у 1986 йилда таваллуд топган.¹

Мазкур Наполеонлар ҳам, уларнинг келгуси авлодлари ҳам қайсидир давлатнинг монархи бўлиши ҳам мантиқий, ҳам сиёсий нуктаи назардан

¹ Франция Республикаси қонунига кўра, 1883 йили қироллар ва императорлар оиласининг барча аъзолари мамлакатдан бадарга этилган. Бу қонун узоқ вақт амалда бўлиб, 1950 йилдагина бекор қилинди ва шундан сўнг Бонапартлар сулоласига мансуб шахзодаларнинг ватанга қайтишига руҳсат берилди.

амри маҳол. Уларни халқ, масалан, французлар Бонапартдан колган жонли ёдгорлик сифатидагина қабул қилишлари мумкин.

Бу мавзуга тааллуқли яна иккита гап қолди. Биринчиси: Наполеон Бонапартнинг яна бир фарзанди – беникоҳ туғилган кизи хусусида. Граф Шарль-Тристан де Монтолон сургунга бирга кетиб, унга адъютантлик қиларди. Гап шундаки, у Авлиё Еленага оиласи билан борган: рафиқаси Альбина де Монтолон ниҳоятда шинам ва гўзал аёл бўлиб, Наполеон шу хонимга қизиқиб қолади. “Қизиқиш” натижасида 1818 йили бир қиз туғилиб, исмини Жозефина Наполеоне де Монтолон қўядилар. Бирок кизалокнинг умри қисқа экан, узок яшамайди, 1819 йилда ёшига етиб-етмасдан оламдан ўтади.

Бейхтиёр хаёлга келадики, Бонапартнинг ўлимида граф Монтолоннинг қўли борлиги ҳақидаги миш-мишлар ана шу “қизиқиш”га дахлдор бўлса-чи? Хотини ва хожасининг хиёнатидан воқиф бўлгач, граф собик императорнинг косасига... У ёғини энди Худо билади...

Иккинчи гап шуки, Наполеон куёви Иоахим Мюратни маршал (1804) унвони билан сийлаб, империя шахзодаси рутбасини (1805) ҳам берганди. Иккинчи империя даврида Мюратнинг фарзандларига шахзодалик макоми тикланди. Маршалнинг тўнғичи Ахилл (1801–1847) вафот этгач, иккинчи ўғли Наполеон Люсьен Шарль Мюрат йўқ салтанатга “валиаҳд” эди. Италия уруши пайтида бу шахзода император тоғаваччаси қўмагида Сицилия тахтини олмоқчи ҳам бўлди, лекин Наполеон III уни қувватлагани йўқ...

Ҳозир Мюратлар кўпайиб, бутун дунёга тарқаб кетишган. Шахзода саналувчилари ҳам бор, улардан бири, яъни Мюратнинг эвараси Наполеон Ахиллович Мюрат (1873–1943) чор Россиясининг генерали эди ва хоказо...

Ҳовард Филлис ЛАВКРАФТ

(1890–1937)

Огюст ДЕРЛЕТТ

(1909–1971)

ОСТОНАДА ПИНҲОНА¹

*Рус тилидан
Рустам ОБИД
таржимаси*

Оқшом асабий сукут ичида ўтди, мен бир амаллаб хонамга чиқишга баҳона топганимдан энгил торгдим. Кутубхона жавонларида қалашиб ётган эски қўлёзмаларни варақлашга заррача хоҳишим йўқ эди, шу боис Архам-ситидан кеча сотиб олган маҳаллий газетага кўз югуртириш билан кифояландим. Лекин шу заҳотиёқ бу танловимдан қаттиқ афсус чекдим. Биринчи саҳифанинг нақ ярмини эгаллаган бош мақола Жейсон Осборннинг чинқириғи данвичлик бир кампирга туни бўйи тинчлик бермаётганига бағишланган эди.

Осборннинг жасади киш тугаб, қор эригач, Биллингтонлар дарахтзоридаги ялангликдан топилган эди. Мурдани ёриб кўриш шунини кўрсатдики, Осборннинг ҳарорати ўлим олдидан кескин ўзгарган, бундан ташқари, танаси тилка-пора қилинган, аммо нимадан ўлганини кўрсатувчи бирор-та ҳам сабаб аниқланмаган.

Муаллифнинг батафсил ёзишича, кампир уйғониб кетган-у, ғалати овоздан ажабланган, лекин у қаердан келяпти, буни ҳечам аниқлай олмаган, у қаердандир ташқаридан, гўё “чексиз осмоннинг зулмат қаъридан” эшитилаётган эди. Хулосада эса “ўша сирли воқеа-ҳодисалару улар сабаб тинчи бузилган онахон ҳикояси пинҳон қолишини кимдир жуда истаган кўринади”, деган тахмин билдирилган эди.

Тўғриси, бу хабар мени қизиктириб қўйди. Биринчидан, бу мақола Биллингтонлар дарахтзоридан топилган жасадлар “қатта баландликдан ташлаб юборилган”, деган аввалги хулосани қарийб айнан такрорларди. Иккинчидан, муаллиф овлоқ ва сокин Данвични кўркувга солган ўша жумбоққа доир бутун тафсилотларни – Илия Биллингтон тунда осмондан қандайдир мавжудотни чорлаганидан тортиб, сўнгги қотилликларгача – яна бир бошдан санаб чиққан эди. Балки мени боши берк кўчалардан олиб чиқадиغان калава учи қўлимга теккандир?!

¹ Охири. Бошланиши ўтган сонларда.

Бирор кулфат юз беришини даргазаб бўлиб кутиш хиссига тўла мухит мени бор залвори билан эзарди, бадқовок деворлар гўё ҳар бир кадамимни кузатар, қолаверса, уйнинг ўзи ҳам сал ножўя кадам кўйсам, шу ондаёқ устимга қулаб, янчиб ташлайдигандек туюларди.

Ўқиганларимдан баттар асабийлашиб, тўшакда у ёқдан-бу ёққа ағанаб, анча ётдим, ботқоқликдан келаётган қуриллалар ва пастдаги меҳмонхонада холаваччамнинг хир-хир йўталишидан безор бўлганча, мижджа қоқмай чиқдим. Бу тушимиди ёки ўнгимми – билмайман, лекин кимнингдир оғир кадамлари бутун уйни титратгани, қоп-қора осмон қаърида момақалдирикдек акс-садо берганини аниқ-тиник эшитдим.

Бакалар менга уйку бермай, тонг отгунча қуриллаб чиқди. Толиққанимдан бошим ғовлаб уйғондим, муздек сувли қўлловгичда узок пишқириб ювиндим. Кўнглимда эса жумбоқнинг тагига етиш учун Данвични бир айланишим керак, деган фикр мустаҳкамланиб борарди.

Меҳмонхонага тушганимда столда нонушта тайёр турарди. Холаваччам хўмрайганча саломлашди, аммо ярим кунга машинасини сўраганимда, чехраси ёришиб кетди. У дарҳол енгил тортиб, машинани кун бўйи олсанг ҳам майли, деди. Машина ёнигача кузатиб бориб, шаҳарда истаганча қолавер, деб такрорлади. Мабодо бутунлай кетяпман десам, боёқиш юраги қувончдан ёрилиб ўларди.

Гарчи оний кайфият сабаб бу қарорга келган бўлсам-да, лекин шунга карамай, асосий ниятим миссис Бишоп билан учрашиш эди. Бу кампир ҳақида холаваччам илк суҳбатимизда ҳикоя қилиб берганди. Бу аёл Нарлототеп ёки Йогг-Сототга ўхшаш қадимги номларни билар эмиш. Амброздан эшитганларим бўйича унинг уйини осонгина топсам керак, деб ўйладим. Қолаверса, вақтим ҳам жуда бемалол эди. Агар кампир муғомбирликка ўтса, уни тилга киритиш имкониятим бор – мабодо пул ёрдам бермаса, мен ҳам қувликка ўтарман. Ана шу ишонч билан йўлга отландим.

Миссис Бишопнинг хароб кулбасини топиш чиндан-да қийин бўлмади. Четан девори қийшайган пасткам уйча шундоқ йўл ёкасида турарди. Дарвозадаги лавҳага қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан “Бишоп” деб ёзилгани бутун шубҳамни тарқатиб юборди. Машинадан тушгач, сўкмоқ йўлдан дадил ўтдим-да, зинадан кўтарилиб, эшикни тақиллатдим.

– Кириг, – деган хирқироқ овоз эшитилди ичкаридан.

Мен остонадан ҳатладим-у, салкам юз йиллик тутун хиди ўтирган нимқоронғи хонага кирдим. Биттагина деразадан сизиб кираётган ёруғлик тўқима оромқурсида букчайиб ўтирганча, менга қаттиқ тикилиб турган кампирни ёритарди. Унинг тиззасида қаттагина қора мушук мудрар эди.

– Ўтир, нотаниш кимса.

Атрофга аланглаб, эскилигидан қорайиб кетган, эман ёғочидан ясалган ўриндиқни кўрдим ва бир чеккасига охишта чўқдим.

– Салом, миссис Бишоп...

– Нима учун келганингни биламан... – Унинг хира кўзлари юзимга қадалган эди. – Сенинг тақдиринг Биллингтонлар дарахтзоридан, лаъна-ти ботқоқликдан ўтади...

– Номим Стивен Бейтс, – овозим бўғиқ чиққанидан ўзим ҳам ажабландим. – Сиздан бир нарсани сўраш учун келувдим...

Назаримда, у сўзларимни эшитмаётгандек эди.

– Сен минора ёнига бординг-а... Олачипор бақалар сен келганингдан дарак беришти. Улар Ташки Оламлардаги Мавжудотларни чақиряпти.

– Кечирасиз-у, гапингизни кўпам тушунмадим, миссис Бишоп.

– Келади, деб кутилган Одам ахийри келди. Унинг қайтганини уйининг эшиклари очилишидан билдим. Бақалар яна қурилляпти – ўша кимса ортидан Улар ҳам қайтишига ҳамма нарса шай. Мен ўлимдан кўркмайман, аммо сўнгги кунларда ажал яқинлашаётганини ҳис қиляпман. Ўзини Стивен Бейтс деб атаган одам, кимсан ўзинг аслида? Нима ҳақкинг бор бу ерга келишга? Ёки улардан биримисан?

– Инсонлигим афт-ангоримдан кўриниб турибди-ку, – дея эътироз билдирдим мен.

– Йўқ, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, – Кампирнинг хирқирок овози пасайди, ҳатто шивирлашга ўтди. – Улар ўзи хоҳлаган қиёфада келиши мумкин. Кўп одамлар уларга жон деб хизмат қилади. Сен Уларнинг хоҳишига кўра бу ерга келгансан.

– Йўқ-йўқ, янглишяпсиз, миссис Бишоп!

Шошқалоқлик билан берган бу жавобим ўзимнинг бошимга етди. Кампирни шубҳалар чулғаб олди. У ўзини оклаётгандек оҳангда давом этди:

– Қасам ичиб айтаман, мен ҳеч қандай ёмон ниятга борганим йўқ, эшитганимни ҳам ҳеч кимга гуллаб қўймадим. Хатни ҳеч ким сўрамаса ҳам, Лим Уэйтли ёзди.

– Жейсон Осборннинг овозини эшитганингизни айтяпсизми?

– Бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очганим йўқ!

– Қачон унинг овозини эшитдингиз?

– Боёқиш ғойиб бўлганига ўн кун бўлганидан то жасади топилгунгача ўтган икки ҳафта давомида. Ўзи шу хонада тургандек, сўзларини аниқ эшитдим. Шу пайтгача у билан ҳеч кўришмаган, фақат водийнинг нарёғида яшабини эшитгандим, холос.

– У нималар деди?

– Сирли афсунларни ўқиди, ғалати номларни тилга олди – мен уларни илгари ҳеч эшитмагандим. Бу одамзот тили эди, шунинг учун гапини тушундим. Лекин охириг кечаларда Уларнинг тилида сўзлашга ўтдики, буни энди одамзот тушунмайди.

– У сизга қаердан туриб сўзлади?

– Ташки Оламлардан. Улар боёқишни ўзи билан олиб кетган ва ейишидан олдин ўша ерда бандилиқда сақлаган.

– Уни ҳеч ким емаган, миссис Бишоп. Танаси дарахтзордан топилган.

– Биламан, – деди кампир ўзбилармонлик билан шумшайиб. – Уларга инсон танасининг ҳечам кераги йўқ. Улар очлигини бошқача йўл билан қондиради. Улар инсон руҳи – уни фикрлашга, ҳис қилишга ундовчи асос билан озикланади.

– Ҳаётини кучми?

– Қандай хоҳласанг, шундай атайвер, нотаниш кимса. Ўша лаънати дарахтзорда Жейсонни топишганида, у ўлгандан ҳам бешбаттар эди. Улар боёқишнинг танасини нимталаган, қиймалаган, шу йўл билан ўз очлигини қондирган, яна қайга борса, жасадни ҳам ўзи билан узоқ вақт судраб юрган.

– Уларни кўрганмисиз?

– Ҳа, десам ҳам, йўқ десам ҳам бўлади, нотаниш кимса. Улар доим шу ерда, биз билан ёнма-ён-у, аммо ҳеч кўзга кўринмайди. Улар ҳар бир сўзимизни эшитиб туради, остонада бикиниб олганча, бизнинг оламга кириш учун чорловни кутади. Кекса эсквайр Уларни чорлади-ю, бироқ жўнаш олдидан қулфлаб кетди. Улар салкам икки аср хибсда азоб чекди, У, ниҳоят, Уларни озод қилгани қайтди. Улар яна эркин – гоҳ учаяпти, гоҳ ўрмалаяпти, балки Дарвоза ортида шай туришгандир – Уларга дарвозани очувчи кимсалар таъин. Эсквайрнинг овози Уларни чорлаяпти, бироқ ҳатто Унинг ўзи ҳам, “Белги” билан ҳимояланмаса, жони хатарда қолиши мумкин. Улар ҳозирча Уни тилка-пора қила олмайди. Сабаби – У ҳозирча Уларни бошқаряпти.

– У деганингиз Илия Биллингтонми?

– Илия дейсанми? – Кампир қикирлаб кулди. – У бошқа одамларда йўқ билимларга эга эди. У афсунлар билан Ўзга Оламдаги Махлуқни чакириб, ўзига хизмат қилишга мажбур этди. Илия кетишидан аввал Махлуқни қамаб қўйди-да, қачон қайтишини эълон қилди. Бироқ қайтиш вақтини Мисквамақусга ўхшаш яқин гумашталаридан бошқа ҳеч ким аниқ билмайди. Эсквайр ҳамма ерда кезиб юрарди-ю, бироқ уни ҳеч ким таниёлмасди, чунки у ўз қиёфасини бетўхтов ўзгартира оларди. О, Илия хоҳласа, Уэйтли ёки Дотен қиёфасига кирар, Жайлзлар ёки Коурилар дастурхони атрофида ўтирар, бироқ уни ҳеч ким танимас, чунки фақат ташқи қиёфасини кўрарди. Унинг куч-қудрати шу қадар бемисл ва чексиз эдики, фақат айримларгина бу юк залворини кўтара оларди – бари гумашталари бу кучни ўзига сингдиrolмай холдан тойиб, ўлиб кетарди. Ёлғиз Илиягина Ўзга Олам юқини кўтара оларди, мана, У Дарвозани очиш учун икки юз йилдан сўнгра тагин қайтиб келди.

Яна охиста кулги эшитилди, кулги тинганида эса, хонада кечки жимжитлик баттар қуюклашди.

– Биламан, нотаниш кимса, биламан. Менинг қариб-чуриган танам Уларга керак эмас, лекин Улар Дарвоза ортида бикиниб, нималар деяётганини аниқ эшитиб турибман. Маъносини англамасам ҳам, сўзларини эшитяпман. Она қорнидан тушганимдаёқ шунақа овозни эшитганман, ўшандан буён шундай хислатим бор...

Энди мен холаваччамдан олган маълумотларим маъзини чақа олар эдим. Амброз айтганидек, кампирда чиндан ҳам нафратомуз устунлик яққол акс этиб турарди. Қаршимда намоён бўлган беҳисоб мавҳум илмлар қошида нақадар ожизлигимни англаш мени азобларди. Кампирнинг сўзларидан жумбок калити топилишига ҳеч қандай умид йўқ эди.

– Улар Ер юзига қайтиб келиш ва яна ҳукмрон бўлиш учун фурсат кутяпти. Уларнинг макони осмонда ва ер қаъридадир...

– Уларни кўрганмисиз? – деб сўрашдан яна ўзимни тутолмадим.

– Уларнинг Ўзини эмас, ҳар хил қиёфаларини кўрганман. Улар тез орада қайтиб келиши ҳар бир данвичликка маълум. Улар бир гал Дарвозадан ўтиб, Жейсон Осборнни олиб кетишди. Кейин – Лью Вотерберини... Улар яна қайтиб келади, – деди у хўмрайганча.

– Юз йил аввал бобокалонингиз Жонатан Бишоп ҳам шу тарзда ғойиб бўлган.

Кампир хунук ишшайди, кўзлари ялтиллаб кетди.

– Шу саволни беришингни билардим. У қатта бобом бўлган. Сир ичига озгина киролган, холос. Аммо бутун сирни билиб олдим, деб ўйлаб, ил-

мидан фойдаланишга уринган. Махлукни чакириб, Унга буйрук берган, аммо Уни жиловлашга кучи етмаган. Махлук ундан устун келиб, охири боёқишни ҳалок қилди. Унга ҳеч ким ёрдам беролгани йўқ. Айтишлари-ча, кучи етмаган одам Тош халқага амр этиши ва Ўзга Оламдан дўзахий Махлукни чорламаслиги лозим. Жонатаннинг ўлиmidан сўнг Коурилар ва Тиндаллар уруғи бизга қаттиқ адоват сақлади, чунки катта бобом билан бирга ўша уруғлардан бир неча киши дом-дараксиз кетганди...

Кампирнинг сўзлари машъум маънога лиммо-лим эди: унинг гувоҳлиги ашёвий далиллар – қария Бишопнинг ўлими олдидан Илия Биллингтонга йўллаган мактублари, сирли котилликлар ҳақидаги эски газета мақолаларида ҳам ўз тасдиғини топарди. Юз йилча муқаддам Вилбури Коури билан Жедедия Тиндалнинг ғалати тарзда ғойиб бўлишидан бутун Архам ларзага тушганди.

Баъзи мақолаларда уларнинг жасади икки ҳафтадан сўнг дарахтзор этагидан топилгани батафсил баён этилар, аммо бу кулфатларга Жонатан Бишопнинг алоқаси борлиги ҳақида лом-мим дейилмас эди. Шунга қарамай, Илия махфий сақлаган Бишоп мактубларида бу алоқадорликни сир тутишга ҳатто уриниб ҳам кўрилмаганди. Энди эса кампир Коурилар ва Тиндаллар Бишоплар уруғига адоват билан қараганига уларнинг оила аъзолари дом-дараксиз йўқолгани сабаб бўлганини очиқ тан олиб турибди.

– Катта бобонгиз қандай одам эди, эслай оласизми?

– Йўқ, мен у ўлгандан анча кейин туғилганман. Қарияни кўрган билганларнинг айтишича, туппа-тузук одам бўлган, аммо ўзига ортиқча ишонар ва таваккалига иш тутар экан, шу сабаб ҳам калтафаҳмлиги бошига бало бўлди. У тош халкани қурди ва Нариги дунёдан Махлукни чорлади, Махлук келиб, уни еб қўйди. Мабодо аждоқлар сир-асрори фақат унгагина аён бўлганда, бутун уруғ-аймоғимиз ўлимга махкум эди. Хайриятки, ундан кучлироқ одам топилди-да, Махлукни минора ёнидаги Халқага қамади. – Кампир менга синовчан тикилди. – Сен Тизма тоғлар ортида Яшовчилар ҳақида эшитганмисан?

Мен Биллингтонлар кутубхонасидаги эски қўлёзмаларда тез-тез тилга олинувчи бирорта номни таваккалига айтиш учун оғиз жуфтлаган эдимки, кампир кескин қўл силтаб, мени тўхтатиб қолди. Унинг хиркироқ овозида кўрқув сезиларди.

– Уларнинг номини тилга ола кўрма, нотаниш кимса. Агар Улар эшитиб қолса, “эшик”дан ўтиб келиши ва бизни таъкиб қилиши мумкин. Ахир, сенда ҳам, менда ҳам Муҳофаза Белгиси йўқ.

Шунда холаваччам Данвичга борганида, икки бесўнақай кимса ундан аллақандай белги ҳақида сўраганини эсладим. Мабодо кампир шу белгини кўзда тутмаётганмикан? Буни очикчасига сўраб қўя қолдим.

– Уларнинг бари гирт аҳмоқ, – деди кампир жирканиб, – аслида, бу Белги қандай кўринишини ҳеч ким эслай олмайди. Кимдир шу Белги ҳақида эшитиб қолса бўлди, дарров уни қўлга киритиш-у, Белги ёрдамида кучкудрат ва мол-давлатга эга бўлишни кўнгли тусаб қолади. Эҳ, аҳмоқлар-а! Белгини Ўзга Оламдан келтирган Мавжудотларда бунақа нафсоний кутқу йўқ. Уларнинг нияти фақат битта – Ер юзига қайтиб, бизни қулга айлантириш, орамизда яшаш, кейин ҳалок этиш ва танамизни ейиш. Ҳозирча Уларга Белгини танувчи ва Уларга ёрдамлашувчи одамлар керак. Сен – Улардан биттасисан. Мен буни биламан. Улар балки ҳали пайкамагандир,

аммо буни мен Ўзга Оламлик Махлуқлар Жейсон Осборни олиб кетган тунда англаганман. Синглиси Салли Сойер уни судраб кетишайтганда, пол тахталари қарсиллаб синганини эшитган... Лью Вотерберини олиб кетишганида ҳам айнан шундай бўлган. Фрей хоним уларнинг изини кўрган, кампирнинг айтишича, улар филнинг оёқ изларидан ҳам катта, ҳеч қайси ҳайвонникига ўхшамас эмиш. Уларнинг оёғи тўрттамас, ундан кўп. Фрей хоним яна қанот қокқанда чиқадиган овозни ҳам эшитган, лекин шу ҳақда сўз очганида ҳамма устидан кулган. Қишлоқ аҳли тонгда харобаларни кўргани борганда, у ерда ҳеч вако йўқ эди – худди сеҳр-жоду қилингандек, излар бир кечада ғойиб бўлганди.

Рости, кампир юз берган воқеаларни бу қадар иштиёқ билан хикоя қилаётганидан гарангсиз қолдим. Гўё у менинг шу ердалигимни буткул унутиб юборган-у, кўнглида узок вақт ғужғон ўйнаган мудхиш ўй-хаёллар ўз-ўзидан қайнаб чиқмоқда эди...

– Энг дахшатлиси шундаки, – сўзида давом этди миссис Бишоп, – ўша Махлуқлар кўзга кўринмайди. Уларнинг яқинлашаётганини фақат хидидан сезиш мумкин – бу бадбўй, қўланса хидни бошқа ҳеч нарса билан адаштириб бўлмайди...

Мен энди унинг сўзларига қулоқ солмай кўйгандим. Шу кулбада эшитганларим ҳақиқат бўлса-я, деган фикрнинг ўзиданок вужудимни муздек тер босарди. Кампир аввалги эсквайрни ҳурмат билан эсга олар, ёшини ҳам ўзича икки юздан ошиқ, деб биларди.

Хулласи калом, Илия Биллингтон бундай эхтиромга лойиқ эмасди, у ҳолда ўша зот ким ўзи? Ричард Биллингтонми? Ёхуд руҳоний Вард Филипс ўз мактубида “Ричард Боллинхэм отли кимса”, дея тилга олган ярим афсонавий сирли кимсами?

– Сиз айтган эсквайрнинг номи нима? – деб сўрашга журъат этдим.

Кампир сергак тортиб, жим қолди. Бутун суҳбат давомида у менга рўйхушлик бермади – бу очик кўриниб турарди.

– Унинг номини ҳеч ким билмайди, нотаниш кимса. Хоҳла, Илия де, хоҳла Ричард, хоҳла, бошқа ном билан ата, у Ер юзида озгина вақт яшайди, холос. Унинг доимий макони – Абадият, у қайта туғилиш учун ўша ёққа кетади. Мен шунча вақт унинг қайтишини кутдим, Белгилар ўша пайт яқинлигини кўрсатмоқда. Унинг номи йўқ, тайинли жойи ҳам йўқ. Унинг уйи – дунёмизнинг нарёғида, вақт ва фазодан ташқарида.

– У жуда кекса бўлса керак?

– Кекса дейсанми? – кампирнинг йиртқич кушлар чангалига ўхшаш қуришқоқ кўли оромкурси суянчиғидан сирғалиб тушди. – У энг қари одамдан ҳам кекса, дунёнинг ўзидан ҳам қари! Бир йил унинг учун бир сониядек, юз йил эса бир соатдек гап!

Кампирнинг жумбоқларини ечишга ақлим ожизлик қиларди. Илия Биллингтонга олиб борар йўл мен чамалагандан кўра ҳам узок – у вақт ва фазо қаърига чуқур сингиб кетган экан. Қадрдон соҳилларини ташлаб, аждодлари мамлакатига жўнаб кетишга уни нима мажбур қилди? Бу шошилинч қочишни қайси сабаб изоҳлаб бера олади? Квамиснинг сеҳр-жодусими ё маъмуриятнинг таъқибими – Биллингтон эркин одам бўлгани назарда тутилса, афсуски, бу тахминларга ишониш қийин.

Кампир жим қолди. Уйнинг қаеридадир соат бир маромда чиқилларди. Бишоп хонимнинг тиззасида ётган мушук кўзғолди, белини букди-да,

сакраб полга тушди. Кампир ингичка иягини олдинга чўзганча, хиркирок овозда деди:

– Сенга йўлни ким кўрсатди, нотаниш кимса?

– Ўзим топиб келдим.

– Балки шериф юборгандир?

Мен, хукуматга ҳеч қандай алоқам йўқ, деб кампирни ишонтирдим.

– Сенда Муҳофаза Белгиси йўқми?

Яна бош чайкадим.

– Эҳтиёт бўл, нотаниш кимса, тилинг бошингга бало орттириб юрмасин.

Одамлар Махлуклар сирини билмоқчи бўлса, Улар буни ёқтиришмайди. Махлук тунда, худди посбондек, осмондан тушади-да, бепарво одамни олади-кетади. Ҳар бир сўзингни ўйлаб гапир... – Кампирнинг овози тиниб, қоронғилик бағрига сингиб кетди.

Сухбат бошидаёқ пайдо бўлган ғалати туйғу менга тинчлик бермасди. Кампир менга нималар деган бўлса, ўзи ўша гапларга қаттиқ ишонарди. Худоба эътиқод бу заифага ҳам ёт бўлмаса-да, айна пайтда бидъат-хурофотга ҳам ишониши ажабланарли эди. Унинг қалбида бу икки хил инонч-эътиқод шу қадар хайратомуз муроса қилиб яшардики, бирини иккинчисидан ажратиш бўлмасди. Унинг ҳикоясига ишонишдан бўлак иложим қолмади.

Кампир билан хайрлашар эканман, Дюарт ва мен чўкиб бораётган гирдобдан нажот топиш мумкин бўлган бирор қирғоқ йўқлигидан юрагим орқага тортиб кетди. Кампир менга жумбоқни ечишда ёрдам беришни хоҳламаётгани шундоқ ҳам оғир аҳволимизни бағтар қийинлаштирар эди. Кампирнинг ўзидек букчайган кулбани тарк этарканман, ёвуз иблису махлуклар чиндан ҳам борлиги, улар анови тоғларга уя курганига ишонишга шай эдим.

Уйга қайтаётганимда хаёлимда мингта фикр ғужғон ўйнарди, бироқ уларнинг биронтаси ҳам менга таскин беролмас, барчаси ҳалокат кутиб турган боши берк кўчага етаклаб борарди.

Амброз меҳмонхонада экан. Мени кўрган заҳоти столдан чанг босган қоғозларни шоша-пиша йиғиштириб олди; аллақандай харитаю дастхати униқиб кетган папирусни илғаб қолдим, холос. Мен билан сухбатлашгиси йўқлиги аниқ кўриниб турарди, шу сабаб кимнинг ёнидан келаётганим ҳақида оғиз очмай кўя қолдим. Оқшом бўйи холаваччам унинг ёнидалигим ўзига малол келаётганини яшириб ҳам ўтирмади, шунинг учун имконият бўлди дегунча, уни тарк этдим. Кечки таомдан сўнг бошим оғриётганини баҳона қилиб, хонамга кўтарилдим.

Ўй-фикрларим айқаш-уйқаш бўлиб ётар, кўнглим фалокатни олдиндан сезар, гумоним ишончга айланиб борарди. Каравотда бошимни чангаллашганча, нима бўлишини кутиб ўтиравердим.

Худди кечагидек оқшом чўқди: бақалар бири олиб-бири қўйиб ҳамон куриллар, уйни минорадан ажратиш турган қоп-қора ўрмонни кулқиллашу қулдираш овозига кўмиб юборган эди. Бу ерда барча нарсга ғалати кўринар, бақаларнинг кўклагми куриллаши ҳам мудҳиш оҳанг қасб этарди. Уларнинг бетўхтов шовқини энг қалин девордан ҳам бемалол сизиб ўтарди. Амброз ўзини ҳеч нарсани эшитмаётгандек тутар, мен эса тишимни тишимга қўярдим – тақдирга тан бермай илож қанча?

Жунбушга келаётган хаёлотимни тинчлантириш учун китоб ўқишга тутиндим. Бостондан келаётганимда кўлимга илинган бир китобни жо-

мадонга ташлаган эдим – Кеннет Гремнинг “Мажнунтол оралаб эсан шамол”и экан, шуни ўқишга киришдим.

Холаваччам ёлвориб ёзган хатга кўра, бу ерга келганимдан буён илк бор қадимги Англия табиатию Грем қахрамонларининг сокин оламига шўнғидим. Мен китобдан анча вақт бош кўтармадим, дераза ортида бақаларнинг бетўхтов вақиллашини ҳам деярли унутдим. Китобни ёпганимда ярим тун эди. Чор атрофга кумушранг ёғду сепган кемтик Ой осмонга ўрлаб борар, чироқни ўчирсам-да, ғира-ширалик қуюклашмас эди.

Каравотда ўтирганимча, Биллингтонлар уйидаги жумбоқ устида бош котира кетдим. Бирор соатдан кейин йўлакнинг қарама-қарши томонида эшик очилгани эшитилди. Гилам устида бесас юриб келган Амброз меҳмонхонага олиб тушувчи зинага яқинлашди. Пиллапоялар ғичирлади. Нега шундай бўлди – билмадим-у, лекин дарров максadini пайқадим. У ботқоқлик ёқасидаги эски минорага бормоқчи. Амброзни чақирсам, тўхтатсаммикан? Нега мени чақирдинг, деса қандай баҳона кўрсатаман?

Амброз майсазордан шоша-пиша ўтиб, ялангликка яқинлашаётгани деразадан кўриниб турарди. У тетик, дадил қадам ташлар, уйқусида юрибди, дейиш хатто кулгили эди. Холаваччамнинг ортидан бормаганим маъкул – у дарров пайқаб қолади-да, бу ишимдан норози бўлади.

Очик дераза ёнида иккиланиб турар эканман, хаёлимга ажойиб фикр келди. Уйдан минорагача бўлган йўл Амбрознинг кабинетидаги деразадан кўриниб туради. Деразанинг коқ ўртасига, худди минорага қаратилган фокусдек, доирасимон оддий шиша ўрнатилган. Ундан ой ёғдусига чўмган теварак-атрофни бинойидек кўрса бўларди. Мен шубҳа-гумонларни қувиб, қоронғи зинадан тушдим, меҳмонхонадан ўтиб, кабинетга кўтарилдим. Бу ерга биринчи марта кечкурун киришим эди, шу боис рангли витражда акс этган ёруғлик бу қадар мўллигидан ажабландим. Кабинет худди кундузидек ёп-ёруғ эди.

Стулни дераза ёнига сурдим-да, витражнинг коқ ўртасидаги кўзчадан қарадим. Ташқи олам кўзимга хира бир саробдек, рўёнинг ҳавога сочилган синиқларидек кўринди. Рўёни кўраяпман, деган фикр мени сира тарк этмас, чунки ҳозирги манзара кундузи кўрганларимга ҳечам ўхшамасди. Ой нури буюмларнинг шакли ва ўлчамини ўзгартириб, чор атрофни мовий гулоб рангига бўяган эди. Теварак-атроф бирдан ғалати ва нотаниш бўлиб қолганди. Туман билан қопланган кенглик устида минора қаққайиб турар, бироқ у энди менга яқинроқда жойлашгандек кўринарди. Миноранинг эни ҳам, бўйи ҳам ўша-ўша эди-ю, фақат ўзи ялангликдан узок эмасдек туюларди. Мен катталаштириб кўрсатувчи ойна орқали кўраётгандек сезардим ўзимни.

Ўрмон устидаги кемтик Ойнинг сутдек ёғдусида узок-яқин яққол кўринар, ўзим эса минорадан кўз узолмай қолгандим. Бу орада Амброз юқори майдончага чиқиб улгурган ва осмоннинг ғарбий, қоронғи томонига қўлларини чўзиб турарди. Адирларнинг тунд ўрқачлари устида жириллаётган юлдуз туркумлари орасидан Алдебаран занжирини, Орионнинг бир қисми ва сал юқорида – Сириус, Капелла, Кастор, Поллукснинг ёруғ нуқталарини, бериқоқда эса ой яқинида сояланган Сатурн ҳалқасини кўрдим. Амбрознинг жуссаси оптика қонунлари ва инсон тажрибасига зид ўлароқ кўзимга яққол кўринарди. Бироқ мени шу жойга миҳлаб қўйган нарса бу манзара эмас эди. Мени қандайдир мудҳиш киёфалар-у

уларнинг муттасил ўзгариши сеҳрлаб қўйганди – мен фақат кўз узмай томоша қилар, ҳатто овоз чиқаришга мажолим йўқ эдим.

Амброз ёлғиз эмасди.

Махлукнинг танасидан чиққан ўсимта – буни ўзга сўз билан ифодалай олмайман – бетўхтов иланг-биланг қилганча, холаваччамни халқа-халқа ўраб олганди. Илонсимон танадан, худди кўршاپалакникидек, бироқ шилимшиқ қанотлар шовкин солиб ёзиларди. Минора томи устида ташки киёфасини сўз билан таърифлаб бўлмас ўзга мавжудотлар чарх урарди. Минора пойида, икки ёнда баҳайбат бақага ўхшаш икки махлук котиб турар, улар бир шаклдан бошқасига кирарди.

Бу махлуқларнинг ғичирлаган ва чийиллаган товуши буғ турбинаси шовқинига тенг бақалар вакиллашига қўшилиб кетганди. Амбрознинг боши устида даҳани тишдор, панжаси чангалли илонсимон узун Махлуқлар сузиб юрарди. Бахмалдек товланувчи қора қанотлар хавони бесас тилқаларди. Уларнинг афт-ангорига боқишнинг ўзиёқ танамдан бор мадоримни сўриб олди – бу жинлар базми атиги кўзимга кўриняпти, деб ўйлаш юпанчлироқ эди. Аммо юз бераётган воқеалар ҳаётимни остин-устун қилиб юборган, уларни мутлақо жунбушга келган тасаввурим маҳсули, деб бўлмасди.

Ҳавода таранглик кучайиб борар: коронги осмон худди қайнаётгандек ва ҳализамон тошадигандек туюларди. Парда қанотли махлуқлар минора устида гоҳ яқинлашиб, гоҳ узоклашиб айланарди. Минора пойидаги анови мавжудотлар бирдан кичрайди-ю, бадбашара қора гномларга айланди. Амброзни чирмаган Махлуқ танасидаги илонсимон ўсимта эса янада тезроқ иланг-биланглаб, эътиборимни ўзига тортди. Худди сеҳрлангандек ундан кўз узолмай турар эканман, бу мудҳиш манзара бир лаҳзада йўқолади-ю, кўз ўнгимда яна ой нурига чўмган осуда ўрмон пайдо бўлади, деб кутардим.

Илонсимон ўсимта бетўхтов иланг-биланг қиларди деганда, ўз кўзим билан кўрган ўша манзарани аниқ таърифлаб беролмаётганимни тан оламан. Холаваччам устида худди илондек тўлғонган мавжудот аста-секин бешакл алланимага айланди, унинг баданидаги тангачали шилимшиқ парда ой нурида товланиб турарди. Ўртасида бош туриши керак бўлган қора елкадан тирнокли ва сўрғичли пайпаслагичлар бирин-кетин чиқиб келаверди.

Унинг бутун тана бўйлаб қизғиш ва ботиқ кўзлар қараб турарди. Ана шу дўзахий бадбашаралик бирдан махлуқсимон алланимага айланди. Пайпаслагичлар тепага чўзилиб, сўнгра учлари бирлашиб, ёғдуга чулганган тани эса холаваччам узра муаллақ турарди. Зулмат ичидан баҳайбат кўз атрофга аланглади, унинг остида ўрадек оғиз очилди-да, ўрмон узра инсонга ёт бир қичкирик янгради. Минора пойидаги, икки ёндаги махлуқ унга дарҳол жавоб берди, ботқоқликдаги бақалар ҳам бор овозда дод солди. Ўша қичкириққа Амброз ҳам қўшилди – бу овозни эшитиш ваҳимали эди. Бесас япроқлар устида азалий даҳшатни йўқлаб, ибтидоий ўкирик янгради. Унут бўлиб кетган тилда айтилаётган номлар қулоғимга етиб келди: “Йа! Нарлатотеп, Йа! Йогг-Сотот!”

Вужудимни қуршаб олган қўрқувга дош бериб бўлмасди, беихтиёр ўзимни орқага ташладим, стул билан бирга ағдарилиб тушдим-у, зўрға ўрнимдан турдим. Шовкин-сурон, бақалар вақ-вақаси тинган эди, та-

бийки, бундан таажжубга тушдим. Нима гаплигини билолмай, стулни тургазиб кўйдим-да, ногоҳоний жимлик сабабини билишга ошиқдим. Фикрларим бир-бирига айкаш-уйкаш бўлиб ётар, миям суллоҳ рўёдан қутулган эди. Оёқларим дир-дир титрар, улар остида стул чайқалар, лекин мен ҳамон минорадан кўз узолмасдим.

Осмоннинг кунботар тарафида, кайсидир юлдуз ёнида хира туман тасмасини кўрдим, у коронги ўрмонга чўзилди-да, тош ҳалка ёнида бир лаҳза секинлашди, сўнг кўздан ғойиб бўлди. Бир дақиқа олдин кизиган жинлар базмидан энди ҳеч қандай асорат қолмаганди!

Минора аввалги жойида турар, лекин бу ерда на мавжудотлар, на Амброз кўринарди. Бақаларнинг вақиллаши энди пасайган, у тунд дарахтзор ичидан элас-элас эшитиларди. Пешонамни ойнага тираганча, бирпас қотиб турдим, атрофга локайд боқар экан, бирдан холаваччам балки уйга яқинлашиб қолгандир, деб ўйлаб қолдим.

Мени кабинетида кўрса, дуруст бўлмасди, албатта, ўзим эса анави воқеага берилиб кетиб, вақт қандай ўтганини бутунлай унутиб қўйибман. Ой нурига чўмган ўрмонга сўнгги бор назар ташладим-да, полга сакраб тушиб, кабинетдан чиқишга ошиқдим. Эшикни энди беркитган ҳам эдимки, пастдаги эшик ғичирлади ва зинада кадам товушлари эшитилди. Амброз ёлғиз эмасди: зина тахталарининг хилма-хил ғичирлаши, кимнингдир пишиллаб нафас олиши ва шивирлаши шуни тасдиқларди.

- Шунча пайт-а! – мутлақо ўзгарган бу овоз Амброзники эди.
- Ҳа, жаноб!
- Сенингча, жуда ўзгариб кетибманми?
- Йўқ, фақат юзингиз ва кийимингиз...
- Ўзинг хоҳлаган шаҳарларда бўлдингми?
- Мнар ва Каркосда бир неча аср яшадим. Ўзингиз қаерларда бўлдингиз?
- Ҳар хил жойда, ўтмишу келажакда ҳам. Йўлда кўп одамларни учратдим... – Амброз кўкқис тўхтади ва бир оздан кейин деди:
- Секин гаплашганимиз маъқул. Бу уйда бизга хавф-хатар бор. Холаваччам шундай хавф-хатар туғдириши мумкин.
- Нима қилай, бориб ухлайми?
- Уйку босяптими ўзи?
- Мутлақо йўқ, жаноб.
- Унда хонангга бориб, кутиб тур. Эрталаб барчаси тахт бўлганда, ўзим чақираман.
- Хўп бўлади, жаноб!
- Тўхта. Айт-чи, ғойиб бўлганимдан бери қанча вақт ўтди? Бир йилми? Икки йилми? Ўн йилми?

Зулмат ичра янграган оҳиста кулгидан эгим жимирлаб кетди.

– Бир нафас олгунчалик вақт ўтди, холос. Сўнгги марта уйғонганингиздан бери ўн йилдан йигирматаси ўтди. Қадимгилар башорат қилган ўзгаришлар дунёни бирин-кетин ларзага солди. Уларни ҳадемай ўз кўзингиз билан кўрасиз.

– Ҳа, айтишгагина осон... Шу ерда сўнгги бор гаплашганимиздан бери қанча замонлар ўтиб кетибди. Энди бориб, дам ол! Дарвозани очиш ва бу дунёни Уларнинг қайтишига ҳозирлаш учун бизга куч-қувват керак бўлади ҳали.

Сухбат шу ерда тугади, сўнгра Амбрознинг зинадан кўтарилаётган кадам товуши эшитилди. Пиллапоярларнинг ғичирлашига жим кулоқ солганча, у яқинлашаётганидан кўркувга тушдим. Деразадан жинлар базмини кўрганимдан бери хис-туйғуларимни бошқара олмай қолгандим. Амброз эшигим олдида бир зум тўхтаб, яна йўлида давом этди. Аввал эшик очилгани, сўнг каравот ғичирлагани эшитилди. Ортидан ҳаммаёкка сукунат чўкди.

Миямда фақат бир фикр – қочиш фикри чарх урарди. Аммо бу қарор сотқинликка тенг эдики, шу боис ҳечам бундай қилолмасдим. Ихтиёримда қолган вақт мобайнида қандай воқеалар юз беришидан қатъи назар, доктор Харпер билан яна бир бор учрашишим зарур, деган қатъий қарорга келдим. Жумбокни ечишга фақат у ёрдам бериши мумкин, бунинг учун эса унга барча воқеалар ва китобдаги далиллар ҳақида батафсил ҳикоя қилиб беришим керак.

Ҳали тун бўлгани сабаб дарҳол ишга кириша олмасдим, шунинг учун доктор Харпер билиши зарур бўлган воқеаларни бир-бир хаёлдан ўтказганча, узок вақт ўринда ётдим. Юз берган барча воқеалар ва шу уйда англаган ҳақиқатларимни бирма-бир қоғозга туширишимга тўғри келади шекилли. Умримдан бир неча соат қолган бўлса ҳам, ана шу ёзувларим Данвичдаги мудҳиш воқеалар сабабини аниқлашга ёрдам бериши мумкин-ку, ахир!

Шу кеча тонг отгунча миужа қокмай чикдим.

Эрталаб Амброз меҳмонхонага тушишини кутиб турдим ва шундан кейингина ётоқхонамни тарқ этдим. Аммо беҳуда кўркқан эканман, Амброз нонушта тайёрлар эди. Ўзини бардам-тетик тутиши, юзида хотиржамлик акс этиши мени буткул тинчлантирди, лекин тунги аччиқ ўй-хаёлларимни тарқата олмади. Бу тонг холаваччам жуда сергап бўлиб қолганди – у ҳатто тунда бақаларнинг шовқини уйқунгни бузмадими, деб сўраб ҳам қўйди.

Мен Дюартни, ҳеч қачон бугунгидек мириқиб ухламагандим, деб ишонтирдим. Шунда ҳам, у шубҳа аралаш бош чайқади-да, ботқокликда бақирок бақалар кўпайиб кетганидан нолиб, уларни ҳеч бўлмаса камай-тиришнинг бирор йўлини топмасак бўлмайди, деб қўшиб қўйди. Унинг бу жонҳалақлиги, рости, мени хавотирга солди. Шунда кўрғоннинг аввалги эгалари ботқокликка ҳам, у ердаги бақаларга ҳам жуда ўрганиб қолганини эслатдим. Амброз бу гапимга мийиғида қулиб қўйди-да, ишини давом эттираверди. Бундай муносабат ҳам мени яна сергаклантирди, аммо сир бой бермасликка қарор қилдим.

Нонушта пайтида у менга кунни ўрмонда ўтказмоқчи – минорани тикламоқчи эканини айтди. Сўнгра мулоим жилмайиб, мен йўғимда ўзингни бирор машғулот билан овутарсан, деб қўйди.

Мен бу хабардан қувониб кетдим. Демак, кабинетдаги стол устида ётган бир уюм қоғозни бамайлихотир ўрганишимга шароит туғилади. Аммо ўзимни жиддий тутганча, балки сенга бирор ёрдамим тегар, деб сўраб ҳам қўйдим.

Амброз хайрихоҳлик билан жилмайди:

– Раҳмат сенга, Стивен. Дарвоқе, сенга ёрдамчи олганимни айтишни унутибман. Шаҳарга кетган пайтингда бир хизматкор ёлладим. Ҳа-я,

унинг гапириши ва кийиниши сал ғалати кўринса, бунга хайрон бўлиб юрма, чунки у хинду.

Азбаройи ажабланганимдан ух деб юбордим.

– Нега бунга хайрон бўляпсан?

– Хайрон бўламан-да, – дедим юрак ютиб, – Шахарда бўлган пайтим бирорта ҳам хиндуни учратмадим. Назаримда...

– Бу ердаги тоғларда кимлар яшамайди, демак, ҳечам хайрон бўлмаслик керак, – дея дарров жавоб қилди Амброз. – Мен топган хинду кўшни ўрмонда беғам яшаб юрган экан.

У ўрнидан турди-да, идишларни йиғиштиришга тушди. Мен атай жойимдан кўзғолмадим, чунки янги изоҳларни кутардим. Амброз буни пайкади чоги, менга ўгирилди-да, жиддий киёфада деди:

– Бир тасодиф ҳақида гапирсам, янаям хайрон қоласан... Гап шундаки, бу хиндунинг номи – Квамис.

III қисм

ВИНФИЛД ФИЛИПС ХИКОЯСИ

Стивен Бейтс доктор Армитиж Харпер тавсияси билан 1924 йил 7 апрелда пешинга яқин Мискатоник университети худудида жойлашган доктор Сенека Лэпхем офисига келди. Сочларига оқ оралай бошлаганини айтмаса, Бейтс ҳозирги қирк етти ёшида ҳам ҳали қиличдек эди. У ўзини босиқ тутишга интилса-да, аммо хавотир ва ҳаяжонда колгани кўриниб турарди. Мен унга боқа туриб, асабийлик дардига чалинибди, бу дард ҳадёмай тутқанокқа айланмаса гўрга эди, деб ўйладим.

У бошидан кечирган воқеалар битилган қалин кўлёмасини ва шу кўлёммага даҳлдор ҳужжат ва хат нусхаларини олиб келганди. Доктор Харпер бу ташриф ҳақида аввалдан телефонда оғохлантириб кўйгани учун Бейтсни дарров доктор Лэпхем қабулига киритишди. Доктор Лэпхем бу ташрифга нега жуда кизиқиб қолди, деган саволга эса ўз-ўзимча, кўлёмма унинг сеvimли соҳаси – антропология мавзуида бўлса керак, деб жавоб топган бўлдим.

Бейтс ўзини таништиргач, ундан тўппа-тўғри мақсадга ўтаверишни илтимос қилишди. У ҳам дарҳол хикоясини бошлаб юборди. Бу ҳаяжонли ва сал палапартиш хикоя бўлиб, кўтаринки оҳангига қараганда, ибтидоий эътиқод қолдиқлари мавзуида эди. Лекин Бейтснинг хикоясига каминанинг муносабати доктор Лэпхемникидан бошқачароқ эканини тез орадаёқ тушуниб етдим.

Доктор Лэпхемнинг қаҳрли юз киёфаси – қаттиқ кимтилган лаблари, қисилган ўйчан кўзлари, ажинларга тўла пешонаси, айниқса, у Стивен Бейтснинг тинглари экан, нонуштани ҳам унутиб кўйгани унинг, жиллақурса, хикояга жуда муҳим деб қараётганидан далолат берарди. Бейтс тўлиб-тошиб сўзлай туриб, бирдан кўлёмгани эслаб қолди. У дарҳол хикоясидан тўхтади-да, кўлёмгани доктор Лэпхемга узатиб, хозирок ўқиб чиқинг, деб илтимос қилди.

Доктор Лэпхем ҳам мени хайратда қолдириб, бунга дарҳол рози бўлди. У кўлёмгани ҳатто бетоқатлик билан очди ва шу заҳотиёқ ўқишга тутин-

ди. У ўқиб бўлган саҳифаларини менга узатаркан, каминадан қандай фикрдалигимни сўрабгани ҳам йўқ. Мен ҳаддан зиёд ғалати бу қўлёмани жимгина ўқир эканман, тобора кўпроқ таажжубга тушар, доктор Лэпхемнинг қўллари гоҳ-гоҳ титраётганини кўриб, хайратим баттар ошарди. У қўлёмани мендан аввал – бир соатдан кўпроқ вақт ўтганда – ўқиб тугатди ва меҳмонга жиддий тикилганча, ҳикоясини якунига етказишини сўради.

– Бори шу, – деди Бейтс. У ҳикоясини тугатиб бўлганди. Бейтс қўлёманга илова қилган ҳужжатлар ҳам, унинг наздида, шу ишга бевосита ёки билвосита алоқадор маълумотларнинг ҳаммаси эди.

– Сизга ҳеч ким ҳалал бермадими?

– Ҳеч ким. Фақат ёзиб турганимда, Амброз келиб қолди. Дарвоқе, ҳинду ҳам у билан бирга эди. Наррангасетлар қандай кийинган бўлса, ҳинду ҳам шундай кийинганди. Холаваччам мендан ёрдам сўраб келган экан...

– Йўғ-е! Қандай ёрдам?

– Амброз минора тоmidан олган тош бор эди-ку, ўшани на ўзи, на ҳинду ва на икковлашиб кўтара олмабди. Мен ҳар қандай эркак уни бемалол кўтара олади, деб айтдим унга. Шунда холаваччам, кел, гаров ўйнаймиз, кўтара олмайсан, деди. Ўша тошни минорадан узоқроққа олиб бориб, кўмиб ташлаш керак эмиш. Бу илтимосини бир ўзим осонгина бажардим.

– Холаваччангиз ёрдам бермадими?

– Йўқ. Ҳинду ҳам.

Доктор Лэпхем меҳмонга қоғоз-калам узатди.

– Илтимос, минора атрофларини шунга чизиб, тошни кўмган жойингизни белгилаб қўйсангиз.

Бейтс бир оз бош котириб турди-да, сўнгра унинг илтимосини бажо этди. Доктор Лэпхем харитани олди-ю, қўлёманинг сўнги саҳифаларига кўшиб, бир четга олиб қўйди. Кейин креслога ястанганча, қўлларини кўкрагига чалиштириб сўради:

– Холаваччангиз ёрдам бермагани сизга ғалати кўринмадими?

– Йўқ. Чунки гаров ўйнагандик, бу гаровда мен ютиб чиқдим. Табиийки, у ютказишимни истарди, шунинг учун ундан ёрдам кутмадим.

– Унга фақат шугина керак эканми?

– Ҳа.

– Шу пайтгача у қандай иш билан шуғулланган – бунга таалукли бирор аломатни пайкамадингизми?

– Пайкадим. Ҳинду иккови ўша ерларни тозалаб чиқибди. Мен аввалроқ кўрган чангал ва қанот изларидан асар ҳам йўқ эди. Мен ана шу излар ҳақида сўрагандим, Амброз улар кўзингга кўринган, холос, деб қўя қолди.

– Демак, Биллингтонлар уйи сирига қизиқишингизни холаваччангиз ҳалиям эслар экан-да?

– Ҳа, шундай.

– Қўлёмани ҳозирча менда қолдира оласизми, мистер Бейтс?

Бейтс бир оз иккиланиб турди-да, охири: “Агар сизга бирор нафи тегса, майли”, – деб рози бўлди. “Фойдаси текканда-чи”, – деди доктор Лэпхем бунга жавобан. Шунга карамай, Бейтснинг қўлёмадан ажралгиси келмас, унга бегоналар кўзи тушишидан жуда хавотирланарди. Доктор Лэпхем ҳеч кимга кўрсатмасликка ваъда берди.

– Балки сизга бирор хизматим керакдир, мистер Лэпхем? – деб сўради Бейтс.

– Ҳа. Сиз, авваламбор, бир ишни қилишингиз керак.

– Мен бу жумбоқнинг тагига етишни хоҳлайман ва шу йўлда қўлимдан келган ҳамма ишни қиламан.

– У ҳолда уйингизга жўнанг.

– Бостонгами?

– Ҳа, дарҳол!

– Ахир, холаваччамни Махлуқ чангалида қолдириб кетолмайман-ку, – дея эътироз билдирди Бейтс. – Қолаверса, Амброз бундан шубҳаланиб қолиши ҳам мумкин.

– Сиз ўзингизга қарши чиқяпсиз, мистер Бейтс. У бирор нимадан шубҳа қиладими-йўқми, сизга нима фарқи бор? Бояги ҳикоянгиздан ҳам кўриниб турибди: холаваччангиз ўзига таҳдид солувчи ҳар қандай кучни жиловлай олади.

Бейтс болалардек яйраб кулди, сўнг қўйин чўнтагига қўл тиқиб, бир хатни олди-да, доктор Лепхемнинг олдига қўйди.

– Ўқиб кўринг-а. Бу ишни ёлғиз ўзи уддалай олармикан?

Доктор Лэпхем хатни синчиклаб ўқиб чиқди, кейин тўрт буклаб, конвертга солди.

– Бояги ҳикоянгиздан кўриниб турибди: у энди сизга хат ёзиб, тез етиб кел, деб ўтинган ўша ожиз, нотавон кимса эмас.

Бу гапга Бейтс лом-мим деёлмади. Лекин ўз режасини ҳам ўзгартирмади – у Биллингтонлар уйига қайтиши ва вазият тақозо қилгунча ўша ерда қолишини айтди.

– Мен эса яна, дарҳол Бостонга кайтинг, деб маслаҳат бераман. Шунда-ям уни ташлаб кетишни истамас экансиз, ўша палакат ерда иложи борича кам, масалан, уч, борингки, тўрт-беш кун қолинг, холос. Аммо вокзалга йўл олишдан аввал, илтимос, бирров менга учрашиб кетинг.

Бейтс бу шартга кўнди-да, кетиш учун ўрнидан кўзғолди.

– Бир оз сабр қилинг, мистер Бейтс, – деди доктор Лэпхем.

У пўлат сейф олдига борди-ю, эшигини очиб, ичидан бир нарса олди-да, Бейтснинг олдига, стол устига қўйди:

– Бу сизга ҳеч нимани эслатмаяптими, мистер Бейтс?

Бейтс бўйи етти дюймча келадиган чоғроқ барельеф – бўртма тасвири кўрди. Барельефда саккизоёққа ўхшаш махлуқ тасвирланган бўлиб, ғалати пайпаслагичлари, иккита қаноти, узун чангакли оёқлари бор эди.

Бейтс Махлуққа даҳшат ва жирканиш билан боқар, ундан кўзларини ҳеч узолмасди. Доктор Лэпхем эса сабр билан кутарди.

– Бу ўша кеча кабинетдаги деразадан кўрганам – ёки кўрдим деб ўйлаганам – махлуққа ўхшаб кетади, лекин бутунлай эмас, – деди ниҳоят Бейтс.

– Лекин бунақа барельефни аввал ҳеч қачон кўрмагансиз, шундайми? – деб сўради доктор Лэпхем.

– Йўқ, ҳеч қачон.

– Тасвири-чи?

Бейтс бош чайқади:

– Бу – минора устида учиб юрган ва ерда чангал изларини қолдирган жонзотларга ўхшайди, яна холаваччам гаплашган махлуққа ҳам...

– Дарвоке, уларнинг сухбатини бўлиб қўйдингизми? Улар гаплашаётганмиди?

– Буни сухбат деёлмайман-у, лекин, шунақароқ эди.

– Барча маълумотлар улар мулоқот қилганини кўрсатапти.

Бейтс хануз барельефдан кўз узолмай турар, мен эса бу бўртма тасвир Антарктикадан топилган бўлса керак, деб тахмин қилардим.

– Даҳшат, – деди у ниҳоят.

– Ҳа, чинданам даҳшат. Бироқ янаям даҳшатлиси – тасвир аслиятга қараб чизилган, деган фикр!

Бейтс афти буришиб, бош чайкади:

– Мен бунга ишонмайман.

– Тагин ким билсин, мистер Бейтс. Ахир, биз турли миш-мишларга осонгина ишонамиз-у, лекин ақлга бовар қилмас ҳодисаларга тўқнашсак, кўзимга шундай кўриняпти, бу – бир рўё, холос, деб қўя қоламиз.

Доктор Лэпхем елкасини қисди, барельефни столдан олиб, бир сидра кўздан кечирди-да, яна жойига қўйди.

– Тагин ким билсин, мистер Бейтс. Жуда жўн ишланган, ғояси ҳам жўн. Хуллас, Бостонга кетинг, деб каттик тайинлашимга ҳам қарамай, ба-рибир, Биллингтонлар уйига қайтасиз, шундайми?

Бейтс ўжарларча бош ирғади-да, доктор Лэпхемнинг қўлини сиқиб, чиқиб кетди. Хона сохиби ўрнидан турди, гавдасини ёқ-бу ёққа буриб, увишган мускулларини ёзди. Мен у тушликка борса керак, деб қутардим, чунки вақт чошгоҳдан оққан эди. Қайда дейсиз. У яна жойига ўтирди-да, кўлёмани олдига суриб, кўзойнагини арта бошлади. Ҳайрон турганимни кўриб, жилмайиб қўйди – бу жилмайиш ғамгин эди.

– Менинча, Филипс, сиз Бейтсга ҳам, унинг ҳикоясига ҳам жиддий қарамаяпсиз.

– Назаримда, бу кип-қизил алжирашнинг ўзи. Одамлар сирли тарзда ғойиб бўлишини изоҳлашга бундан беъманироқ сабаб топилмаса керак.

– Одамлар қандай ғойиб бўлганию жасадлар қандай топилганидан ҳам ғалатироқ эмасдир, ҳар қалай. Мен Бейтсга ҳам, унинг ҳикоясига сиздек энгил-елпи қарай олмайман.

– Наҳотки сиз шу гапларга ишонсангиз?

У гавдасини кресло суянчиғига ташлади, кўзойнагини бир қўлида тутганча, менга, тинчланинг, дегандек нигоҳ ташлади.

– Ҳали ғўрсиз, азизим. – У шундай дея, менга озроқ маъруза ўқиди. Унинг сўзларини эҳтиром ва таажжуб билан тинглар эканман, қорним очганини ҳам унутиб юбордим.

Доктор Лэпхем ибтидий халқлардаги этикод қолдиклари баъзи ўзгаришларга учраган ҳолда бизгача етиб келганини тилга олди. Масалан, Осиёнинг айрим худудларида кўплаб ғаройиб этикодлар юзага келганки, уларнинг қолдиклари энг чекка жойларда кузатилган. Бу менга Киммих бир вақтлар олдинга сурган фаразни эслатади, деди доктор Лэпхем. Унга кўра, Шиму тамаддуни Хитойда вужудга келганида, ҳали Хитой давлатининг ўзи йўқ эди.

Гарчи бунга зарурат бўлмаса ҳам, у Пасха ороли ва Перудан топилган маъбудларнинг ғаройиб ёғоч хайкалларини эслади. Уларга сиғиниш гоҳ эски, гоҳ янги шаклида сақланиб қолган, лекин мохият сира ўзгармаган. Энг қадимги маданий халқлардан бўлган орийлар, бир томондан, дру-

идлар расм-русумларини эхтиром билан адо этса, бошқа томондан, жодугарлик анъаналари ва арвоҳлар билан мулоқотдан ҳам воз кечмаган. Бундай дунёқараш, айникса, Франциянинг айрим ҳудудлари ва Болкон яриморотида кенгрок ёйилган. Бу икки хил ибодатлар умумий белгиларга эгами ёки йўқми, деган фикр нахотки ҳеч қачон хаёлингизга келмаган бўлса?

– Барча турдаги ибодатлар ҳам қайсидир жиҳатига кўра, бир-бирига ўхшайди, – дея жавоб бердим бу саволга мен.

Шунда доктор Лэпхем барча яқдил эътироф этувчи асосий ўхшашликлардан ташқари яна бошқа айрим жиҳатлар ҳам борлиги ҳақида сўзлай кетди. Шундан сўнг у, баъзи мавжудотлар қайтиб келади, деган ишонч, фақат бир неча эътиқоддагина учрамас, ахир, деган тахминни илгари сурди. Билъакс, қадимги маъбудлар ва уларга ўхшаш мавжудотларга топинувчилар Ер юзининг турли бурчагида учраб туради. “Маъбудларга ўхшаш мавжудотлар” шундайки, улар ўз табиатига кўра, инсонга ва Ер юзидаги бошқа жониворларга ҳечам ўхшамайди ва айнан шуниси билан топинувчилар қалбини ўзига ром этади. Яна бир гап: уларнинг бари – ёвуз!

У барельефни қўлда тутиб, каминадан сўради:

– Бу матоҳ Антарктикадан топилганини биласиз. Хўш, уни яшадан мақсад нима бўлган, деб ўйлайсиз?

– Бу фақат бир тахмин: менингча, хиндулар “Вендиго” деб атаган нарсани ибтидоий ҳайкалтарош шундай дағал тасаввур этган.

– Фаразгингиз чакки эмас-у, лекин Антарктика тамаддунида Арктика Вендигоси ҳақида тасаввур бўлгани даргумон. Йўқ, бу матоҳ музлик остидан топилган, ёши ҳам анча улуг. Аслида, у Шиму тамаддунидан ҳам қадимийга ўхшайди. Бу жиҳатдан у – ноёб, аммо бошқа жиҳатдан – йўқ. Худди шундай ҳайкалчалар турли асрларда топилганини эшитиб, ажабланарсиз балки. Улардан айримлари кроманьон одами даврига, ҳаттоки ундан ҳам аввалгирок асрларга, биз тамаддун деб аташни хуш кўрувчи жараён ибтидосига бориб тақалади. Қўлимизда шундай топилмалардан ўрта асрларга, Хитойдаги Мин сулоласи даврига, Русия подшоҳи Павел Биринчи даврига, Гавайи оролларига, Вест-Индия, замонавий Ява ва пуританлар Массачусетсига тегишлилари бор. Ана шуларга асосланиб, ўзингиз хулоса чиқаравering. Ҳозир эса мен учун бу матоҳнинг ноёблиги унинг бошқа жиҳатида – шу тасвирнинг, менингча, миниатюраси ҳам бўлса керак. Амброз Дюарт Данвичга бориб, миссис Бишопнинг уйини суриштирганда, кишлоки икки қария ундан “Белги” бор-йўқлигини сўраган, ўшанда унинг ёнида шундай миниатюра бўлган...

– Тўппа-тўғри айтиб қўя қолмаяпсиз-у, аммо барельеф ўша мавжудотга қараб ишланган, деб шама қияпсиз-а? – деб сўрадим.

– Ўша пайтда устанинг ёнида турмаганман, – деди у одамнинг ғашига тегадиган жиддият билан, – лекин, шундай бўлиши мумкин эмас, деб даъво ҳам қилолмайман.

– Хуллас, сиз Бейтснинг айтганларига ишонасиз, шундайми?

– Рост, булар яна ҳақиқат бўлмасайди, деб кўрқаман, жиллақурса, бирор соҳа доирасида.

– Ундай бўлса, ўша соҳа – психиатрия! – дедим ўзимни туюлмай.

– Биласизми, далиллар йўқ пайтда дарров хулоса чиқарасиз-у, далиллар бор пайтда узок ўйланиб қоласиз. – У бошини сарак-сарак қилди. – Бу

хикояда аждодларингиздан бири – рухоний Вард Филипс номи тез-тез тилга олинганини пайкагандирсиз, ҳойнаҳой?

– Албатта.

– Доктор кулай фурсатдан фойдаланиб қоляпти, деб ўйламанг-у, бироқ оилангиз тарихига бирров разм солиб, Вард Филипснинг Илия Биллингтон билан ораси бузилгач, ҳаёти қандай кечгани ҳақида озроқ сўзлаб берсангиз, маъқул бўларди.

– Менингча, унинг ҳаётида диққатга сазовор ҳеч нарса йўқ. Ўша можалардан кейин у узоқ яшамади. Устига-устак, “Янги Англияда юз берган ғайритабиий ҳодисалар” деган китобининг барча нусхасини йиғиб олиб, ёқиб ташламоқчи бўлганида, обрўсига янаям путур етди.

– Буларни Бейтснинг қўлёмасига солиштирсак, бирон бир сир англашилмасмикан?

– Менингча, уларда қандайдир ўхшашлик бордек.

– Менингча эса, буни атиги ўхшашлик деб аташ камлик қилади. Вард Филипснинг ҳатти-ҳаракати иблисни кўрган-у, лекин кўрдим деган сўзидан воз кечишга уринган одамнинг қилмишига ўхшайди.

Доктор Лэпхем энгил-елпи фикрловчи одам эмасди, колаверса, унга ҳамкасб бўлгандан бери ғалати воқеалару инонч-эътиқодларга ҳам бир неча бор дуч келганман. Бундай ҳодисалар аксар жуда чекка, одам оёғи етмаган жойларда кузатилар, аммо бу дегани шундай воқеалар бизнинг Данвичда ҳам юз бериши мумкинлигини истисно этмасди. Бунинг устига, доктор Лэпхемнинг Коинот ҳақида сўзлаб берган қўрқинчли асотирларини ҳам эсладим, холбуки улар ҳақида ўйлашнинг ўзи одамда кучли ваҳима уйғотарди.

– Илия Биллингтон иблис бўлган демокчимисиз? – деб сўрадим.

– Бу саволга ҳам ҳа, ҳам йўқ, деб жавоб беришим мумкин. Қўлимиздаги далилларга кўра, у иблис эмас, иблис тарафдори бўлган. Шак-шубҳасиз, Илия Биллингтон ўз даврининг энг илғор кишиларидан эди – у ақл жиҳатидан бошқалардан анча устун турар, ўзи қандай улкан хавф-хатарга дуч келганини ҳам баҳолашга қодир эди. У инсоният энди яралган даврда юзага келган расм-русум ва урф-одатларни адо этган, айни пайтда уларнинг мудҳиш оқибатидан сақланишни ҳам билган. Ҳар қалай, шундай таассурот пайдо бўлади. Бу қўлёмза ва ҳужжатларни синчиклаб ўрганиб чиқиш зарур. Хуллас, вақтни бой бермоқчи эмасман.

– Менингча эса, сиз бу алахсирашга ҳаддан зиёд катта аҳамият беряпсиз.

У бош чайқади.

– Энди Биллингтонлар дарахтзорю унинг атрофлари, айникса, Данвичда юз берган фожиаларга келсак, уларни тасодиф дейишса, бунга ишонманг, деган бўлардим. Ҳар гал Биллингтонлар ўрмонида бақалар шовкин кўтарса, Данвич ва унинг теварагида бирор киши сирли тарзда ғойиб бўлган. Биз мистер Бейтснинг қўлёмасига, унда узоқ даврларнинг шохидликлари акс этганини назардан соқит қилсак, буткул безътибор қарашимиз мумкин. Мабодо Бейтснинг қўлёмасини инкор қилмоқчи бўлсак, ҳеч бир қийинчиликсиз аслиятга мурожаат этишимиз мумкин. Бу воқеалар икки юз йилдан зиёд вақт давомида, энг камида учта авлод ҳаётида такрорланмоқда. Дастлаб ўша мудҳиш воқеаларга жодугарлик оқибати, деб қарашганига шубҳа қилмайман. Шунинг ортидан бир ёки

бир неча шўрпешона жабр кўргани ёхуд ҳалок бўлган чиқар. Жодугарларни таъкиб этиш ва гулханда ёкиш ўша замонларда одатий ҳол эди, шу билан бирга, бир томондан, жазавога тушиш, бошқа томондан, ёвузликка кўниш ҳам инсон табиатига ҳеч қачон ёт бўлмаган.

Чамаси, Илия даврида руҳоний Вард Филипс ва мухбир Жон Друвен ҳақиқатдан огоҳ бўлган-у, Биллингтонлар уйига боришга қарор қилган. Шундан сўнг Друвен ғойиб бўлади-да, барча данвичлик қурбонлар бошига тушган кулфат унинг бошига ҳам тушади. Руҳоний Вард Филипс эса Биллингтонлар уйида кўрганларини ҳечам эслай олмайди, қолаверса, уни қай бир йўл билан ўз китобини йўқ қилишга мажбур этишади ва у кейинчалик бунга уриниб ҳам кўради. Шунга ҳам эътибор қаратингки, бу китобда ўн йиллар аввал ҳам худди шундай воқеалар юз бергани баён этилади. Ҳозирги даврда эса Амброз Дюарт аввал мистер Бейтсга жон ҳовучлаб мактуб ёзиб, ёрдамга келинг, деб илтижо қилади-ю, келганида эса очикчасига душманларча муносабатда бўлади. Ушбу воқеаларнинг сценарийси битта эмасми?

Бу фикрга ҳеч бир эътирозсиз кўшилдим.

– Шу уйнинг бир палакати бор, дегувчилар ҳам топилади, бунга биламан, Бейтснинг қўлёмасида ҳам бир неча жойда шунга шама қилинади. Бундай кишилар “Қолдиқ руҳий таъсир назарияси”ни илгари суради, лекин ўзимга қолса, уни ҳаддан ташқари баҳайбат, ўта ваҳший ва ёвуз, бемисл сирли куч деган бўлардим.

Доктор Лэпхем бу сўзларни шу қадар жиддий тарзда айтдики, менда унинг Бейтс қўлёмасига жуда муҳим деб қаратаётганига заррача шубҳа қолмади. У қўлёмма юзасидан қидирувларни давом эттиришга қатъий қарор қилган, жавонлардан шахд билан китобларни олиши эса, ўзи айтганидек, вақтни бой бермоқчи эмаслигидан далолат берарди.

У бир муддат тўхтаб қолди-да, менга, нонушта қилиб кела қолинг, йўл-йўлакай доктор Армитидж Харперга хат ҳам бериб келасиз, деди-ю, шу заҳоти хатни ёзишга тутинди. Доктор Лэпхем ҳар доимгидан тетик ва серғайрат кўринарди, у хатни текис дастхатида ёзиб бўлгач, қоғозни тез буклади-да, конвертга солиб муҳрлади. Менга узатаётиб, яхшилаб овқатланиб олинг, деб тайинлади, чунки “бу ерда узоқ вақт ишлаб ўтиришимиз, шу сабаб тушликни ўтказиб юборишимиз мумкин” экан.

Бирор соатларда қайтиб келдим-у, доктор Лэпхемни китоб ва ҳужжатларга кўмилиб ўтиргани устидан чиқдим. Булар орасида Мискатоник университети кутубхонасининг қалин, муҳр босилган бир китоби ҳам бор эдики, уни олимнинг илтимосига кўра, атай келтиришган кўринади.

Бейтснинг қўлёмаси бир ёнда турар, унинг айрим саҳифаларига белгилар қўйилганди.

– Менга нима хизмат буюрадилар?

– Ҳозирча фақат эшитинг ва фикрланг. Ўтиринг.

У ўрнидан турди-да, катта-катта қадамлар ташлаб, дераза ёнига борди. Бу ердан Мискатоник университети худудининг кутубхона рўпарасидаги бир бўлаги ва унга гўё кўрикчи қилиб қўйилган занжирдаги баҳайбат ит кўринарди.

– Менингча, қўлидаги далилларни қиёслаб олмайдиган кишилар энг омади чопган кимсалардир, – дея гап бошлади доктор Лэпхем. – Бунга Бейтс дурустгина мисол бўла олади. У бир-бирига боғлиқ эмасдек

кўринувчи далилларни қоғозга туширади ва ҳар доим дахшатли воқеликка юзма-юз туради. Лекин бу воқеликка тик қарашга сира уринмайди, бунга унинг юзаки билими ва эскича қарашлари халақит беради. Тўғриси, унинг хатти-ҳаракатлари замирида ўртамиёна одамнинг хулқ-атвори ва ишонч-эътиқодидан бўлак ҳеч нарса йўқ.

Коинот маҳобатини ақалли бир оз англаса, Фазо қаърига сал кўз қирини ташласа эди, у ё ақлдан озар, ё бунақа билимдан воз кечиб, бидбат-хурфотни афзал кўрган бўларди. Қаерга қарама, шу аҳвол.

Бейтс икки асрдан ҳам кўпроқ вақт давомида юз берган воқеаларни қоғозга туширган ва Биллингтонлар уйи жумбоғини ечиш учун барча имкониятга эга бўлса-да, аммо бу ишни уддалай олмаган. У ягона бошқотирманинг турли қисмлари бўлган воқеаларни жой-жойига қўйиб чиққан, хаттоки қатъий бир хулосага ҳам келган. Масалан, бобокалоним Илия Биллингтон ниҳоятда ғалати, ноқонуний бир иш билан шуғулланган ва бунинг оқибатида маҳаллий аҳолининг бир неча вакили сирли тарзда ғойиб бўлган, деган фикрга келган-у, аммо ундан нарёғига ўтолмаган. У баъзи воқеаларга бевосита гувоҳ бўлса ҳам, сезгиларим алдамаётганми-кан, деб нуқул шубҳа қилаверган. Қисқаси, у ўртамиёна одам: фанга номаълум воқеаларга юзма-юз келиб қолгани ҳамона дарров ўз сезгиларини инкор этишга тушган.

Бейтс “хаёлот”, “рўё” деган тушунчалар ҳақида ёзади, лекин ҳалол бўлгани учун тан ҳам олиб кўяди: унинг юз берган воқеаларга муносабати шу қадар “меъёрий”ки, оқибатда барча далиллар ёлғон бўлиб чиқади. Хулласи калом, гарчи кўлида бошқотирма қалити – кўплаб далиллар бўлса-да, уларни бир ерга жамлаб, фавқуллодда хулоса чиқаришга журъати етмайди. Қисқаси, у ечимдан қочиб, жумбоқни доктор Харперга оширади, доктор Харпердан эса менга ўтади.

Шунда дангал сўрадим:

– Бейтс қўлёмаси – аниқ далилларга асосланган ҳужжат, деган хулосага таянмаяпсизми ишқилиб?

– Менингча, бундан бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Буларнинг бари – ё чин, ё ёлғон. Агар далилларни ишончсиз десак, унда юз берган воқеаларни ҳам инкор этишимиз керак. Холбуки, улар ҳужжатларда қайд этилган, гувоҳларга ҳам эга, хаттоки, тарихдан жой олган. Агар биз шу далилларни рост деб тан олсак, бошқа воқеаларни ҳам изоҳлаб бера оламиз. Бу воқеалар эса қўлёмасда “тасодифият” ёки “айният” деб таърифланади-ю, лекин ўша тасодифияту айнаиятларнинг ўртача эҳтимоллиги фан хулосаларига тўғри келмаслиги ва уларни ҳеч қайси илмий усул ёрдамида тажриба қилиб бўлмаслиги эътиборга олинмайди.

Шу сабаб ҳам, менингча, ҳеч қандай танлов имконияти йўқ. Бейтснинг қўлёмаси бизни Данвич ва данвичликлар ўтмишига доир талай воқеалардан хабардор этади. Шунда ҳам сиз қўлёманинг баъзи ўринларида хаёлий манзаралар баён қилинган, десангиз, унда ана шу ғайритабиий хаёлот манбаини изоҳлаб беришга мажбурсиз. Негаки, мистер Бейтснинг ёзувлари аниқ, хатто қарийб илмий, боз устига, шундай тафсилотларни келтирадики, булар унинг чиндан ҳам шунга ўхшаш воқеаларни кўрганидан далолат беради. Бундан ташқари, инсон эволюцияси ва мутацияси тарихининг биз билган ҳеч бир ҳодисаси қўлёмасдаги баъзи тафсилотларни изоҳлай олмади.

Сиз яна эътироз билдириб, ўша мавжудотлар босинқираш маҳсули, десангиз ҳам, барибир, Бейтснинг босирик тушларига нега шундай махлуқлар кирганини изохлаб бермай иложингиз йўқ. Агар инсоннинг босирик ёки ҳар қандай тушига унинг нафақат ақл-заковати, балки ҳаёт тажрибасига ҳам мутлақо ёт махлуқлар кириши мумкин, деган фаразни илгари сурмокчи бўлсангиз, бу фаразингиз ўша мавжудотлардек илмий фактларга зид бўлиб чиқади. Биз шу қўлёсмани далилий ҳужжат сифатида қабул қилибгина мақсадимизга эриша оламиз. У Биллингтонлар уйи сирини очишимиз учун бошланғич нукта бўлиши мумкин. Имоним комил, биз янглишган тақдирда ҳам вақт ҳаммасини жой-жойига қўяди.

У ёзув столи ёнига келиб, ўтирди.

– Бу ерда иш бошлаган биринчи йилингизни эсларсиз балки. Ўшанда сиз Понапе, Каролина ороллари аҳолиси Денгиз маъбудни – Сув Мавжудоти шарафига ўтказадиган ғаройиб маросимлар ҳақида маълумот тўплаган эдингиз. Сиз бу денгиз маъбудини аввалига балиқ – маъбуд Дагон деб ҳисоблагингиз, шунда маҳаллий аҳоли, йўқ, У Дагондан улуғ, Дагон ва Дагоннинг Денгиз Тубидаги гуашталари Унга хизмат қилади, деб айюҳаннос кўтарди.

Бундай эътиқодий қолдиқлар анча кенг тарқалган-у, лекин улар ҳақида жуда оз ёзилади. Аммо бир воқеа баъзи қўшимча топилмалар – соҳил яқинида кема ҳалокатга учрашдан нобуд бўлган маҳаллий кишилардан баъзисининг танаси ғалати мутацияга учрагани сабаб шов-шув қўзғади. Бу инсонларда ўта жўн ойкулоқлар, танадан ўсиб чиққан қолдиқ пайпаслагичлар, ҳатто бирининг киндиги ёнида тангачали кўзчалар борлиги аниқланганди.

Ўша қурбонларнинг бари Денгиз маъбудига сиғинар эди. Маҳаллий аҳоли ўша Маъбудни юлдуздан тушган, дерди, бу гувоҳликни аниқ эслаб қолганман. Атлантика аҳолиси, майя қабиласи, друидлар ва бошқа халқларнинг диний эътиқоди билан асотирий дунёқараш ўртасида анча ўхшашликлар борлиги ўзингизга маълум. Айниқса, осмон билан уммон ўртасида ҳар қанча ўхшашликларни топса бўлади. Масалан, маъбуд Ке-цалкоатлни қадимги юнон Атласига қийслаш мумкин, чунки Атлас ҳам дунёни елкасида кўтариб туриш учун Атлантика уммонидан чиқиб келган, дейилади.

Бу ҳол нафақат динлар, балки афсоналар, масалан, алп одамларни илохийлаштиришда ҳам кўринади. Алп одамлар ҳам денгиздан, аниқроғи, ғарбий денгизлардан чиққан, деб ҳисобланади. Юнон титанлари, испан эртакларидаги оролларда яшовчи баҳайбат одамлар ва ғарқ бўлган Лионесдан чиқиб келган Корнуэл ҳақида ҳам худди шундай гап-сўзлар юради.

– Мен қадимги ривоятларни шунинг учун ҳам эслаяпманки, ибтидоий одамлар денгиз қаърида баҳайбат мавжудотлар яшайди, деб ҳисоблаган, бу эса алп одамлар уммондан чиқиб келган, деган иккиламчи инонч-эътиқодни пайдо қилган. Биз Понапеда ҳозир ҳам учровчи сиғиниш қолдиқларидан ҳечам ажабланмаслигимиз керак, чунки бундай ҳоллар Ер юзида анча-мунча топилади.

Менингча, биз одамлардаги мутациялардан ажабланишимиз лозим. Ушбу мутацияларни дудмол назариялар билан изохлашади-ю, бироқ денгиз мавжудотлари билан Каролина ороллари аҳоли ўртасида бирон бир жинсий алоқа кузатилгани ҳақида ҳеч қандай далил келтиришмайди.

Агар шундай жинсий алока кузатилганда, мутацияларни ҳам изохлаш мумкин бўлар эди.

Фан бундай денгиз мавжудотлари ҳақида далилга эга бўлмагани учун уларни инкор қилади, мутацияларнинг ўзига эса “манфий”, деб қараб, илмий далилликка яроксиз, деб рад этади. Шундай вазиятларда бу ҳодисалар фанга номаълум, деган мазмунда муфассал изоҳ тайёрланади-да, маҳаллий аҳолига ноёб экспонатдек қаралиб, “ибтидоний қабила” ёки “атавизмга маҳкумлар” деган тамға босилади, охири эса бинойидек хужжатлаштирилган ўша ҳодисалар бор тафсилоти билан картотеканинг энг чеккасига яшириб қўйилади.

Мабодо бирор кимса, масалан, сиз шу ҳодисаларни батафсил ўрганишга киришсангиз, қўлга киритажак маълумотларингиз занжири Ер шарини бир неча бор ўраб чиқишга етарди. Бундан ташқари, ўша ҳодисаларда бир талай ўхшаш жиҳатлар кўзга ташланади, улар бир-бирини тасдиқлайди ва такрорланиб туришини таъкидлайди.

Аммо парча-парча бу ҳодисаларни ҳеч ким ҳолис ўрганишга жазм этмайди, чунки мистер Бейтс мисолида кўрганимиздек, биз унинг мудҳиш оқибати қаршисида кўркувга тушамиз. Яхшиси, эл қатори жим яшаб юрар-верган маъқул, чунки қизил чизиқдан ташқари чиқилса, бирор кимса дош беролмайдиган ёвуз кучга дуч келиш мумкин.

Мен Понапе ороли аҳолисидан эшитган ҳикояни эсладим ва уни Лэпхемга ҳам айтиб бердим. Лекин, барибир, бир нарсага – унинг нима учун Бейтс кўлэмаси билан, ҳатто жуда узок бўлса ҳам, бирор алоқадорлик кидираётганига тушунмасдим, аммо кўнглимда бу воқеани у менга атай эслатди, деган қаноатни туйдим.

Доктор Лэпхем батафсил изоҳида давом этди:

– Антропологлар қайд этган ўзаро тарқок ҳодисаларда, барибир, аллақандай ягона ўзак бор. Бу ҳам бўлса, ибтидоний даврларда Ер юзида бошқа ирққа мансуб мавжудотлар яшаган, деган жуда қадимий инончдир. Бу мавжудотлар иблисона расм-русумлари сабаб Катта Маъбудлар қувғинига дучор бўлган. Улар оддий одамлардан фарқли ўларок, вақт ва фазо қонунларига бўйсунмайди, қолаверса, бошқа ўлчамларда ҳам яшай олади.

Бу мавжудотлар қувғинга учраган ва даҳшатли муҳр билан одамзотдан ажратилган бўлса-да, “ташқарида” ҳаётинида давом эттирмоқда ва Ер юзида макон тутган “тубан” мавжудотлар ақлини ўз измига бўйсундириб, яна ҳукмронлигини тиклашга бот-бот уринмоқда. Ер юзидаги мавжудотлар уларга дахли йўқ майда қонунларга бўйсунгани учун ҳам ўша махлуқлар наздида тубан саналади.

Қувғиндилар орасида энг кўп тарқалгани Буюк Қадимгилар ёки Буюк Собиклардир. Кўплаб ибтидоний халқлар, чунончи, Понапе аҳолиси ҳам улар хизматида бўлган. Буни ҳам қўя туринг, Буюк Собикларнинг адовати ниҳоятда қўркинчлидир. Яна шуни ҳам айтиш жоизки, уларнинг фалажловчи кўркуви билан инсоният ўртасидаги тўсиқ – эркин, ихтиёрий ва омонатдир.

– Бирок сиз бу фикрни Бейтснинг кўлэмаси ва унга илова қилинган хужжатлардан олган бўлишингиз ҳам мумкин-ку! – деб эътироз билдирдим мен.

– Йўқ, – дея кескин жавоб қайтарди доктор Лэпхем. – Бу қараш Бейтснинг кўлэмасидан ўнлаб йиллар бурун ҳам бор эди.

– Бейте бу карашни асословчи далиллар топган экан-да!

Бу гапга у пинагини бузмади, нуткидаги жиддий, тантанавор оҳанг ҳам ўзгармади:

– Ҳатто шундай бўлган тақдирда ҳам, бу мазкур ходисани изоҳлаб беролмайди. Тахминан милодий 730 йили Дамашқда араб шоири Абдул ал-Ҳазрат дахшат уйғотувчи Буюк Собиклар ва улар билан мулоқот ҳақида китоб ёзди. Ал-Ҳазратнинг устидан ҳамма, телба бўлиб қолибди, деб қулди. У китобини “Ал-Азиф” деб атаган эди. Бу китоб баъзи махфий давраларда юнонча “Некрономикон” номи билан ҳам жуда машҳур ва ўта ноёб.

Фикри ожизимча, бу афсона ва ходисалар кўп асрлар аввал қоғозга туширилган, баъзи ноинсоний – уларни шундай атай қолайлик! – воқеалар бугун ҳам юз бераётган ва ўша араб муаллифи хулосаларини тасдиқлаётган бўлса, демак, уларга баъзи кимсаларнинг ҳаёлотига ёки фирибига, айниқса, бу ҳақда ҳеч вақодан беҳабар одамнинг найранги, деб караш мутлақо ноилмий бўлур эди.

– Жуда соз, давом этинг-чи!

– Буюк Собиклар, – деди у, – айрим хоссаларига кўра, табиий кучлар – тупрок, сув, ҳаво, оловга ўхшаб кетади. Баъзи ғайритабиий хусусиятлари истисно этилса, улар бу мавжудотлар учун ҳам яшаш муҳитидир. Буюк Собиклар ғайритабиий хусусиятлари боис вақт ва фазо таъсиридан озод ва айни шу сабабдан инсоният ва Ер юзидаги бошқа жонзотларга муттасил хавф солади.

Буюк Собикларнинг Ер юзига қайтишга интилишини Уларнинг ибтидоий тарафдорлари қўллаб-қувватлайди. Ибтидоий тарафдорлар Уларга худди маъбудлардек сиғинади ва бу топинувчилар аксар ё жисмоний, ё ақлий ногирон, баъзан эса, худди Понапеда кузатилганидек, ҳатто мутацияга учраган кимсалар бўлади.

Буюк Собиклар ва уларнинг фазовий гумашталарига “туйнук” ва “йўл”ни ана шулар очиб беради. Ана шу мавжудот ва гумашталарни эса, улар вақт ва фазонинг қаерида бўлса ҳам, баъзи маросимларни адо этиш орқали “чорлаш” мумкин. Бу маросимлардан айримларини Абдул ал-Ҳазрат ва шуҳрати ундан пастроқ бошқа муаллифлар ёзиб қолдирган. Абдул ал-Ҳазратга издош муаллифлар, гарчи ўша ягона манбага бориб тақалса-да, аммо “Ал-Азиф”дан кейин пайдо бўлган ва уни янаям бойитадиган кўплаб янги маълумотлар ёзиб қолдирган.

У бир зум жим қолди-да, сўнг менга диққат билан тикилди:

– Фикрларимни англай оляпсизми, Филипп?

– Англай оляпман.

– Жуда соз. Шуни ҳам айтиш керакки, Буюк Собиклар турли-туман ном билан аталади. Айримлари қуйи табақага мансуб бўлиб, бундайлар кўпчиликни ташкил этади. Улар юқори табақага мансуб озчиликдек эркин эмас. Худди шу қуйи табақа одамзот бўйсунувчи қонунларга ҳам итоат этади.

Улардан дастлабкиси Хтулу бўлиб, у денгизга ғарқ бўлган Р’лие шаҳрида гўё ўликдек кимир этмай, аммо туш кўриб ётади. Баъзи манбаларда қайд этилишича, бу шаҳар Атлантикада, бошқа манбаларда ёзилишича эса, Массачусетс соҳили яқинидаги денгиз тубида эмиш. Улардан иккинчиси – Хастур. Гоҳида уни Номини Атаб Бўлмас Мавжудот ҳам

дейишади. Гиада юлдуз туркумидаги Халида яшовчи Ифодалаб Бўлмас Хастур ҳам – унинг ўзи.

Учинчиси – Шаб-Нигрот, у хосилдорлик маъбуди ё маъбудасининг кўрқинчли “эгизи”дир. Кейингиси – “Маъбудлар Элчиси” Нарлатотеп. Буюк Собикларнинг энг кудратли тоифасига дарғазаб, ёвуз Йогт-Сотот – Азатотнинг, абадият марказидаги сўкир ва телба Хаоснинг хукмфармоларидан бири ҳам киради. Кўзингиздан ўқиб турибман, бу номларни ажрата бошладингиз.

– Тўғри, бу номлар сал бошқача шаклда қўлёзмада ҳам учрайди.

– Хужжатларда ҳам. Энди, келинг, сиздаги шубҳаларга барҳам беришга уриниб кўрай. Нарлатотеп номини кўпинча “Ньярлатотеп” деб талаффуз қилишади. Ўша Махлук даҳшат солиб пайдо бўлган пайт Унга “най чалувчи авсарлар” деб ном олган мавжудотлар ҳамроҳ бўлади.

– Бейтс кўрган махлуқлар!

– Ҳа, балли!

– Унда бошқалари-чи? Улар ким?

– Бу ҳақда фақат тахмин қилиш мумкин. Бирок Нарлатотепга доим овсар найчилар ҳамроҳлик қилар экан, демак, улар бор жойда Нарлатотеп ҳам бўлиши турган гап. Буюк Собиклар, худди мутантлардек, бирмунча ўзгарган ҳолда кўзга кўриниш қобилятига эга, гарчи ҳар бирининг ўз аниқ киёфаси ва шахсияти бўлса ҳам.

Абдул ал-Ҳазрат китобида Ньярлатотепнинг “юзи йўк” дейилади. Айни пайтда Людвиг Принн “Ерости мистериялари” асарида уни “ҳамма нарсани кўрувчи кўз” деб атайди, фон Юнцт эса “Сирли нарсаларга топиниш” китобида уни бошқа Буюк Собиклар – масалан, Хтулудек – “пай-паслагичларга эга”, деб ёзади. Бу хилма-хил таърифлар Бейтсга “қатталашиш” ёки “кенгайиш” бўлиб кўринган барча ходисаларни камраб олади.

Мен бу ибтидоий топиниш ва диний эътиқодлар ҳақида афсона ва далиллар шу қадар кўплигидан хайратга тушдим. Ўзим доктор Сенек Лэпхем ўша китобларни аввал ҳам тилга олганини эслолмайман, унинг қўлида бу китоблар йўк эди илгари! Улар ҳақида қаердан шунча маълумот топа қолди экан-а?

– Бу китоблар жудаям ноёб, – деди у менинг саволимга жавобан. – Мана буниси, – у нонуштадан қайтиб келганда, кўзим тушган муҳрли китобни кўрсатиб, – энг машҳури. Уни кутубхонага бугун кечкурун топширишим керак. Бу – Олаус Вормиус лотин тилига ўтирган “Некрономикон” китоби. У XVII асрда Испанияда чоп этилган. Аслида, у Бейтснинг қўлёзмаси ва унга илова этилган хужжатларда тилга олинувчи “китоб”нинг ўзгинаси.

Дунёнинг турли бурчакларида яшаган ва Илия Биллингтон билан ёзишма олиб борган кишилар бутун бошли саҳифаларни худди шу китобдан кўчириб олган. Бу китоб тўлиқ ёки қисман Видинерда, Британия музейида, Буэнос-Айрес ва Лима университетлари кутубхонасида, Париж Миллий кутубхонасида ва шу ерда, яъни Мискатоникда бор. Баъзи олимларнинг айтишича, битта нусхаси Қоҳирада, яна биттаси Римда, Ватикан кутубхонасида сақланар эмиш, ҳафсала билан кўчирилган қисмлари эса айрим кишилар қўлида бор, дейишади. Бунинг тасдиғи шуки, Бейтс китоб нусхасини Илия Биллингтондан мерос қолган кутубхонадан топди. Ҳамонки, Биллингтон китобдан кўчирма олган экан, демак, бошқалар ҳам кўчирма олганига шубҳа қилмаса бўлади.

Доктор Лэпхем ўрнидан турди, буфетдан бир шиша вино олиб, қадахни тўлдириб куйди-да, худди шинавандадек, ютумидан роҳатланиб ича бошлади. Бу пайтда у дераза олдида турарди. Ташқарида зулмат куюклашиб борар, Архам окшомги шовқинларга тўлганди. Доктор Лэпхем стол ёнига кайтди.

– Масаланинг асл моҳияти – шу. Ҳозирча шу маълумотлар етарли, – деди у.

– Бу гапларга мени ишонади, деб ўйлаяпсизми?

– Йўқ, албатта. Лекин буни бирламчи фараз деб ҳисоблайлик-да, Биллингтон жумбоғига татбиқ этиб кўрайлик.

Мен рози бўлдим.

– Жуда соз. Илия Биллингтондан бошлай қоламиз. Дюарт ҳам, Бейтс ҳам айнан шундан бошлаган эди, чамаси.

Илия Биллингтон сирли, аммо жирканч ишлар билан шуғулланган, бу ишлар жодугарликка алоқадор бўлган, десак иккимизнинг фикримиз бир жойдан чиқади. Руҳоний Вард Филипс ва Жон Друвен бу машғулоти айнан жодугарлик деб ҳисоблаганига ишончим комил. Қўлимизда Илиянинг маросимлари Биллингтонлар дарахтзориди, тош минорада адо этилгани ҳақида далиллар бор. Яна шу ҳам маълумки, ўша маросимларни у тунда, Илиянинг ўғли Лаан ёзганидек, “кечки таомдан кейин” адо этган.

Бу айнан қандай маросимлиги номаълум, лекин унда, гумашта сифатида бўлса-да, хинду Квамис ҳам қатнашган. Бир куни хинду “Нарлатотеп” деган номни кўрқув аралаш эҳтиром билан тилга олган. Айни пайтда, данвичлик Жонатан Бишоп мактублари гувоҳлик беришича, бу жентльмен ҳам шу маросимни адо этган. Ўша хатлар, ҳар қалай, масалага анча ойдинлик киритади. Жонатаннинг кучи сирли Мавжудотни осмондан чорлашга етган-у, аммо бошқа мавжудотлар йўлини тўсиш ва ўзини химоя қилишга етмаган.

Хулоса шуки, ўша мавжудотларда одамларга эҳтиёж бўлган. Одамлар озуқа бўлиб хизмат қилган, деган фаразни ҳам илгари суриш мумкин. Шунда одамларнинг ғалати тарзда ғойиб бўлишию ҳар гал бунинг сири очилмай қолиши сабабини аниқлашимиз мумкин.

– Хўш, унда жасадлар яна пайдо бўлиб қолганини қандай тушунтирасиз? – деб доктор Лэпхемнинг сўзини бўлдим. – Улар шунгача қаерда бўлган, бу ҳақда бироргаям далил йўқ-ку!

– Тахминимча, улар ўзга ўлчамларда бўлган, шу сабаб ҳам далилдан асар йўқ. Хулоса ниҳоятда оддий: осмондан тушган мавжудотлар хилма-хил эди – сиз Бишоп мактубидаги маълумотларни, айниқса, ўша мавжудотларни қандай чорлаш ҳақидаги кўрсатмаларни эсланг!

Улар ўзга ўлчамдан учиб келган ва яна ўзга ўлчамга учиб кетган. Улар ўша ёққа тубан мавжудотлар – одамларни ҳам олиб кетиб, озикланган. Одамларнинг ҳаётий кучини сўриб олганми, қони ёки бошқа нарсасини-ми – буни фақат тахмин қилиш мумкин.

Авалло шу мақсадда, қолаверса, унинг ўчириш учун Жон Друвени гиёҳванд модда билан сийлашган, уни Биллингтонлар уйига қайта чакириб, қасос мақсадида қурбон келтиришган. Жудаям қизиқувчан Вилбур Коурини Жонатан Бишоп ҳам айнан шундай гумдон қилган.

– Боринги, бари худди шундай бўлган ҳам дейлик, аммо бу ҳолда баъзи мантиқий зиддиятлар келиб чиқмаяптими? – дедим мен.

–Хайрият-е, шуни қачон пайқаркансиз, деб кутиб тургандим! Ҳа, мантиқий зиддиятлар бор. Буни кўра билмоқ ва тан олмақ лозим. Бейтс, афсуски, ана шундай қилолмади, бу унинг юзаки фикрлаши оқибатидир. Шу ўринда бир фаразни ўртага ташласам. Илия Биллингтон ота-боболари Буюк Собиклар ҳақида ёзиб қолдирган бирор маълумотга қўққис дуч келиб қолган Қарабсизки, энди у сирни очгиси келиб қолади, зарур билимларни кидириб топади ва шуларга таяниб, Мискатоник ирмоғидаги оролда жойлашган тош ҳалка ва минорада туриб, Буюк Собикларни чорлайди. Аммо Илия ҳар қанча хушёр турмасин, Махлуклар Данвич аҳолисига вақти-вақти билан ҳужум қилишининг олдини ололмайди. Боёқиш бу менинг эмас, Бишопнинг иши, деб ўз-ўзини тинчлантирган, оқлаган бўлиши ҳам мумкин.

У “Некрономикон”нинг бутун дунёдан тўпланган варақларини ўқиб, бирма-бир киёслаб чиқади ва ўзлаштириб олади. Айни пайтда у қаршисида намоён бўлган Нариги Олам бепоёнлигини бор маҳобати ва қудрати билан кўриб, асабийлаша ҳам бошлайди. Унинг руҳоний Вард Филипс китобига ёзган тақризи учун Друвендан ғазабланиши гувоҳлик берадики, биринчидан, Илия ўз ҳатти-ҳаракатларини тўлиқ бошқара олмаётганидан азобланган, иккинчидан, бегона куч қалбига мажбуран жойлаётган кутқу билан кураша бошлаган.

Друвенга ҳужум қилиб, ҳалок этишгани Илиянинг сабр косасини тўлдириб юборади. У Квамис билан хайрлашади-да, “Некрономикон” ёрдамида ўзи очган “туйнук”ни муҳрлайди, Бишоп ғойиб бўлгач, у очган “йўл”ни ҳам худди шундай беркитган эди. Сўнгра Англияга йўл олади-да, отамерос ер-мулкида, ёвуз кучлардан олисда тинч яшай бошлайди.

– Мантиқан тўғрига ўхшайди, – дедим тасдиқ оҳангида.

– Келинг, энди шу фараз асосида Илиянинг Биллингтонлар ер-мулки ҳақидаги кўрсатмаларини текшириб чиқайлик. – Доктор Лэпхем шундай дея бир даста қоғоз орасидан Бейтснинг қўли билан ёзилган варақни олди-да, яшил абажурли чирокни ёқди. – Хўш, мана. Илия, авваламбор, “ўзидан кейинги барча авлодлар”дан ер-мулкни оила қўлида сақлаб қолишни сўраб, илтижо қилади. Сўнгра бир қатор сирли қондаларни келтиради-да, гарчи ишоралар воситасида бўлса ҳам, уларнинг “маъноси Биллингтонлар уйидаги китоблардан топилади”, деб йўл кўрсатади.

Илия ўз васиятномасини ушбу кўрсатма билан бошлайди: “У минора турган оролни айланиб ўтувчи оқимни тўхтатмаслиги, минорага тегмаслиги, тошларга илтижо қилмаслиги керак.” Сув ўз-ўзидан тўхтаган ва бу, сизга аёнки, ҳеч қандай фалокат туғдирмаган. Илия “минорага тегманг” деганда, ўзи ёпган йўлни очилмасликни назарда тутганига шубҳа йўқ. Туйнук, чамаси, минора томида бўлган ва Илия уни белги ўйиб туширилган тош билан ёпган.

Ўша белгини мен кўрмаганман-у, лекин у, хойнаҳой, Катта Маъбудлар белгиси бўлса керак. Катта Маъбудлар олдида Буюк Собиклар ожиз қолади, шу боис улар бу белгидан кўрқади ва нафратланади. Гарчи Илия тақиқлаган бўлса ҳам, Дюарт минорага тегинди – унинг томидаги “туйнук”ни беркитиб турган тошни олиб ташлади.

Энди йўриқномадаги тошларга “илтижо қилмаслик”ка келсак, бу Нариги Оламдаги кучлар билан мулоқотнинг илк босқичида ўқиладиган афсунларнинг бир ёки бир нечаси бўлса эҳтимол.

Илия давом этиб ёзади: “У ўзига номаълум вақт ва фазога элтувчи Дарвозани очмаслиги, Остонада Пинҳона Турувчи Мавжудотни чорламаслиги ва адирларга илтижо этмаслиги керак.” Жумланинг биринчи қисми минора ҳақидаги бояги огоҳлантиришни таъкидлайди, холос. Иккинчи қисми эса Остонада Пинҳона Турувчи Мавжудотга илк бор ишора этсада, бироқ унинг айнан қайси мавжудотлигини ҳали билмаймиз. Балки у Нарлототеп, Йогг-Сотот ёки бошқа мавжудотдир. Учинчи қисм эса Улар осмондан ерга тушганда, маросимнинг кейинги босқичини ўтказиш, яъни қурбонлик келтиришни назарда тутди.

Учинчи банд ҳам яна огоҳлантиришга ўхшайди: “У ўз қулф ва танбаларини очиқ қолдирмаслик учун минора билан уй ўртасидаги ботқоқликда яшовчи бақалар, айникса, қурбақалар, учар ёнарқуртлар ва тентақушларни безовта қилмаслиги керак.” Яъни “ўз кўрикчилари”ни тинч қўйсин, дейилмоқчи. Тўғри, Бейтс бу огоҳлантириш маъносини дурустгина англаб етганди. Ўша маъно шундан иборатки, бу жонзотлар “Нариғи Оламдан келувчи меҳмонлар”га ўта сезгир, ёнарқуртлар ёғдуси, тентақушлар кичқириғи ва бақалар вақиллаши, аслида, учрашувга ҳозирланинг, деган маънони билдиради. Ҳар қандай аксинча хатти-ҳаракат ўзининг зарарингга ишлайди.

Тўртинчи қоидада илк бора дераза тилга олинади. “Деразани ўзгартиришга ёки бирон бир тарзда қайта қуришга уринмаслик керак.” Хўш, нега энди? Бейтснинг ёзишича, деразада сирли ёвуз куч мужассам. Йўриқнома ёвузликдан сакланиш ва фалокатдан ҳимояланишга қаратилган экан, деразанинг мудҳишлигини била туриб, нега уни йўқ қилмаслик керак? Менингча, гап шундаки, янги дераза аввалгисидан ҳам хавфли бўлиши мумкин.

– Дераза менга, барибир, сирлигича қоляпти, – дея унинг сўзини бўлдим.

– Наҳот Бейтснинг ҳикоясидан бирор маъно уқмаган бўлсангиз?

– Тўғри, дераза – ғалатирок, ойнаси ҳам бошқача. Аммо Биллингтонлар дидига шуниси ўтиргандир.

– Тахминимча, бу – умуман дераза эмас, балки линза, призма ёки кўзгу. У бошқа ўлчам ёки ўлчамлардаги, бошқа вақт ва фазодаги манзарани акс эттиради. Балки у кўз билан эмас, қолдиқ ёки унут хиссиётлар билан идрок этилувчи қора нурни акс эттиришга мўлжаллаб қурилгандир. Яна ким билсин, уни ҳатто инсон қўли яратмаган бўлиши ҳам мумкин. Бейтс худди шу деразадан икки марта ғайриоддий манзарани томоша қилган.

Буни ҳам муваққат фараз деб қабул қилайлик-да, энди Илиянинг сўнгги кўрсатмасига келайлик.

У аввалги барча қоидаларни тасдиқлайди ва шу сабаб ҳам аниқ маъно ифодалайди: “Орол ва минорага бирор тарзда тегинмаслик, деразани ўзгартирмаслик – бузиб ташлаш бундан мустасно – талаби шартномага киритилмагунча, ер-мулкни бировга сотмаслик ёки бошқа йўсинда тасарруф этмаслик керак.”

Бу ўринда ҳам деразада сирли ёвуз куч мужассам, деган фикрга дуч келамизки, бу эса, ўз галида, деразани ҳатто Илия ҳам беҳабар бир ўтиш йўли, деб тахмин қилишга изн беради. Деразадан бу ёққа Буюк Собикларнинг жисми ўтолмаган бўлса ҳам, уларнинг идроки ёки фикри ўтган бўлиши мумкин.

Назаримда, энг тўғри ва аниқ изоҳ қуйидагича – қўлимиздаги барча далиллардан кўриниб турибдики, уйда ҳам, ўрмонда ҳам одамга таъсир кўрсатувчи сирли куч бор. Ўша куч Илияни жодугарликка доир китобларни мутолаа этиш ва тажрибалар ўтказишга мажбурлаган. Бейтснинг бизга ҳикоя қилишича, Дюарт уйга кўчиб келганида, деразага интилаверган – ҳадеганда уни кўздан кечиргиси, ундан ташқарига қарагиси келаверган.

Дюарт минорага борганда эса, томга ўрнатилган тошни олишдан ўзини тийиб туролмаган. Бейтс ҳам холаваччаси билан илк учрашувидан сўнг уй унга қандайдир таъсир кўрсатаётганини қайд этган. Бироқ у Дюартнинг ўзини ғалати тутишини “акдан озиш” ёки “шахснинг иккиланиши”га йўйиб, хатога йўл қўйди. Ёвузлари шу ерда турибди, ҳозир ўкиб бераман:

“Ўша жойда юзимни салқин шабадага тутиб турар эканман, руҳимни тобора забтига олаётган туликулликни, таг-туби йўқ умидсизликни, жирканч ва мудҳиш разилликни, ўрмон қуршовидаги бу уйнинг ичю ташида ҳукмрон бўлган вайронкор ёвуз кучни, шу тобгача одамзод қалби деган чуқур чоҳ тубида биқиниб ётган, энди эса кўнгилни беҳузур этганча, чор атрофга сингиб бораётган қабиҳликни ҳис этдим. Мавҳум ёвузлик ва фалокат олдидаги қўрқув ҳиссига ғалати бир жирканиш ҳам қўшилиб, хонага чўка бошлади, у кўзга кўринмас тумандек, деворлардан сизиб чиқаётганини пайқадим.”

Буни карангки, Бейтс ҳам беихтиёр деразага интилган. Ниҳоят, Бейтс ўша кучнинг холаваччасига таъсирини анча ҳолис кузатишга муваффақ бўлади. Бу ҳолни у ички кураш деб таърифлаб, тўғри ташҳис ҳам қўяди, бироқ, айна пайтда, холаваччасига шизофреник тамғасини босиб янглишади.

– Сиз жудаям катъий хулоса чиқариб юбормаяпсизми? Унда, ҳар қалай, шизофрениянинг айрим белгилари бор-ку!

– Ҳечам унақа эмас. Одам ўзи яхши билмаган нарса ҳақида гапирмагани маъқул. Бу ерда ҳеч қандай белги-аломат йўқ, кайфиятда кескин ўзгариш бор, ҳолос. Аввалига Амброз Дюарт анча ёкимтой, беташвиш жентльмен, вақтини қандай сарфлашни билмаётган кишлоқ эсквайри киёфасида кўринади. Сўнгра боёқишга шундай бир ҳиссиёт ёпишадики, унинг нималигини ўзи ҳам билмайди, шу сабабли Дюартга безовталиқ туғилади. Охири Амброз Бейтсни ёрдамга чакиради.

Бу ёғига эса Амброздаги кейинги ўзгаришларни Бейтс кузата бошлайди, лекин Дюарт буни аввал малол олади, сўнг очик-ошкор душманликка ўтади. Тўғри, баъзан Амброз озроқ муддатга аввалги ҳолатига ҳам қайтади, бу ҳолат у шу йилда қишни Бостонда ўтказганида хийла узок давом этади.

Бироқ яна Биллингтонлар уйига қайтган ҳамоно ўша душманлик руҳи яна уйғонади ва энди Дюарт Бейтсга тишини-тишига қўйиб, аранг токат қила бошлайди, Бейтс буни ҳатто сезмайди. Бейтснинг Дюартга муносабати эса жуда оддий – ўзини гоҳ керакли, гоҳ ортикча одам деб ҳис этади. У холаваччасининг бир-бирига зид қилиқларини кузатиб, бу ҳолни психиатрия тилида “шахснинг иккиланиши” деб атайди, ҳолбуки, у психиатрияни сиздан дурустроқ билмайди.

– Демак, сизнингча, Нариги Оламдан таъсир бўлган. Хўш, қандай таъсир?

– Шундай бўлгани – кундек равшан. Бу – ақлни ўз измига олувчи таъсир. Аниқроқ айтсам, бу – Илия ҳам бошдан кечирган таъсир, аммо Илия уни енга олганди.

– Демак, бу – Буюк Собиклардан бирортасининг иши!

– Шу фикрни тасдиқловчи далил борми?

– Ахир, тахмин қилиш мумкин-ку!..

– Йўқ, ҳеч қандай белги-аломат йўқ. Буни Буюк Собиклар қуролига айланган одамнинг таъсири десак, тўғрироқ бўлади. Бейтнинг қўлёзмасини синчиклаб ўқисангиз, ўша таъсир инсоний табиатга эгалигини тушунасиз. Ишончим комил, агар Биллингтонлар уйига Буюк Собикларнинг ўзи таъсир ўтказганида, ўша ўй ва истаклар, жилакурса, аҳён-аҳёнда ноинсоний табиатга эга бўларди. Аммо буни тасдиқловчи бирорта ҳам ҳужжат йўқ.

Уй ва ўрмонни қуршаб олган ёвузлик, разиллик ва кабоҳат ҳиссини Бейтсга бошқа мавжудот узатганида, Бейтснинг муносабати шу қадар инсоний бўлмасди. Унинг хис-туйғулари инсоний табиатга эгаллиги шубҳасиз, қолаверса, ўша таъсир олдиндан мўлжалланган бўлиши ҳам мумкин.

Доктор Лэпхемдан эшитганларимни ақл тарозисига солиб, тортиб кўрдим. Агар унинг назарияси тўғри бўлса – ваҳоланки, тўғрига ўхшарди – бу ерда бир кўпол хато бор. У Дюарт ва Бейтсга таъсир ўтказган “куч” Илия Биллингтонга ҳам таъсир ўтказган, деб тасдиқлаётир. Агар бу “таъсир”, у айтаётгандек, инсоний табиатга эга бўлса, демак, у бир асрдан буён давом этмоқда. Фикримни пухта ўйлаб олгач, унга шу зиддиятни кўрсатдим.

– Ҳа, буни тан оламан. Лекин бу ерда ҳеч қандай зиддият йўқ. Ўша таъсир Ердан ташқаридан кўрсатилган, буни унутманг. Яна денг, Ердаги ўлчамлардан ҳам ташқаридан... Шу боис ҳам бу таъсир инсоний табиатга эгами ёки ноинсоний табиатгами, бундан қатъи назар, у Ердаги физика қонунларига бўйсунмайди, худди уларга Буюк Собиклар ҳам буйсунмагани сингари. Хуллас, бу таъсир инсоний бўлса – менинча эса, айнан шундай – у бизнинг вақт ва фазомизга чегарадош-у, лекин ундан ўзга вақт ва фазога мансуб.

Ўша таъсир ўзга ўлчамларда намоён бўлар экан, демак, у Биллингтонлар уйдаги кишиларга вақт ва фазо белгилаган чекловларни писанд қилмайди. Хуллас, бу таъсир манбаи ана шу ўлчамларда, Бишоп, Биллингтон ва Дюарт чорлаган Мавжудотлар қурбони бўлган кишилар жасади ҳам бизнинг ўлчамга ташланишидан олдин ўша ўлчамда бўлган.

– Дюарт ҳам Уларни чорлаганми?

– Ҳа, у ҳам...

– Яқинда Данвичда икки киши ғойиб бўлганига уни сабабчи, деб кўрсатмоқчимисиз?

У менга ачингандек бош чайқаб қўйди:

– Шундай деб ўйламаяпман, бунга имоним комил. Сиз буни ҳам тасодиф деб, яна исботлашга уринмасангиз, албатта.

– Асло!

– Жуда соз. Танангизга бир ўйлаб боқинг. Биллингтон тош ҳалқа ва тош минорага бориб, “туйнук”ни очади. Ўрмондаги шовкинни Данвич аҳолиси ҳам эшитади, ўғли Лаан эса ҳатто кундалигига ёзиб қўяди. Ана

шу вокеалардан сўнг доим бир хил кулфат такрорланади. Бирор киши сирли тарзда ғойиб бўлади-ю, бир неча ҳафта ёки ой ўтгач, жасади яна сирли тарзда пайдо бўлади. Униси ҳам, буни ҳам қандай юз бериши ҳозирча жумбок.

Жонатон Бишоп тош ҳалқага борганда, қандай воқеа юз берганини ўз мактубида бундай ёзади: “Уни адирга чорладим ва зўр машаққат билан ҳалқага қамадим, Махлукни узоқ вақт тутиб туриш учун халқа етарли кучга эмасдек кўринди”.

Ундан сўнг Биллингтон маросим ўтказганда ҳам, бир неча одам сирли тарзда ғойиб бўлган ва яна сирли тарзда жасади топилган. Бир аср, ҳатто ундан ҳам аввал юз берган бундай фалокатлар бизнинг кунларда ҳам тақрорланыпти.

Амброз Дюарт уйкусида минорага боряпти, у кўркинчли ғайритабиий кучни ҳис этияпти, бу куч уни буткул эгаллаб олган-у, лекин ўзи буни англаб етмаяпти. Дюарт минорага бориб, қонли доғларни кўргач, аввал бир одам ғойиб бўлгани, сўнг эса унинг жасади топилгани... Булар шунчаки тасодиқ эканига бирортаям ақли расо одам ишонмайди.

Афсун ва кулфатлар бундай ёнма-ён келишини шунчаки тасодиқга йўйиш доктор Лэпхем изохидек ишонарли эмасди, шунинг учун унинг ҳулосасига кўна қолдим. Бироқ, айни пайтда, тинчим йўқолиб, хавотирга ҳам тушдим, чунки доктор Лэпхем кенг кўламли, ўта ноёб билимга эга олим эди. У фандан жуда йироқ бундай назарияни илгари сураётгани уни чуқур ҳурмат қилган мендек ҳамкасбини қаттиқ ларзага солганди. Доктор Лэпхем қандай фаразни илгари сурмасин, бунда оддий гумонларга асосланмас, демак, у ўз фаразига қатъий ишонарди. Ушбу масалада ҳам у мандан кўпроқ билим ва маълумотга эга, ўз назарияси тўғрилигига ҳам заррача шубҳа қилмасди.

– Фикрларингиз айкаш-уйкаш бўлиб кетди-ёв, буни ўзим ҳам фаҳмлаб турибман, – деди у. – Келинг, бугун кечаси барини бир сидра ўйлаб кўрайлик-да, эрта ёки индинга яна бир суҳбатлашайлик. Ҳозир эса манови китоблардан камина белгилаб қўйган бир неча парчани ўқиб чиқинг. Йўл-йўлакай “Некрономикон”га ҳам назар ташлаб қўйсангиз, маъқул бўларди, чунки мен китобни бугун шомда кутубхонага топширишим шарт.

Мен дарҳол ўша китобни варақлашга тушдим, доктор Лэпхем ундаги иккита қизиқ парчани белгилаб қўйган экан, уларни ичимда таржима қилдим. Парчаларда ўзга оламга мансуб бўлган ва бу оламга ўтишни илҳақ кутаётган мудҳиш махлуқлар ҳақида сўз борарди, араб муаллифи уларни “Фурсатни Пинҳона Кутаётганлар” деб атаб, номларини ҳам санаб ўтганди. Биринчи парчанинг ўртароғидаги узун абзац менда, айниқса, кучли таассурот қолдирди:

“Ўббо Сатла шундай буюк манбаки, ундан бетелгейзелик Катта Маъбудларга қарши чиқмоққа журъат этган, Улар билан жангга кирган Буюк Собиқлар тарқаган. Ўша Буюк Собиқларга сўқир маъбуд – хаос Азатот ва Қулли Жузда ва Жузи Қуллда бўлган Йогг-Сотот таълим берган. Буларга вақт ва фазо қонунлари қор қилмайди, уларнинг Ердаги қиёфаси Умрат-Тавил ва Қадимги Маъбудлардир.”

Буюк Собиқлар Ерда ва Ерни ҳам ўз ичига олувчи Коинотга яна ҳукмронлик этадиган замонни кутгани-кутган... Буюк Хтулу Р’лиедан

чиқиб келади, *Хастур* – Номини *Айтиш* Мумкин *Бўлмаган* *Мавжудот* – яна қора юлдуздан тушади, бу юлдуз *Гиада* туркумида *Альдебаран* билан ёнма-ён жойлашгандир, *Нарлототен* ўзи макон тутган зулмат қаърида мангу увиллайди, *Шаб-Нигрот* – Минг Улоқли *Қора Така* – кўнайгандан кўпаяди ва барча ўрмон парилари, ёвуз эльфлар ва митти элатлар устидан ҳукмронлик қилади, *Ллойгор*, *Жар* ва *Итака* эса юлдузлар орасидаги фазога эга чиқади ва *Тчо-Тчо* деб аталувчи ўз тарафдорларини олиш насабга кўтаради, *Фумальгаутлик* *Ктуга* яна ўз мулкани босиб олади, *Цатоггва* *Н'каидан* етиб келади... Улар *Дарвоза* олдида сабр-тоқат билан кутади, илло, вақт яқинлашмоқда, *фурсат* етмоқда. *Ҳозирча Катта Маъбудлар* уйқуга чўмиб, тушлар кўраётир. *Катта Маъбудлар* *Буюк Собиқларни* банди этган сирли афсунларни қидириб топиб, шу афсунлар ёрдамида уларни тутқунликдан озод этишни кўзлаган тарафдорлар борлигини ҳали билмайди. Илло, ҳозирданоқ *Буюк Собиқларнинг* тарафдорлари бу дунёга очилажак *Дарвоза* ортида уларнинг буйругини кутиб турибди”.

Иккинчи парча ҳам худди шундай таъсирчан эди:

“*Алвасти* ва *жинларга*, *Денгиз* *Тубидаги* *дхоллар*, *Вормислар*, *Тчо-Тчо*, *жирканч* *Йи-Го*, *Шогготларга*, *кўрқинчли* *арвоҳлар* ва *Буюк Собиқлару* уларнинг *дажжолларига* қарши *қурол* – *қадимги* *Мнардан* қазиб олинган *кулранг* *тошдан* ясалган *беш қиррали* *юлдуздир*, аммо бу *тош* *Буюк Собиқларнинг* ўзига қарши *унча самара* бермайди.

Кимки *тошини* *қўлга киритса*, яъни *унга эга* *чиқса*, *ўша* *кимса* *ўрмаловчи*, *сузувчи*, *юрувчи* ва *ҳатто борса-келмасга* *учувчи* *барча мавжудотлар* устидан *ҳукмрон* бўлади. *Их* ва *буюк Р'лиеда*, *И'ханглия* ва *Иотда*, *Юггот* ва *Зотикда*, *Н'каи* ва *К'н-янда*, *Совуқ* *Ялангликдаги* *Кадат* ва *Хали* *кўлида*, *Каркосда* ва *Ибда* *ўша* *кимса* *ҳукмронлик* қилгусидир. *Бироқ* *юлдузлар* *сўниб* *дўнганидек*, *қуёш* *заиф* *йилтираганию* *юлдузлар* *фазога* *сочилганидек* – *барча ашёнинг* *кучи* ҳам *шу тариқа* *камаяди* – *беш қиррали* *юлдуз* – *тошининг* ҳам, *эзгу Катта Маъбудлар* *ёвуз* *Буюк Собиқларни* *ҳибс* *этган* *тилсимларнинг* ҳам *кучи* *кетади*. *Шундай* *пайт* *етадики*, *аввал* ҳам *бўлганидек*, *бир ҳақиқат* *аёнлашади*:

Остонада *пусиб*, *мангу* *кутаётган* *ўша* *куч* *ўлган* *эмасдир*, *Абадиятга* *қарши* *курашда* *ўлимнинг* *ўзи* ҳам *ўлгусидир*”.

Мен бошқа китобларни ва *Мискатоник* кутубхонасининг уйга олиб кетиш тақиқланган ҳужжатларидан фотонусхаларни олдим-да, улардаги мубҳам ва мудҳиш саҳифаларни ўқиб, тонг оттирдим. Мен “*Пнакт* *кўлёмаси*”, “*Самовий* *парчалар*”, профессор *Шрюсберининг* “*Р'лие* *матнлари*”га таяниб ёзилган “*Сўнгги* *даврдаги* *ибтидоий* *кабилаларнинг* *мифологик* *қарашлари*” китобини, “*Р'лие* *матнлари*”нинг ўзини, *граф* *д' Эрлеттнинг* “*Жодугарларга* *сиғиниш*”, “*Liber Ivonis*”, *фон* *Юнцтнинг* “*Сир-синаотларга* *топиниш*”, *Людвиг* *Приннинг* “*Ерости* *мистериялари*”, “*Дзян* *китоби*”, “*Дхоль* *афсунлари*” ва “*Хзаннинг* *етти* *махфий* *китоби*”ни ўқиб чиқдим.

Мен *ибтидоий* *даврлардаги* *ёвуз* *этиқодлар* ҳақидаги саҳифалардан улар *Ер* *юзининг* *турли* *чеккаларида* *бугун* ҳам *ғаройиб* *шаклларда* *сақланиб* *қолганини* *билиб* *олдим*. *Ўзимга* *номаълум* *ибтидоий* *тиллар* – *ақло*, *наакал*, *цато-йо* ва *чиан* *кабиларнинг* *сирли* *оламига* *шўнғидим*. *Ёвуз* ва *жирканч* *маросимлару* “*мао*”, “*лоятик*” *каби* “*ўйин*”лар ҳақидаги *кўрқинчли* *ҳикоялардан* *этим* *увишди*.

Бир неча саҳифада қадимий жой номлари тилга олинганига диққатни қаратдим, булар Пнакт водийси, Ултар, Н'гай ва Н'гранек, Оот-Наргай ва Маҳкум Сарнат, Тгок ва Инганок, Китамил ва Лемурия, Хатег-Кла ва Коразин, Каркос ва Ядит, Ломар ва Йа-Холар эди. Яна бу китобларда ақлни зойил этиб, қалбни ларзага солувчи бошқа даҳшатли мавжудотларни ҳам учратдим, бу мавжудотлар номи, қачон қараманг, ғалати ва мудҳиш воқеалар билан ёнма-ён келиши уларни янаям ваҳимали кўрсатар, ўша воқеаларни ҳам фақат дўзахий афсонаю хужжатлар ёрдамида изоҳлаб бўлар эди.

Жирканч илон – маъбуд Йиг, ўргимчаксимон Атлах-Нах, “жун билан қопланган” Ран-Тегот деган номи ҳам бор Гноп-Хек, вампир Чоняр Фон, Тиндалоснинг вақт овлоқларида изғувчи дўзахий итлари ҳақидаги афсоналардан ҳам янги, ҳам таниш номларни, мудҳиш тафсилотлару нозик ишораларни топдим.

“Кулли Жузда ва Жузи Куллда” бўлган даҳшатли Йогг-Сотот ҳақидаги маълумотларни қайта-қайта ўқидим, унинг ўзгарувчан киёфаси ранг-баранг шарлар қоришигидан иборат бўлиб, бу шарлар остида ибтидоий кўркув яшириниб ётарди. Мен оддий одамлар ўқиши тақиқланган, мутаассир кимсалар эса телбага айланадиган маълумотларни ўқидим.

Бу саҳифаларни яхшиси йўқ қилиш керак, чунки бунақа билим одамзотга фақат хавф туғдиради. Бу хавфни Ер юзида Буюк Собиклар ҳукмронлиги қайта тикланишигагина киёслаш мумкин. Катта Маъбудлар ўзларига қарши исён кўтарган Буюк Собикларни Бетельгейзе юлдузлар салтанатидан мангу бадарға қилган.

Мен қарийб бутун тунни ўқиш билан ўтказдим, сўнг эса китоблардан олган мудҳиш таассуротимни хаёлдан ўтказганча, миҷжа қокмай чикдим. Очиғи, ёвуз махлуқлар яна тушимга кирмасин, деб ухлашга ҳам кўрдим. Мен бу махлуқларни наинки шу китоблар, доктор Лэпхем маърузасига таяниб ҳам хаёлан тасаввур этардим. Олим антропология соҳасида шу қадар катта билимга эга эдики, замондош ҳамкасбларидан камдан-кам киши унга тенг кела олар, ундан ўзиб кетганлар эса янаям озчилик эди.

Бундан ташқари, қаттиқ зўриққанимдан ҳам ухлай олмадим, чунки бу китоблардан шу қадар кўп ва кенг қамровли маълумотлар топган эдимки, Нариги Олам кучларининг одамзотга солаётган хавфю бунинг фожейи оқибатлари ҳам ўшанча даҳшатли эди. Энди ҳар доимги меъёрий ҳолатимга, соғлом ақл-идроқимга қайтишим зарур эди.

Тонгда ишга эртароқ келдим-у, доктор Лэпхемни хонасида учратдим. Анча вақтдан буён ишлаётган бўлса керак, ёзув столи қоғозга тўлиб кетган, уларни турли ғаройиб формула, жадвал, чизма ва диаграммаларга тўлдириб ташлаган эди.

– Ҳўш, китобларни ўқидингизми? – деб сўради у портфелимни стол четига қўяётганимда.

– Туни билан ўқиб чикдим.

– Уларни биринчи бор қўлга олганимда, мен ҳам туни билан ўқиб чикқанман.

– Агар уларда зиғирча ҳақиқат бўлса ҳам, биз вақт ва фазо, ҳатто ўз келиб чиқишимиз ҳақидаги концепцияни яна бир сидра қайта кўриб чиқишимиз керак бўлади.

У жимгина бош ирғади:

– Бу ҳар бир олимга аён: аксар билимларимиз фундаментал эътиқодларга асосланади, уларни эса, табиийки, ақл билан исботлаб бўлмайди. Балки қачонлардир бу ақидаимизга ҳам ўзгартириш киритишимизга тўғри келар. Биз дуч келган “номаълумлик” деб аталувчи нарсга, бу ва бошқа китобларга қарамай, ҳамон фаразлар соҳасида ётибди.

Менингча, бизнинг оламимиздан ташқарида бошқа олам борлигига шубҳа қилмаслик керак. Бундай мифологик қараш эзгулик кучлари ҳам, ёвузлик кучлари ҳам бор, деб эътироф этади. Бошқа айрим қарашлар ҳақида батафсил тушунтириш беришга ҳожат йўқ, чунки улардан ўзингиз ҳам тузуккина хабардорсиз. Чунончи, насронийлик, буддавийлик, ислом, конфуцийлик, синтоизм, хуллас, барча диний таълимотлар шу нуқтаи назарни ёқлайди.

Ушбу мифологик концепцияга кўра, биз бу оламдан ташқарида қандайдир номаълумлик борлигини тан олмай иложимиз йўқ. Сабаби – шуни тан олсаккина нафақат ўша китобларда баён этилган даҳшатли воқеаларни, балки илмий дунёқарашимизга мос келмайдиган ва шу боис газеталар саҳифасидан жой олмаётган бошқа воқеаларни ҳам изоҳлай оламиз.

Бундай воқеалар дунёнинг турли бурчакларида кун сайин юз бериб турибди, улардан айримлари кўпчиликка нотаниш олим Чарлз Фортнинг “Мальўнлар китоби” ва “Янги ерлар” деган икки ажойиб асарида баён этилган. Сизга улар билан танишиб чиқишни тавсия қиламан.

Энди баъзи далилларни кўриб ўтайлик. Мен атайин “далиллар” деяман, чунки гувоҳларнинг кўрсатмалари баъзан рост бўлмаслиги ҳам мумкин. Бушов, Пиллицфер, Неффт ва Долговда деган жойларда 1863-1864 йилларда осмондан ҳали одамзотга номаълум моддадан иборат “кўнғир-жигарранг доғли кулранг” тошлар ёғилган. Дарвоқе, шу ўринда қатта доврўқ қозонган Мнар тоши ҳам “кулранг” эканини таъкидлаб ўтай. Бир неча йил муқаддам Бирмингем ва Вулвергемптонга ёғилган Роули тошларининг ҳам сирти қора, ичи кулранг эди.

Энди эса Англия кемаси – “Каролина” денгизчилари кўрган “шарсимон ёғдулар”га ўтсак. Хабарларга кўра, бу ёғдулар кема билан Хитой соҳилидаги аллақайси тоғ оралигида кўринган. “Шарсимон ёғдулар” осмон бағрида, тоғ чўққисидан ва ундан нарироқда жилва қилган, шарлар кўплашиб, занжирсимон нотекис ҳаракатланган. Ёғдуларнинг шимол томонга ҳаракати тахминан икки соат давом этган.

Эртасига тунда, сўнг яна икки кеча – 24 ва 25 февралда ярим тундан бир соатча аввал пайдо бўлган. У ўзида ёруғликни акслантириб, телескопда пушти рангда кўринган. Ҳар икки кечада ҳам ёғдулар ҳаракати “Каролина” тезлигига тенг бўлган. Иккинчи кечада бу ҳодиса етти соат давом этган.

Англия кемаси – “Леандр” капитани ҳам шунга ўхшаш воқеа ҳақида хабар берган. Унинг айтишича, ёғдулар аввал осмонда жилва қилиб, сўнг ғойиб бўлган. Роппа-роса ўн бир йил ўтгач, 24 февралда Америка кемаси – “Сапплай” денгизчилари ҳар хил катталикдаги учта шарсимон объектни кўрган. Улар Ернинг тортиш кучи ва ҳаво окумига бўйсунмай, юқорига кўтарилиб кетган.

Шу пайтда шарсимон ёғдуни Миссури штатидаги Трентон шаҳри яқинида поезд йўловчилари ҳам кузатган, бу ҳақда бир темирйўл хизмат-

чиси “Ойлик об-хаво обзори” журналига хабар йўллаган. 1898 йил август сониди босилган ўша хабарда айтилишича, ёғду ёмғир ёғаётган вақтда пайдо бўлган ва шарқдан кучли шамол эсаётганига карамай, поезд билан баб-баравар шимол томон елган. У парвоз тезлиги ва баландлигини ўзгартириб, поездни Айова штатидаги бир кишлоккача кузатиб борган ва шу ерда кўздан ғойиб бўлган.

1925 йилнинг иссиқ, дим бир август окшомида прериядаги кишлокка кетаётиб, Висконсин кўпригидан кеч соат ўнларда ўтган икки йигит осмонда ғаройиб ёруғ изни кўрган. У шарқдаги нуктадан бошланиб, уфқни жанубда кесиб ўтганча, Антарес юлдузи орқали, ғарбда Анктурга яқин нуктада тугаган. Ўша ёруғ из бўйлаб “қора рангдаги шар ўз шаклини гоҳ тухумсимон, гоҳ ромбсимон қилиб ўзгартирганча ҳаракатланган”. Объект ўз ҳаракатини жануби-шарқдан шимоли-ғарб йўналишида яқунлаши биланоқ ёруғ из ҳам хиралашиб, кўздан ғойиб бўлган. Хўш, бу воқеага нима дейсиз?

Доктор Лэпхем, таассуфки, ҳақ, деган машъум ишончдан ҳатто оғзим куруқшаб кетди:

– Шуни айта оламанки, Буюк Собиклардан бири “шарсимон ёғдуларнинг айқаш-уйқаш тўдаси” киёфасига кирган.

– Тўппа-тўғри! Менингча, бу воқеаларни ақл билан сира изохлаб бўлмайди. Агар изохлаб бўлмаса, у ҳолда буни яна тасодиф, деб тан олишга тўғри келади. Буюк Собиклар иштирокидаги бу воқеалар кейинги салкам ўттиз йиллик даврдан танлаб олинган. Энди сизга ғалати тарзда ғойиб бўлиш ҳолларига мисоллар келтирай. Бунда касддан одам ўғирлаш, самолётларнинг йўқолиб қолиши ва шунга ўхшаш воқеаларни истисно қиламиз, албатта.

Дороти Арнольдни олайлик. У 1910 йил 12 декабрда Бешинчи авеню билан Етмиш Тўққизинчи кўча оралиғида – Марказий паркка қираверишда ғойиб бўлган. Бесабабдан бесабаб. Уни бошқа ҳеч қачон кўришмаган, ҳеч ким товон пули ҳам талаб қилмаган, ҳеч қандай меросхўри ҳам бўлмаган.

“Корнхем мэғезин” журнали эса император Францискнинг Венадаги саройида Британия ҳукумати вакили Бенжамин Бэтерст ғойиб бўлганини хабар қилган. У Германиядаги Перлберг шаҳрига жўнаётганда гумаштаси ва котиби билан отларни кўздан кечириш учун тўхтаган. У отларни нариги ёғидан айланиб ўтаётиб, бирдан ғойиб бўлган. Шундан сўнг у ҳақда ҳеч ким ҳеч гап эшитмаган.

1907–1913 йилларда Лондоннинг ўзида уч минг икки юз олти киши сирли тарзда ғойиб бўлган. Мичиган штатининг Бэтл-Крик шаҳридаги тегирмон идорасида хизмат қилувчи йигит идорадан тегирмонга қараб кетаётганда йўқолган. “Чикаго трибюн” газетаси 1900 йил 5 январь сониди шу воқеа ҳақида мақола чоп этиб, бу йигит Шерман Черч эканини маълум қилди. Афсуски, уни ҳеч ким қайта кўрмади.

Амброз Бирсни олинг. Унинг фожиасида ҳам яна ўша ёвуз кучнинг қўли бор. У Каркос ва Халига шама қилган эди, оқибатда Мексикада ғойиб бўлди. Бирс Панчо Вили кўшинига қарши жангда ўққа учган, деган гаплар ҳам юради, аммо Бирс кўққис йўқолган вақтда ногирон бўлиб қолган, ёши ҳам етмишдан ошган эди. Унинг дарағи ҳеч қаердан чиқмади.

Бу воқеа 1913 йили юз берган бўлса, 1920 йилда Лондон жанубида сайр қилиб юрган Леонард Вэдхем тўсатдан хотирасини йўқотди. У ўзига

келганида Данстейбл якинидаги йўлда, аввалги жойидан ўттиз мил нарида турар эди. Бу ерга қандай қилиб келиб қолганини ҳар қанча уринса-да, эслаёлмади.

Энди ўз штатимиз ва шахримизга қайтайлик. Массачусетс штати, Архам шахри. 1915 йил сентябри. Кэрвен-стрит, 93-уйда яшовчи профессор Лаан Шрюсбери сўқмоқ бўйлаб Архамдан ғарбга қараб сайрга чикқанида бедарак йўқолди. Шундай воқеа юз беришини кутиш мумкин эди. Сабаби – Шрюсбери қоғозлари орасидан уйни, жиллакурса, ўттиз йил “безовта қилмаслик” ҳақида огоҳлантириш чикди. Миршабхона олимнинг на ғойиб бўлиш сабабини аниқлади ва на изини топа олди.

Шуни қайд этиш жоизки, профессор Шрюсбери Янги Англияда биз ҳозир бош қотираётган жумбоқ ва унга дахлдор маълумотларни каминадан кўпроқ билувчи ягона шахс эди. Шу мисолларнинг ўзи етарли бўлса керак, гарчи юз берган барча ҳодисалар олдида булар денгиздан томчи бўлса ҳам.

Шуларни айтгач, профессор узок сукутга чўмди. Бундан фойдаланиб, бир-биридан ғаройиб мисоллар қалаштириб ташланган бу ҳаяжонли ҳикояни ўзимга сингдириш, ҳазм қилишга шоша-пиша уриндим. Сўнгра доктор Лэпхемдан сўрадим:

– Шу китоблардаги маълумотлар Архамда икки юз, ҳатто ундан ҳам кўпроқ вақт давомида юз берган воқеаларни тушунишга қалит бўлади, деб фараз ҳам қилайлик. Энди, айтинг-чи, сизнингча, қандай ҳодиса ўзи бу? Остонада, янаям аниқроғи, минора томидаги туйнук ортида нима пу-сиб турибди?

– Буни билмайман.

– Лекин бирор тахминингиз бордир?

– Ҳа, тахминим бор. Мана бу ажойиб ҳужжат – “Янги Англиядаги иблисона ишлар ва жинлар ҳақида” китобига яна бир кўз ташланг-а. Бу ерда “Ричард Биллингтон” деган кимса ҳақида сўз юритилади, у “ўрмонда тошлардан катта халқа ясаб, ичида Иблисга сиғинган... Кўҳна ва Янги Аҳдга куфр келтирувчи сирли афсунларни ўқиган”. Бу, албатта, Биллингтонлар ўрмонидаги минора якинида жойлашган ўша халқа бўлса керак. Яна унда ёзилишича, Биллингтон каттиқ кўрқувга тушган ва уни ўзи тунда осмондан чорлаган “Махлуқ еб кетган”, аммо бунга ҳеч қандай далил келтирилмаган.

Доно хинду Мисквамакус “сеҳрли дуолар билан Иблисни” Биллингтон ясаган ўша халқадаги ўрага ҳайдаган ва уни... – шу ерда бир сўз чаплашиб кетган, чамаси, “плита”, “тош” ёки шунга ўхшаш бирор нарса бўлса керак – остига қамаган, бу тошга эса Катта Маъбудлар белгиси ўйиб туширилган эди. Ўша иблисни Оссадогва деб аташган ва унинг маъносини “Садогванинг боласи”, деб тушунтиришган”.

Бу маълумот бизни ибтидоий мифологиянинг бир персонажига юзмаюз қилади. Жотагва ёки Содагви номи билан ҳам аталувчи Цаттогва инсоний қиёфага эга бўлмай, ҳар дақиқа шамойилини ўзгартирувчи қора маъбуд эди. Уни денгиз илоҳи Протейга ибтидоий топинишдан келиб чикқан, дейишади.

Бироқ Мисквамакус унга ўзгачароқ таъриф берган, бу махлуқни у “гоҳ бақадек кичик ва каттик, гоҳ булутдек катта ва бешакл, юзи ўрнидан эса илонлар ўсиб чикқан”, деб тасвирлаган. Бу таъриф, аслида, Хтулуга тўғри

келади, Хтулунинг пайдо бўлиши эса сув хавзаларига, денгиз ва унинг ирмоқларига бориб такалади.

Ушбу таъриф Нарлатотепга ҳам мос тушадики, буни ҳақиқатга яқинроқ дейиш мумкин. Мисквамакус Оссадогва борасида янглишган, яна Ричард Биллингтон борасида ҳам адашган. Чунки Ричард Биллингтон, Илия вазиятномасида шама қилганидек, ўша “йўл” оркали нариги ёкка, мудхиш остонага чиққанки, бунга етарлича далил-исботлар бор. Уларни бобокалонингиз китобидан ҳам топиш мумкин. Табиийки, бу далил-исботлардан Илия ҳам бохабар бўлган. Чунки Ричард Ер юзига қиёфасини ўзгартириб қайтиб, одамлар билан мулоқот қилган.

Ўша воқеалар афсона шаклида данвичликлар орасида ҳам тарқалган, оқибатда улар ҳам Ричард Биллингтон маросимларидан вокиф бўлган, колаверса, у шу ерлик аҳолини ҳам ўз кирдикорига аралаштирган – жодугарлик хунарига ўргатган эди. Эсга олинг-а, Бейтс қўлёмасида миссис Бишопнинг “Хўжайин” ҳақидаги узук-юлук сўзлари келтирилади. Лекин миссис Бишопнинг “Хўжайин”и Илия Биллингтон эмас эди, бу қўлимиздаги барча ҳужжатлардан, Бейтс қўлёмасининг ўзидан ҳам аниқ кўриниб турибди.

Миссис Бишоп бундай дейди: “Илия ўтиш йўлини Хўжайин ўша ёқда, нариги тарафда бўлган пайтда, У ўша ёқда узоқ вақт қолиб, энди қайтаман, деб турганида беркитиб қўйди. Буни кўпчилик билмайди, лекин Мисквамакус билади. Хўжайин Ер юзида кезиб юрди, лекин Уни ҳеч ким танимади, чунки Унинг қиёфаси кўп эди.

Ҳа! У Уэйтлининг юзига, Дотеннинг юзига, Жайлзнинг юзига, Коури-нинг юзига эга эди. У Уэйтли, Дотен, Жайлз, Коуриларнинг оила аъзолари даврасида ўтирди, лекин ҳеч ким уни Уэйтли, Дотен, Жайлз ва Коуридан фарқлай олмади. У ўша кишилар орасида таомланди, улар билан бирга ухлади, улар орасида юрди, улар билан суҳбат курди. Бироқ Хўжайин У Дунёга дахлдорликда шу қадар буюк эдики, оқибатда кимни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлса, барча Унга бардош беролмай, заифлашар ва жон таслим қилар эди. Фақат Илиягина Хўжайинга фириб бериб кетди! – Ҳа! Хўжайин вафот этганидан юз йилдан ҳам кўпроқ вақт ўтгач, Уни лақиллатиб кетди”. Хўш, бунисиға нима дейсиз?

– Буниси энди мутлако тушунарсиз.

– Аслида-ку, тушунарли бўлиши керак эди, бироқ, начора, ҳаммамиз ҳам инсоният йиққан билимлар нимани мантикий ва оқилона деб ҳисобласа, фақат шуни дастакловчи фикрлаш тарзига одатланиб қолганмиз. Менин-гча, Ричард Биллингтон ўзи очган йўлдан чиқиб кетган-у, лекин бошқа йўлдан қайтиб келган. Балки бу Жонатан Бишоп очганга ўхшаш бир йўлдир.

Хуллас, Ричард Биллингтон кўплаб кишиларни ўз измига солди, яъни уларнинг танасига жойлашди, аммо у “нариги ёқда” бўлгани учун ҳам аллақачон мутант эди. Бу ёкка у бошқа қиёфада қайганининг, ҳеч бўлмаса, бир оқибати Вард Филлипс китобида қайд этилган.

Китобда ёзилишича, миссис Дотен 1787 йили бир бола тукқан, аммо у “хайвон ҳам, инсон ҳам эмас, балки одам башарали кўршапалак эди. У ҳеч қандай товуш чиқармас, аммо барчага дўзах балосидек бокарди. Базиларнинг онт ичиб айтишича, унинг юзи бир вақтлар ўлиб кетган “Ричард Беллинхэм ёки Беллинхэн” – Ричард Биллингтон деб ўқийверинг –

деган одамнинг юзига жуда ўхшар экан. Ричард Биллингтонни эса “Нью-Даннич атрофларида жинлар билан учрашгач, дом-дараксиз йўқолган”, деб юришади. Мана шунақа гаплар...

Кўриниб турибдики, Ричард Биллингтон хоҳ жисман, хоҳ руҳан бўлсин, ҳар доим Данвичда бўлган. Бу ерда гоҳ-гоҳ юз берган мудҳиш воқеалар шу билан изоҳланади – жисмоний “инкироз” ёки “айниш” белгилари деб нотўғри изоҳланган мутациялар юз йилдан кўпроқ вақт давом этган.

Биллингтонлар уйига Амброз Дюарт келгач, Ричард Биллингтон тим-солидаги ёвуз куч – миссис Бишоп ҳикояси ёки Данвич афсоналаридаги “Хўжайин” – илк “йўл”ни қайта тиклашга урина бошлади. Илия эски ёзув, ҳужжат ва китобларни ҳам “нариги ёқлик” Ричард Биллингтон таъсирида ўқий бошлаган, менингча.

Шу тариқа Илия тош ҳалқани қайта тиклади, у айрим тошларни минорага ишлатган бўлиши ҳам мумкин – миноранинг бир қисми анча қадимийлиги сабаби – ана шудир балки. Ўз-ўзидан аёнки, у Катта Маъбудлар рамзи ўйиб туширилган кулранг тошни ҳам олиб кўйди. Кейинчалик Бейтс ҳам Дюарт ва унинг ҳинду ҳамроҳи даввати билан худди шундай килди.

Хулласи калом, яна йўл очилди ва тагин ғалати воқеалар юз бера бошлади. Булар ҳужжатларда акс этганми-йўқми, буниси номаълум, лекин шуниси аниқки, Ричард Биллингтон ўз режасининг биринчи қисмини амалга оширгач, энди иккинчи қисмига ўтди ва ўз уйида Илия қиёфасида бу дунёдаги ҳаётини давом эттирмоқчи бўлди. Лекин, унинг омади чопмай, Илия ўша режанинг биринчи қисмини бажаргач, энди унинг йўлига гов қўя бошлади.

Илия шу соҳани ўрганишда давом этган ва “Некрономикон”нинг анчагина қисмини қўлга киритган. У Остонанинг нарёғидаги Махлуқларни энди ўзи чорлаб, Данвич атрофларида ҳукмронлик қилиши, маҳаллий аҳоли қалбига даҳшат солишига йўл берган.

Бу ҳол дастлаб Филипс ва Друвен билан тўқнашгунича, сўнг эса Ричард Биллингтон ниятини пайқагунича давом этди. Шунда у Махлуқ қиёфасида келган Ричард Биллингтонни Нариги Оламга хайдади ва туйнукни Катта Маъбудлар белгиси ўйиб туширилган тош билан ёпди. Бу ишларни саранжомлагач эса, Англияга равона бўлди-ю, ўзидан бир неча мубҳам огоҳлантириш қолдирди, холос. Аммо бу дунёда Ричард Биллингтондан, барибир, қандайдир сир қолди ва бу сир юз йилдан кейин “Хўжайин” яна Ер юзига қайтишга уринганда асқотди.

– Бундан чиқди, Биллингтонлар уйидаги сирли куч Илия эмас, Ричард экан-да?

– Худди шундай! Чунки қўлимизда етарли далиллар бор. Эсланг-а, айнан Ричард Биллингтон ғойиб бўлган, Илия эса Англияда ўз ажали билан ўлган. Бейтс “шахснинг иккиланиши” деб хато ташхис кўйган зиддият моҳияти – ана шу. Қолаверса, руҳан кучсиз Дюартнинг танасига фақат Ричард жойлаша оларди. Ниҳоят, яна бир кичик деталь ҳам борки, у айни жумбоқни очувчи бош қалит бўлса ажабмас.

Ричард Биллингтон “нариги ёқда” Махлуқлар билан шу қадар узок мулоқотда бўлганки, оқибатда ўзи ҳам ўша ўлчамлардаги қонуларга бўйсунга бошлаган. Фаҳмлаб тургандирсиз, гапни атай Катта Маъбудлар белгисига қараб буряпман. Хулласи калом, ҳинду пайдо бўлган кун тон-

готарида Дюарт Бейтсдан ёрдам сўраган. Чунки Катта Маъбудлар белгиси ўйиб туширилган тошни олиб бориб, кўмиб ташлаш керак эди. Дюарт “Бу тошни кўтара олмайсан”, деб Бейт билан гаров ўйнаган. Бейтс эса тошни олиб бориб, кўмиб ташлаган, яъни гаровда ютиб чиққан.

Бироқ, эътибор қаратинг-а, Дюарт ҳам, ҳинду ҳам унга ёрдамлашишни хаёлига ҳам келтирмаган. На униси, на буниси тошга қўл текказишга журъат қилолмаган. Чунки Аброз Дюарт энди Амброз Дюарт эмас, балки Ричард Биллингтон, ҳинду Квамис эса аввал Илияга, ундан ҳам бурун Ричардга гумашта бўлган ҳинду эди. Ҳинду икки аср олдин бошланган кулфатларни яна такрорлаш учун Остонанинг нарёғидан чакириб олинган эди. Менингча, бу режани барбод этиш ва фалокатнинг олдини олиш учун дарҳол ва дадил ҳаракат қилишимиз керак. Бейтс уч кундан сўнг уйига кетаётиб, бу ерга кириб ўтганида, бизга яна баъзи маълумотларни айтиб берса ажабмас. Бу ерга келишига имкон беришса, албатта.

Орадан уч кун ҳам ўтмай, доктор Лэпхем башорати рўёбга чиқди. Стивен Бейтс ғойиб бўлгани ҳақида расмий хабар эълон қилинмади-ю, аммо кўлимизга бир хат келиб тушди. Қишлоқ почтачиси бу хатни Эйлсберг йўлидан топиб олиб, доктор Лэпхемга келтириб берди. Доктор уни жимгина ўқиди-да, менга узатди.

Хат шоша-пиша, кинғир-кийшиқ ёзилган эди. Эгаси қоғозни аввал тиззаси, сўнг дарахт танасига қўйиб ёзган шекилли, кўп жойларини қаламнинг учи тешиб ўтган эди:

“Миск. ун. доктор Лэпхемга Бейтсдан. У Махлуқни изимдан юборди. Биринчи гал қутулиб қолдим. Аммо, барибир, қувиб етса керак. Аввалига қуёш ва юлдузлар, сўнгера – бадбўй ҳид – о, Худо, бунча қўланса бўлмаса-я! Худди бир нарса тутаб ёнаётгандек. Ғалати ёғдуларни кўриб, югуриб кетдим. Ҳаллослаб йўлгача етиб бордим. Ортимдан дарахтлар оралаб, шамолдек чопаетганини эшитяпман. Мана, яна ўша ҳид. Бирдан қуёш портлаб кетди-ю, унинг ичидан Махлуқ аввал бўлак-бўлак чиқди-да, сўнг яхлит ҳолда бирлашди! Эй Худо! Ўзинг халос эт!..”

Хат шу ерга келганда узилиб қолганди.

– Афсус, Бейтсни қутқаришга кечикибмиз, – деди доктор Лэпхем. – Энди ўша Махлуққа ўзимиз тўқнаш келмасак бўлди, чунки унга қаршилиқ кўрсатишга ожизмиз. Фақат биргина имкониятимиз бор. Махлуқ нариги ёқдалигидан фойдаланиб – чунки қачон чорлашса, ўшанда пайдо бўлади – Дюарт билан ҳиндуни бир ёқли қилишимиз керак.

У шундай деб стол тортмасини очди-да, ундан иккита билакузук олди. Улар қўл соатига ўхшаш чарм тасмалар бўлиб, соат ўрнида тухумсимон кулранг тош турар, унга ғаройиб тасвир туширилган: қоқ марказдаги ногўғри беш қиррали юлдузни ромбсимон аланга устуни ўраб олганди. Бирини менга узатиб, бошқасини ўзи билагига тақди.

– Энди нима қиламиз? – деб сўрадим.

– Ўша уйга бориб, Бейтсни сўраймиз. Аммо бу хавф-хатардан холи эмас.

У, келинг, бормай қўяқолайлик, дейишимни кутарди, лекин мен ломим демадим. Билакузукни тақиб, эшикни очдим.

Биллингтонлар уйида ҳаёт асари сезилмас, деразалар зичлаб ёпилган, об-хаво салқин бўлса-да, мўрида тутун кўринмасди. Машинани уй-

дан нарироқда қолдирдик-да, тош йўлкадан юриб, эшикни тақиллатдик. Аммо ҳеч ким очмади. Биз янаям қаттиқроқ тақиллатдик.

Бирдан эшик очилди-ю, қаршимизда ўрта бўйли, кирғийбурун, малласоч киши пайдо бўлди. Терисини буғдойранг, ҳатто жигарранг, деса бўлар, нигоҳи ўткир ва шубҳакор эди. Доктор Лэпхем ўзини таништирди:

– Биз мистер Стивен Бейтсни излаяпмиз. Менинча, у шу ерда яшайди...

– Йўк, энди уни бу уйдан тополмайсиз. Кечагина Бостонга қайтди. Унинг уйи ўша шаҳарда.

– Манзилини беролмайсизми?

– Рэнделл Плейс, ўн етти.

– Раҳмат сизга, сэр. – Доктор Лэпхем шундан деди-да, унга қўлини узатди.

Бундай кўккис илтифотдан ажабланган Дюарт ҳам беихтиёр қўл узатди-ю, аммо бармоқлари Лэпхемнинг бармоқларига теккан заҳоти бўғиқ қичкириб, ўзини орқага ташлади-да, бир қўли билан эшикка ёпишиб олди. Юзи буришиб, ваҳимали тус олди, кўзидаги шубҳа ифодаси нафрат ва ғазаб ифодаси билан алмашди, қолаверса, у бизнинг мақсадимизни тушунгани юз-кўзидан шундоқ кўриниб турарди. Дюарт бир лаҳза тараддулланиб турди-да, кейин эшикни қарсиллатиб ёпди. У Лэпхемнинг қўлидаги биллакузукни таниган эди.

Доктор Лэпхем хотиржам машинага қайтди. Мен рулга ўтирганимда, соатига қаради:

– Кечикмайлик тагин. Вактимиз – тиғиз. Мана, кўрасиз, у кечаси минорага боради.

– Уни бекор огоҳлантирдингиз. Нега шундай қилдингиз, хайронман. Ҳеч нарса билмагани маъқул эмасмиди?

– Йўк, билмаганидан билгани дуруст. Келинг, вактимизни гап сотишга сарфламайлик, кечкурунгача қиладиган ишларимиз кўп. Куёш ботмай туриб, шу ерга қайтишимиз керак. Унгача Архамга бориб, кечкурунга зарур нарсалар олаимиз.

Кун ботишига ярим соат қолганда, Биллингтонлар дарахтзорини ора-лаб яёв борар, ғарб томондан юриб келаётганимиз сабаб, уй тарафдан кўринмасдик. Қош қорая бошлаган палла эди. Қалин бутазор юришимизга халакит берар, боз устига, юкимиз ҳам оғир эди. Доктор Лэпхем бирорта ҳам керакли нарсани унутмади. Биз белкурак, фонус, цемент, сув тўлдирилган катта кўза, оғир лом ва бошқа лаш-лушларни кўтариб борардик. Яна доктор кумуш ўқлари бор эски тўппонча билан ҳам курулланиб олганди. Қудратли кулранг тош қаерга кўмилгани акс этган Бейтс харитаси ҳам ён чўнтагида шитирларди.

Ўрмонда баҳамжиҳат ҳаракат қилишимиз учун доктор Лэпхем ўз режасини олдиндан тушунтириб берди: тун кириши билан Дюарт, аниқроғи, Биллингтон хиндуни ҳам эргаштириб, дўзахий кирдикори билан шуғулланиш учун минорага келади. Шунгача биз баъзи чораларни кўриб қўйишимиз керак. Яъни тезда тошни қазиб олишимиз, цемент қоришга ва бошқа ишларга ургуришимиз лозим. У ёғини менга қўйиб беринг, деди доктор Лэпхем ва каминага, ҳеч қандай ўзбошимчалик қила кўрманг, ҳар бир буйруғимни сўзсиз бажаринг, деб тайинлади. Кўнглим ғаш бўлса ҳам, хўп, деб рози бўлдим.

Нихоят, минорага якинлашдик, доктор Лэпхем тош кўмилган жойни дарров топди. Мен цементни коргунимча, тошни қазиб ҳам олди. Қуёш ботганидан кўп ўтмай, барча ишни саранжомлаб, Биллингтон ва хиндуни кута бошладик. Шу орада ғира-ширалик зулмат билан ўрин алмашди. Минора ортидаги ботқоқликдан бақаларнинг дўзахий шовқини эшитилар, ботқоқлик устида ёнарқуртлар ёғдуси жимирлар, тентакқушлар жўр бўлганча, ҳовликиб аянчли кичкирарди.

– Улар келди, – деб огоҳлантирди доктор Лэпхем шивирлаб.

Тентакқуш ва бақалар овози янаям авжига чикди-ю, бутун ўрмонни бошга кўтарганча, қулоқни қоматга келтирди. Уларнинг овози шу қадар баланд янгрардики, бу дўзахий шовқинга дош беролмасам керак, деб кўрқардим. Шовқин роса учига чикканида, доктор Лэпхем мени секин туртиб қўйди. Дюарт билан Квамис яқин келганига ишора эди бу.

Туннинг қолган қисми қандай ўтгани-ю, қандай воқеалар юз берганини, афсуски, аниқ айта олмайман. Тўғри, ҳозир ўша воқеа аллақачон ортда қолган, данвичликлар икки юз йил махрум бўлган ҳаловатига яна қайтган. Хулласи калом, ўшанда Дюарт, аниқроғи Дюарт киёфасидаги Биллингтон минора томидаги туйнукда пайдо бўлди.

Доктор Лэпхем яширинишга жуда боп жой танлаган экан – биз буталар орасидан атрофни кафтдагидек аниқ кўриб турардик. Дюарт туйнукда кўрингани ҳамоно баланд ва мудҳиш овозда афсун айта бошлади. У юзини осмонга қаратиб олган, нигоҳи ва афсуни Коинотга йўналган эди. Унинг овози бақа ва тентакқушлар шовинини ҳам босиб кетди:

– Йа! Иа! Н`гаа, н`н`гаи-гаи! Иа! Иа! Н`гаи, н-яи, н-яа, шогтоғ, фтагн! Иа! Иа! Н`гаи, и-ньяа, и-ньяа! Н`гаа, н`н`гаи, ваф`л фтагн – Йогг-Сотот! Йогг-Сотот!

Дарахтлар орасида шамол изғиди, ҳаво совиди, бақаю тентакқушлар кичкириғи, ёнарқуртлар ёғдуси янаям авжига минди. Мен хадик аралаш доктор Лэпхемга боқдим, ўзиям роса вақтида қарабман – шеригим нишонни мўлжалга олди-да, тепкини босди.

Мен минорага тарафга қарадим. Ўқ Дюартга бориб тегди, у ўзини орқага ташлаганди, туйнук чеккасига урилиб, пастга қулаб тушди. Шу ондаёқ туйнукда хинду Квамис пайдо бўлди-да, қаҳр-ғазабга минганча, Биллингтон бошлаган афсунни давом эттирди:

– Иа! Иа! Йогг-Сотот! Оссадогва!..

Доктор Лэпхемнинг иккинчи ўқи хиндуга тегди, у икки букилиб қолди.

– Энди, – деди доктор Лэпхем совук ва қаҳрли оҳангда, – мана бу тошни жойига қўйинг!

Мен тошга ёпишдим, у цементни кўтарди – биз бақаю тентакқушлар дод-фарёди остида бутазор оралаб баданимиз тилинса-да, оғрикни сезмай, минорага қараб чопдик. Шамол қутураб, ҳаво совиб борарди. Нихоят, минора ва туйнукка етиб келдик, туйнукда юлдузлардан ташқари – эй Худо! – яна нимадир кўринар эди!

Ўша унутилмас кеча ва бемисл даҳшатни қандай бошдан кечирдик – ўзим ҳам билмайман. Фақат шуни элас-элас эслайман: биз аввал туйнукни тақатақ беркитдик, сўнг эса Ричард Биллингтон жодусидан халос бўлган Амброз Дюарт жасадини кўмдик. Доктор Лэпхем бир гапни ишонч билан айтди: Дюартнинг қўккис ғойиб бўлганини ҳеч ким Буюк Собикларга

боғламайди, уни яна қайтиб келади, деб кутувчилар эса беҳуда овора бўлади.

Шу ҳам эсимдаки, доктор Лэпхемнинг айтишича, Квамисдан асрий чанг-ғубор қолибди, холос: у, аслида, икки асрдан буён мурда бўлиб, Ричард Биллингтоннинг жодуси боисгина тирикдек юрган экан. Биз тош ҳалқани бутунлай бузиб ташладик, минорани ҳам бошдан-оёқ вайрон қилдик, яъни Катта Маъбудлар белгиси ўйиб туширилган кулранг тош безовта этилмай, ер остида қолди. Ўша чуқурдан фонуслар ёруғида ғалати суякларни топдик, улар вампанауглар қабиласи сардори, кекса жодугар Мисквамакус замонидан буён шу ерда ётган экан.

Биз кабинетдаги сеҳрли деразани ҳам бузиб ташладик, ноёб китоб ва ҳужжатларни эса Мискатоник университети кутубхонасига ташиб кетишга ҳозирлаб қўйдик, ўз лаш-лушларимизни ҳам йиғиштирдик. Биллингтонлар уйига китоб ва ҳужжатларни олиб келиш учун яна бордик, у ердан тонготарга яқин қайтдик – бу юмушларни қандай бажарганимизни узуқ-юлуқ эслайман, холос.

Яқинда Ричард Биллингтон даврида Мисквамакус деб аталган ўша ирмоқдаги оролчани яна бориб кўрдим, у ерда энди ҳеч вақо йўқ эди. Минорадан ҳам, тош ҳалқадан ҳам, Дагоннинг ўрнию Оссадогвадан ҳам, Остонада пусганча, қачон чорлашаркан деб, беркиниб ётган разил Махлукдан ҳам ҳеч бир из қолмагани.

Булар ҳақида ғира-шира, узуқ-юлуқ хотиралар қолган эди, холос. Ўшанда туйнукдан осмонга қараб, фақат юлдузларни кўраман, деб хаёл қилганимда, Нариги Оламдан сизиб келаётган кўнгилни айнитувчи мурда хиди ортидан Стивен Бейтс ҳаётининг сўнгги дақиқасида юзма-юз келган ўша қуёшга ва “эшиқ” томон яқинлашаётган баҳайбат шарсимон ёғдуга кўзим тушди. Менинг шундок яқинимда шар ёрилди-ю, унинг ичидан қора суюқлик – протоплазма оқиб чиқди ва аста-секин бирлашиб, яхлит қолга келди.

Бу – ибтидоий даврлардаги жоҳилият балоси, кўплаб пайпаслагичли бешакл мавжудот, остонада беркиниб пинхона турган, бир тўда шардан иборат, одамларни ҳалокатга элтувчи Йогг-Сотот бўлиб, молекуляр хаосдаги азалий шилимшиқдек кўпирар, у вақт ва фазонинг тубсиз қаъридан ташқарида мангу барҳаёт эди.

БЕРНАРД ШОУ ҲАНГОМАЛАРИ

МУАММОНИНГ ЕЧИМИ

Ўтган асрнинг йигирманчи йилларида Нью-Йоркдаги “Гилд” театрида Бернард Шоунинг “Муқаддас Иоанна” спектакли зўр муваффақият билан намоёиш этила бошланади. Аммо... орадан бироз вақт ўтгач, спектаклга жуда ҳам оз томошабин келадиган бўлиб қолади. Бунинг сабаби спектакль метро ёпилишидан ўн дақиқа кейин тугайди. Театр маъмурияти бирор чора кўриш учун Шоуга телеграмма жўнатади. Жавоб ўша кунёқ етиб келади: “Муаммонинг ечими осон: спектаклни ўн дақиқа олдин бошлаш керак ёки метронинг ёпилишини ўн дақиқага кечиктириш зарур”.

“ЎЗИНГИЗНИ ТЎХТАТИБ БЎПСИЗ...”

Бернард Шоу Шекспирдан кўра ҳам кўп пьеса ёзган. У бу ишга шу қадар берилиб кетганки, умрининг сўнгги дақиқаларигача пьеса ёзишдан тўхтамаган. Ундан бунинг сирини сўрашганида, шундай жавоб берган: “Сиз ҳам бир-иккита пьеса ёзиб кўринг-а, натижа қандай бўлишидан қатъий назар, ўзингизни тўхтатиб бўпсиз...”

“КЕЧИРИШИМ ҚИЙИН...”

1925 йили Бернард Шоу Нобель мукофотига сазовор бўлади. Журналистлар уни бу қарордан огоҳ қилишганида, Шоу бошини сарак-сарак қилиб, “Хато иш бўлибди-да”, дейди. Шундай деса-да, лауреатлик медалини қабул қилади, аммо мукофот пулини олишдан бош тортади. Бу ҳақда Швеция қироллик академиясининг котибига мактуб йўллаб, “Бу пуллар чўкаётган сузувчи амал-такал қилиб қирғоққа етиб олгач, унга узатилган қутқарув мосламасига ўхшайди, яхшиси, уларни Швеция ва Британия ороллари ўртасида адабиёт ва санъат соҳасидаги алоқаларни кенгайтиришга ишлатган маъқул”, дейди. Шундай бўлади ҳам. Бернард Шоу рад этган пуллар Стринбергнинг бир неча пьесаларини ҳамда уч-тўрт швед муаллифининг романларини инглиз тилига ўгиришга ишлатилади. Бундан хабар топган ижодкорлар драматургдан ёрдам сўраб, унга тинимсиз хат ёзишади. Шоунинг жаҳли чиқиб кетади: “Динамитни ўйлаб топган Алфредни кечирим мумкин, аммо бундай мукофотни ўйлаб топган шайтонларни кечирим қийин...”

ПУЛ ТЎЛАШНИНГ САБАБИ

Эдис Лейден исмли аёл Бернард Шоунинг уйида узок йиллар хизматкор бўлиб ишлаган. Шоу тўғрисидаги кўп латифаларда ана шу аёлнинг топқир ва сўзамоллиги ўз ифодасини топган.

Кунларнинг бирида нотаниш журналист Шоунинг эшигини тақиллатиб, машхур драматург билан учрашиш ниятида эканини айтади. Эдис Лейден “Бунинг иложи йўқ”, дейди. Журналист тихирлик қилиб, “Майли, қабул қилмаса хафа бўлмайман, аммо буни Шоу жанобларининг ўзидан эшитишим керак”, деб эшик олдида туриб олади. Эдис хоним унга шундай жавоб беради: “Бунинг ҳам иложи йўқ. Жаноб Шоу менга бу сўзларни айнан мен айтишим учун пул тўлайди”.

ЎН ИККИ ЙИЛЛИК КОНЦЕРТ

Шоунинг яқин танишларидан бири уни симфоник оркестр ижросидаги концертга боришга аранг кўндиради. Концерт бошланади ва жуда узок давом этади. Машхур драматургнинг безовталана бошлаганини сезган бастакор Шоу томонга аста энгашиб: “Бу йигитлар ушбу асарни ўн икки йилдан бери ижро этишади”, дейди ундан мактов сўзлари эшитиш умидида.

Шоу дарҳол жавоб қайтаради:

– Ўн икки йил денг? Менинг назаримда, биз бу ерда бундан-да кўп вақтдан бери ўтиргандаймиз...

МЕН ҲАММИ?

Нуфузли йиғинда Бернард Шоу кутилмаганда: “Ҳамма аёллар пулга сотилади”, деб юборади. Шу ерда ҳозир бўлган қиролича ажабланиб: “Мен ҳамми?” деб сўрайди.

- Ҳа, Сиз ҳам, – бамайлихотир жавоб беради Шоу.
- Хўш, мен қанчага сотилишим мумкин?
- Тахминан бир ярим минг фунт стерлингга.
- Менинг баҳойим шунақа арзон деб ўйлайсизми? – дейди қиролича норози оҳангда.
- Ана, сиз ҳам савдони бошлаб юбордингиз, – дейди Шоу.

Ё ҲАМЁН, Ё ИНТЕРВЬЮ

Бернард Шоу ўта машхур бўлишига қарамай, журналистларга интервью беришдан доимо қочиб юрган. Бунинг сабаби, ўзи ҳам журналистика билан бевосита шуғуллангани учун, касбдошларининг бемаъни саволлари-ю, кўшиб-чатишларидан безор бўлган. Мухбирлар эса у билан мулоқот қилиш учун турли ҳийла-найранглар ўйлаб топишган.

Бир куни кароқчилар кийимидаги икки мухбир кечки спектаклдан чиқиб келаётган Шоунинг йўлини тўсиб, унга дўк қилишади:

– Қани, жонингдан умидинг бўлса, ҳамённи чиқар!

Шоу ёнида бир мири ҳам пули йўқлигини айтади.

– Ундай бўлса, марҳамат қилиб, интервью берасан, – дейди “кароқчи”лар.

КЎЙЛАКНИНГ ИЧИДА НИМА ГАП?

Шоу ёзаётган навбатдаги пьесасининг сўнгги саҳифаларини коғозга тушираётганида, унинг олдига чиройли кийинган бир аёл сўроксиз кириб келади-да, тўхтамай гапира бошлайди. “Пьесаларингиз қахрамонларига ҳавасим келади, уларга ўхшаб кийинишга ҳаракат киламан, мана шу устимдаги кўйлакни кеча сотиб олдим. Қани, топинг-чи, у қайси қахрамонингизники бўлиши мумкин?” дейди. Тоқати тоқ бўлиб турган Шоу аёлга шундай жавоб беради:

– Мени кўйлақлар эмас, уларнинг ичидаги нарсалар кўпроқ кизиқтиради.

БОШ РОЛНИ ЎЗИНГИЗ ЎЙНАЙСИЗ

Театр санъатига кизиқадиган бир бадавлат киши Шоуга мактуб ёзади: “Мухтарам дўстим! Яхши биласизки, мен ижодингизнинг ашаддий мухлисман. Пьесаларингизнинг деярли барчасини кўрганман. Сизни кўп бор қутлаганман. Шунга қарамай, мен ҳақимда ҳозиргача ҳеч нарса ёзмадингиз. Бизнесдаги ютуқларимни кўролмайдиган ҳасадгўйларимнинг бошлаб таъзирини беришим ҳақида наҳотки ёзиш мумкин бўлмаса?”

Шоу унга жавоб ёзади: “Мухтарам дўстим. Мактубингизни ўқишим биланок, ишга киришдим. Пьеса тайёр. Аммо... бош ролни ўзингиз ўйнашингизга тўғри келади. Негаки, бу ишни сиздан бошқа ҳеч ким удалай олмайди...”

Тўпловчи М.АҲМЕДОВ

ЗИНАИДА СЕРЕБРЯКОВА

XX асрда дунёнинг икки мудҳиш уруши орасида яшаб, ҳаётнинг мураккаб синовлари-ни ижоди билан енгиб, санъат тарихида муносиб из қолдирган ижодкорлар талайгина, бироқ, улар орасида умрининг сўнгига қадар энгилмасдан санъат йўлида қолган аёл санъаткорлар саноклидир. Тасвирий санъат оламида ана шундай мардонавор ижод қилган рассомлардан бири Зинаида Серебряковадир.

Атокли рус мусаввираси Зинаида Серебрякова (Зинаида Лансере) 1884 йилда Белгороддаги Нескучной шаҳарчасида ижодкорлар оиласида дунёга келган. Унинг онаси Екатерина Лансере француз-италиян рассомлари ва архитекторлари авлодидан бўлиб, ўзи ҳам иқтидорли график рассом эди. Отаси Евгений Лансере эса анималист-ҳайкалтарош бўлиб, у Зинаида икки яшарлик чоғида оламдан ўтганди. Зинаиданинг барча яқинлари – оила аъзолари, тоғалари, акалари рангтасвирга алоқадор кишилар бўлиб, расм чизиш унга болалиқдан кўникмага айланганди. Бўлажак рассомнинг илк устозлари Шура (рассом, меъмор, танкидчи Александр Бенуа) ва Берта (рассом, меъмор, академик Альберт Бенуа) тоғалари эди.

Серебрякованинг рангтасвирдаги илк қадамлари манзара жанри билан, аниқроғи, ўзи учун кадрдон маскан Нескучноенинг табиати билан узвий боғлиқ. У кенг далаларни, йиғим-терим майдонларини, шу ердаги меҳнаткаш одамларни ўзгача муҳаббат билан чизарди. Илк асари “Олма” (1900) ҳам шу мавзуда бўлиб, уни Зинаида ўн олти ёшлигида чизган. Серебрякованинг ижодида қариндошлари ва дўстларининг ажойиб портретлари ҳамда меҳнаткаш деҳқонлар мавзусидаги полотнолар ўзига хос ўрин тутди.

Зинаида 1900 йили кизлар ўқитиладиган маҳсус гимназияни тамомлаб, Петербург Бадий Академиясига ўқишга қиради. Аммо бўлажак рассом бу ўқишни унчалик ёқтирмайди. Шу сабабли у Академияни машҳур меценат княгинья Мария Тенишеванинг бадий мактабига, ундан сўнг машҳур портретчи рассом Осип Бразнинг устахонасига алмаштиради.

1902–1903 йилларда Италияга саёҳат қилиб, истеъдодли рассом Анна Остоумова-Лебедова билан танишади. Шундан сўнг рассомнинг тумандек хира кўринган ижод йўли ойдинлашади ва ҳеч қандай устоз кўмагисиз мустақил равишда рангтасвир билан шуғулланишга киришади.

Зинаида Борис Серебряковга турмушга чиққач, у билан Парижга, афсонавий Де ла Гранд Шомьер академиясига жўнаб кетади. Аммо Париж қанчалик гўзал ва бетакрор бўлмасин, ёш рассом ўзини бегона ҳис этар, илҳом манбаи қишлоғини соғинарди. Орадан бир неча йил ўтиб, улар барибир Нескучноегга қайтадилар.

Рассом бу ерда фарзандлар тарбиялаш билан бирга қишлоғининг табиати, бепоеён денгиздек чайқалиб ётган жавдар далаларини чизишдан чарчамасди. Рассом ўз хотираларида ҳаётининг бу дамларини шундай хотирлайди: “Болаларим билан Нескучноеда қолишга қарор қилгандим... Турмуш ўртоғим Борис Анатольевич хизмат сафарига эди. Бу йил киш эртароқ келди, ҳаммаёқ қалин қор билан қопланди – бизнинг боғ, атроф дала, қор, қор, қор... ташқарига чиқиш иложсиз. Лекин уй кўрғончамиз иссиқ ва оромбахш эди.”

У заҳматқаш дехқонларни чиндан ҳам жуда севарди. Машхур этюдларидан бири “Дон ййғиш”да оқ кўйлақ, оч қизил ва кўк рангли сарафан кийган дехқонларнинг аҳил меҳнат жараёни акс эттирилган. “Кўзгу олдида” (1909) автопортрети ҳам айни мана шу даврга оид бўлиб, унда Серебрякова ўзини ёшлиққа хос енгил, кўтаринки руҳда тасвирлаган. Унинг порлаб турган кўзларидан қалбининг тозаллиги, гўзаллик барқ уриб турган қиёфасидан эса яшашга, ҳаётга бўлган улкан муҳаббати кўриниб туради. Москвада ўтказилган “Санъат олами” кўргазмасида “Кўзгу олдида” ва “Яшиллик. Куз” (1908) номли асарлари билан қатнашади. Шу икки асар Зинаида Серебряковага илк бора машхурлик ҳада қилади, асарларининг Третьяков галереясига сотиб олинишига сабаб бўлади.

XX аср бошларида авангард ҳали кучга кирмаган, рус рангтасвир санъати ҳамон Эдуард Манэ, Эдгар Дега каби импрессионистлар изидан борарди. Валентин Серов, Константин Сомов, Константин Коровин, Виктор Борисов-Мусатов рус тасвирий санъатининг илғорлари неоклассик йўлида ижод қиларди. Серебрякова эса ўз асарларида абстракт формалардан, яширин мазмунга эга чизиклардан фойдаланмади. У асосан, гўзал, соғлом аёлларни, табиат ва болаларни, оиласи, уй муҳити ва турмуш ўртоғини тасвирларди. Айни шу мавзуда ишланган “Нонушта вақтида” (1914) полотноси унинг энг машхур ишлари сирасига қиради. Картинада болаларнинг рассомга қараб турган ҳолати, стол ва унга ёйилган оппоқ дастурхон, халқадаги кўл артгич, чинни идиш, бувисининг ликопчаларга шўрва сузаётган кўллари маҳорат билан тасвирланган. Серебрякова композициядаги осойишта уй тасвирини тобора ёпирилиб келаётган биринчи жаҳон урушига, Россиядаги чорасизликка қарама-қарши қўя олган.

1917 йилдаги инқилоб Серебрякованинг Кримда ўтказмоқчи бўлган таътиллари, хорижда очилажак кўргазмалар режасини, Нескучноедаги осойишта ҳаёт тарзини парчалаб юборди. Зинаиданинг турмуш ўртоғи дастлаб Сибирга, сўнг Москвага хизматга сафарбар этилади. Очарчилик ҳамма каби унинг оиласига ҳам чанг солган вақтда-да у чизишдан, севимли меҳнатидан воз кечмади. “Холстни оқартириш” асари айни шу даврда ишланган, унда кишлоқ аёллари доимгидек меҳнат жараёнида, улар кўлларида мато, яъни холстларни оқартириш билан банд ҳолатда тасвирланган. Эътиборлиси, аёлларнинг қомати антик давр маъбудалари каби улуғвор ишланган бўлиб, асар композициясида миллат қалбини кўрсатиш мақсади ётади.

1919 йили Борис Серебряков оиласини Нескучноедан Харьковга олиб кетади, аммо хизмат сафарларида орттирган хасталик туфайли 39 ёшида оламдан ўтади. Зинаида тўрт нафар вояга етмаган фарзанди билан ўттиз олти ёшида ёлғиз қолади. У фарзандлари билан қийинчиликда ҳаёт кечи-

ришда давом этади. Бўёк анқонинг уруғи бўлиб турган даврда ҳам кўмир ва қалам билан Харьков миллий музейидаги тарихий археологик топилмалар суратини ишлайди. Зерикарликдек туюлган бу иш фавқуллодда омадли чиқиб, бир мунча даромад ҳам келтиради. 1920 йили Зинаида болалари билан Петроградга, тоғаси Никола Бенуанинг уйига кўчиб ўтади. У ерда дўстлари санъатшунос Сергей Эрнст, рассом Дмитрий Бушенларнинг кўмаги билан фарзандларининг яхши таҳсил олишига имконият ахтарди. Маринский театрининг мураккаб ва қизиқарли сахна орти ҳаётини кузатиб, балериналар акс этган бир неча сериали асарлар яратишга киришади. Ёш раққосаларнинг сахна ортидаги тайёргарлиги, уларнинг юз қиёфаларидаги ҳаяжонни ўз йўналишида мохирона ифодалайди. Бирок, етишмовчилик муаммоси борган сари уни ижоддан узоклаштириб борарди. Бу шароитда ижодининг гулламаслигини англаб етган рассом 1924 йилда фарзандларини кекса онаси қарамоғига қолдириб, Францияга жўнаб кетади. Аммо Парижда ҳам рангтасвирнинг “нонини ейиш” осон эмасди. Авангард аллақачон рангтасвирни тарк этган, мумтоз шаклнинг ихлосмандлари деярли йўқ эди.

Зинаида 1925 йили кенжа ўғлини, кейинроқ кенжа кизини Францияга олиб келиб, энг арзон кишлок уйлари ижарага олиб яшайди. Бу орада Ривьера, Прованс, Бретаньга, Англия ва Швецариядаги қариндошлариникига ва бир неча бора Италияга боради. Ниҳоят, 1928 йили Брюсселдаги “Эски ва янги рус санъати” кўргазмасидаги иштирокидан сўнг унга кетма-кет буюртмалар кела бошлайди. Марокандда ишлаган буюртма асарлари Париж кўргазмасида намойиш этилади. Ижоди эътироф этилса-да, аммо унинг ҳеч қайси асари сотилмайди. Чунки Серебрякова соф ижодкор бўлиб, олди-сотди ишларига сира укуви йўқ эди.

1940 йилларга келиб, Серебрякова оиласини бирлаштиришга бир неча бор уриниб кўради. Бирок, Франция ва Россиянинг ўша даврдаги муносабатлардаги кескинлик бунга имкон бермайди. Орадан йиллар ўтиб, 1960 йилдагина унинг тўнғич кизи Татьяна 36 йиллик айрилиқдан сўнг онаси билан Парижда кўришиш учун руҳсат олади. Татьяна бу вақтда Москва бадиий академик театри (МХАТ)да рассом бўлиб ишларди. Учрашувдан кейин Татьяна Серебрякова Россия Рассомлар уюшмасига онасининг кўргазмасини ватанида ташкил этилишини сўраб мурожаат қилади. Кўргазма 1965 йилда бирданига уч шаҳарда – Москва, Киев, Ленинградда очилади. Серебрякова бу вақтда 80 ёшда бўлиб, асарларига ўз ватандошларининг муносабатини билишни интизорлик билан кутарди. Қутилганидан-да ортиқ томошабин, газеталардаги хайратлар садоси рассомнинг дилида йиллар давом этган унутилиш изтиробини парчалаб юборди. Музейлар картиналарини сотиб олишди, миллионлаб тираждаги альбомлари чоп этилди, коллекционерлар унинг полотноларини хаддан ташқари қатга пулга ҳарид қила бошлашди.

Ўнқир-чўнғир ҳаёт йўлини сабр тоқат ила яшаб, сабр тоқат ила ўз санъатини яратган ва жаҳоний номга эришган хассос ижодкор Зинаида Серебрякова 1967 йил 19 сентябрда 82 ёшида оламдан ўтган.

Инобат ИМОНҚУЛОВА
санъатшунос

ЖАҲОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИНИНГ ҚИСҚАЧА ҚОМУСИ

ВОҲИДОВ ЭРКИН – атокли ўзбек шоири, драматург, таржимон, жамоат арбоби, Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири. Шоир 1936 йил 28 декабрда Фарғона вилояти Олтиариқ туманида таваллуд топган, 2016 йил 30 майда Тошкент шаҳрида вафот этган. Эркин Воҳидовнинг ижодий солномаси бир-биридан гўзал шеърлар, газаллар, қасидалар, дostonлар, драмалар ва публицистик асарлардан таркиб топган. Унинг турли йилларда чоп этилган “Тонг нафаси”, “Кўшиқларим сизга”, “Юрак ва ақл”, “Менинг юлдузим”, “Мухаббат”, “Келажакка мактуб”, “Тирик сайёра”, “Шаркий кирғок”, “Бедорлик”, “Куй авжида узилмасин тор”, “Яхшидир аччик хақиқат” тўпламлари, “Мухаббатнома” ва “Садоқатнома” сайланмаларида жамланган шеърлари ўзбек замонавий назмининг бетакрор намуналари ҳисобланади. Шоир “Орзу чашмаси”, “Нидо”, “Қуёш маскани”, “Рухлар исёни”, “Тошкент садоси” каби асарлари билан ўзбек дostonчилиги ривожига салмокли ҳисса қўшган. Э.Воҳидовнинг “Олтин девор”, “Истанбул фожиаси” каби пьесалари 80-йиллар ўзбек драматургияси ва театр санъати тарихидан муносиб ўрин олган.

Эркин Воҳидов таржимон сифатида ҳам салмокли ишларни амалга оширган. Жумладан, буюк немис шоири Гётенинг машҳур “Фауст” асари, С.Есенин, Ф.Шиллер, Р.Ҳамзатов, Л.Украинка, А.Блок каби жаҳон шеърятининг илғор вакиллари ижоди Эркин Воҳидов таржимасида ўзбек китобхонларига етиб келган. XX аср ўзбек шеърятининг забардаст намояндаси Эркин Воҳидовнинг асарлари қардош туркий тиллардан ташқари, немис, француз, рус, инглиз, урду, араб, хинд ва бошқа кўплаб хорижий тилларида севиб ўқилади.

ВОЛЬТЕР (ФРАНСУА-МАРИ АРУЭ) – XVIII аср француз адабиётининг йирик намояндаси, адиб, шоир, тарихчи, файласуф. 1694 йил 21 ноябрда Парижда таваллуд топган, 1778 йилда вафот этган. Адабий фаолиятини шеърятдан бошлаган Вольтер ҳаёти давомида фалсафага, айниқса, антик давр алломалари ва Уйғониш даври Европа файласуфларининг таълимотларига қатта қизиқиш билан яшаган. У ўн саккиз ёшида юридик таҳсилдан воз кечиб, ўзини адабий фаолиятга бағишлайди. Вольтер ижодининг дастлабки босқичида “Фалсафий мактублар”, “Оқсуяк одам”, “Генриада”, “Орлеанлик бокира” поэмалари, “Эдип”, “Альзира”, “Мухаммад” трагедиялари дунёга келган. Адиб ҳаётининг иккинчи ярми Англия, Шотландия, Берлин ва Россияга саёҳат ва сафарлар билан кечиб, бу даврда у асосан, илмий-фалсафий изланишларларини давом эттиради. “Ньютон фалсафаси асослари”, “Метафизика ҳақида рисола”, “Номзод”, “Буюк Пётр даври Россия империяси тарихи”, “Энциклопедия ҳақида мулоҳазалар”, “Бағрикенглик ҳақида рисола”, “Фалсафий луғат ёндафтари”, “Халқ руҳи ва одатлари ҳақида умумий тажрибалар”, “Содда дил” сингари фалсафий киссалари адиб ижодий тафаккурининг қимматли намуналари ҳисобланади.

ВОЛЬГАРИЗМ – (лотинча “vulgaris – “қўпол”, “оддий”) умумий нутқда ишлатиладиган, адабий тил қоидалари ва ифода усулига қирмайдиган анъа-

навий тил услуби. Яъни, тилда мавжуд бўлган сўкиш ва қарғиш сўзларидир. Бу турдаги сўзлар, одатда, икки гуруҳга ажратиб ўрганилади: биринчиси, қарғиш сўзлар ва иккинчиси, ҳақорат сўзлар. Нутқ услублари доктринаси билан боғлиқ вульгаризм таълимоти, тилнинг ижтимоий-диалектик парчаланishi, сўзнинг ҳиссий оҳангида фарқланишини тартибга солувчи қондаларга асосланади. Ҳозирги кунда ишлатилиш кўлами чегараланган лексика, яъни вульгар сўзлар умумистеъмолдаги лексиканинг бир бўлаги ҳисобланади.

ВУЧИЧЕВИЧ-СИБИРСКИЙ – (Владимир Дмитриевич Вучичевич-Сибирский) XX аср рус анъанавий рангтасвир санъати намояндаларидан бири, рассом, график. Вучичевич-Сибирский 1869 йилда Россиянинг Полтава губернасида таваллуд топган, 1919 йилда вафот этган. У ўсмирлик йилларида машҳур рассом, кўплаб буюк мусаввирларнинг устози Мурашқонинг Киевдаги устахонасида, шунингдек, таникли манзарачи рассом Шишкин устахонасида рассомлик маҳоратини эгаллаган. Вучичевич бўлажак рассомлар Врубель, Нестернов, Васнецов билан бир авлод сифатида ижодий майдонга кириб келган. У дастлабки манзара жанридаги машқлари билан буюк Репиннинг назарига тушади. Репин ёш Вучичевични илк муваффақиятлари билан табриклагач, маълум муддат унга устозлик қилади. Вучичевич манзара жанридаги “Кечки пайт”, “Финнанинг кичик ҳовлиси”, “Қиш”, “Тонг” сингари асарлари билан кўргазмаларда қатнашиб, коллекционерлар эътиборини қозонади. Мусаввирнинг “Достоевскийнинг Кузнецкадаги кичик уйи”, “Тунги сукунат”, “Тургаяка қирғоғи”, “Кузги Байкал шовқини”, “Кўл”, “Қишки ўрмон йўли”, “Солон-Нур кўли”, “Дарахт пейзажи”, “Ёмғирдан сўнг”, “Тайга”, “Тун кўйидаги кўл” сингари йирик асарлари унга профессионал рассом сифатида чинакам шуҳрат келтиради. Ҳозирда Вучичевич-Сибирский асарларининг маълум қисмигина Россиянинг Барнаул, Иркутск, Кемерово, Томск вилоятларидаги Бадий музейларда сақланади. Рассомнинг ўлимидан сўнг ижодий меросининг қатта қисми турли сабабларга кўра йўқолган.

ВЯЧЕСЛАВ ТИХОНОВ – атоқли рус театр ва кино актёри. Тихонов 1928 йил 8 февралда Москва вилоятига қарашли Повловский шаҳарчасида таваллуд топган, 2009 йилда Москвада вафот этган. Тихонов рус киноси тарихида турфа жанр ва характерли роллари билан йирик пландаги актёр сифатида ўз салоҳиятини жаҳонга намоён қилган. Жумладан, петербурглик йигит “Тарас Шевченко” (режиссёр И.Савченко), Константин Гаврилович Кожемякин “Имтиёзли муҳаббат” (режиссёр В.Кучинский), Печорин “Замонамиз қахрамони” (режиссёр С.Ростоцкий), Андрей Болконский “Уруш ва тинчлик” (режиссёр С.Бондарчук), Павлин “Егор Булыч ва бошқалар” (режиссёр С.Соловьёв), Тихон “Иблислар” (режиссёр И.Таланкин), Штирлиц “Баҳорнинг ўн етти лаҳзаси” (режиссёр Т.Лиознова), Михаил Зайчев “Қутиш зали” (режиссёр Д.Астрахан), Капитонов “Оилавий бахт” (режиссёр С.Соловьёв), Петер Лоссер “Европа тарихи” (режиссёр И.Гостев), Кекса олим “Бўри кўзлари” (режиссёр Н.Вороновский), Шарлемань, архивариус “Аждарниг ўлими” (режиссёр М.Захаров), Всеволод Константинович “Чарчаган қуёш” (режиссёр Н.Михалков) каби олтмишга яқин образлари Вячеслав Тихонов номини элга танитган.

Дилрабо МУҲАММАДИОСУПОВА
тайёрлади

РЕЗЮМЕ

●● В этом году исполняется 90 лет со дня рождения известного узбекского литературоведа, переводчика, Героя Узбекистана Озод Шарафиддинова - первого главного редактора журнала “Жахон адабиёти”. Его ученики – литературоведы Омонулла Мадаев и Рахмон Кучкар в своих статьях обстоятельно рассказывают о научной и творческой деятельности ученого, его заслугах перед узбекской литературой.

●● Как протекает духовная жизнь человека в разделяющемся на разные идеологические полигоны и тем самым усложняющемся мире, на земле, где усиливается идеологические противоречия и мировая гонка вооружений? Какой должна быть задача художественного слова и литературы в противостоянии данным процессам? Как выглядит на самом деле настоящая картина мира в данный период времени? Статья главного редактора нашего журнала посвящена данной проблеме.

●● В этом номере публикуется повесть популярного казахского писателя Эсонгали Равшанова “Тогда была весна”, посвященная мужеству, воле и душевным переживаниям узбекской девушки. С казахского языка повесть переведена писателем Мехмонкулом Ислонкуловым.

●● Статья русского ученого Николая Добролюбова “Взгляд на историю и современное состояние Ост-Индии” анализирует восстание сипаев в Индии, вспыхнувшего в 1857-1859 годах. Известный литературовед и ученый, рассматривая данное событие, рассуждает о месте и значении империи Бабуридов в истории Индии.

●● Выдающийся украинский писатель и поэт Иван Франко занимает достойное место не только в украинской, но и в мировой литературе. Его произведения впервые были переведены на узбекский язык Абдулхамидом Чулпаном. Поэма И.Франко “Легенда о вечной жизни” посвящена философии вечной жизни, сути человеческой деятельности. Она переведена на узбекский язык поэтом Сирожиддином Рауфом.

RESUME

●● This year we celebrate the 90th anniversary of well-known Uzbek literary critic, translator, the Hero of Uzbekistan Ozod Sharafiddinov. His apprentice, literary critic Omonulla Madayev in his article named “The Scientist Who Comprehended Chulpon” and Rahmon Khuchkar in his article “The Phenomenon of Ozod Sharafiddinov” wrote about scientific and creative work of the first chief editor of “Jahon adabiyoti” magazine Ozod Sharafiddinov and his personal dignity and character.

●● What can we say about human culture and spiritual life nowadays when ideological confrontation and armaments race becoming more and more furious? Where is the place of literary word and whole literature in this difficult time? What is a real situation in the world in this case? The chief editor in his article “A Pelt Floating Away in Water” wrote about these problems and their solution.

●● Well-known Kazakh writer Esonghali Ravshanov in his narrative “It Was Spring” wrote about bravery, patience and pains of Uzbek girl. Mehm-onqul Islomqul translated it from Kazakh language.

●● Well-known Russian scientist Nikolai Dobrolubov’s article named “A View to the History and Nowadays of the East India” is about the revolt of militaries in India in XIX century. Analyzing this revolt, the author discusses about place, importance and history of Boburids Empire in the history of India.

●● Great Ukrainian author Ivan Franko has special place not only in Ukrainian, but in the world literary of XIX century. At first some of his works was translated into Uzbek by Abdulkhamid Chulpon. Franko in his epic named “The Legend of Eternal Life” wrote about the meaning of human being and a philosophy of eternal life. Sirojiddin Rauf translated it from Ukrainian language into Uzbek.

Jahon ADABIYOTI

Adabiy-badiiy, ijtimoiy-publitsistik jurnal

Навбатчи муҳаррир: А.ОТАБОЕВ
Техник муҳаррир: Ф.ЎНАРОВ
Мусаххих: Ш.НИЁЗМЕТОВА
Компьютерда саҳифаловчи: М.АЛИЕВА

ИНДЕКС 828, 829

2007 йилда №0252 рақами билан лицензия олинган.

Ўзбекистон Мағбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №189.

Уч босма табоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

“Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда тахририятнинг ёзма розилиги олинishi шарт.

Тахририят манзили:

100011, Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий
боғ худудида жойлашган Адиблар хиёбони.

Телефонлар: (0371) 231-23-54, 231-23-56, 231-23-57.

Сайт: www.jahonadabiyoti.uz

E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 30.04.2019 й. Бичими 70x108 1/16. Офсет қоғози.

Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0.

Адади 2047 нусха. 497 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компьютер марказида
териблиб, “Sharq” НМАКда чоп этилди.

Босмаҳона манзили:

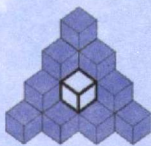
100000, Тошкент, Буюк Турон кўчаси, 41.

© Жаҳон адабиёти, 2019 й.

ҲАМКОРИМИЗ – “DELTA-QURMAN” МЧЖ

“Delta-Qurman” масъулияти чекланган жамияти уй ва офис, дўконлар ва савдо марказлари, кафе ва ресторанлар, интерьер ва ландшафт дизайни учун металл конструкцияларнинг кенг ассортиментини таклиф этади: деворлар, дарвозалар, эшикчалар, панжаралар, зина ва балкон учун гулли тўсинлар, гулдонлар, гултуваклар учун безакли вазалар, интерьер предметлари ва бошқа жиҳозлар.

Ушбу маҳсулотларни намуналар бўйича ҳамда индивидуал дизайн асосида тайёрлаш имконияти бор.

DELTA-QURMAN

Зинаида Серебрякова. “Деҳқонлар”

ОБУНАЧИЛАР ДИҚКАТИГА!

*Журналингизни обуначиларга etkazishi uchun
muallimlarga yordam bo'lsa, kuyidagi maqolaga
muvofiq qabul qilinadi:*
Тошкент шаҳри, Амир Темури I-тўра кўчаси,
2-уй. Тел.: (0371) 233-60-78, 233-67-98.

Муқоламизда:
Зинаида Серебрякова.
“Хирмон йиғими”